

І. М. Ліхтей

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новий час (XV–XVIII ст.)

ВЕЛИКІ
ГЕОГРАФІЧНІ
ВІДКРИТТЯ:
ЗУСТРІЧ
ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ЛЮДИНА
РАННЬОЇ
НОВОЇ
ДОБИ

РЕФОРМАЦІЯ
ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ
ДЕРЖАВИ в XVI —
першій половині
XVII ст.

КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ XVI — першій
половині XVII ст.

І. М. Ліхтей

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новий час (XV–XVIII ст.)

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА
і МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО

КРИЗА СТАРОГО
ПОРЯДКУ. ПОЧАТОК
МОДЕРНІЗАЦІЇ

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

СХІДНИЙ
СВІТ

УДК 373.5:94(100)+94(100](075.3)
ББК 63.3(0)я721
Л65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ № 206–1 від 19.03.2008 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальні за підготовку до видання підручника: головний спеціаліст
МОН України *Р. І. Євтушенко*; методист вищої категорії Інституту
інноваційних технологій і змісту освіти *О. В. Галєгова*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Пригадуємо відомості,
засвоєні раніше

Працюємо з історичними
поняттями, термінами,
датами й картами

Запам'ятовуємо основні
історичні імена,
події, терміни

Поміркуймо разом

Перевіряємо золотий
запас знань

Працюймо творчо

Ліхтей І. М.

Л65 Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): Підруч. для 8 кл. загально-
освіт. навч. закл. — К.: Грамота, 2008. — 264 с.: іл.

ISBN 978-966-349-135-6

Підручник містить навчальний матеріал із всесвітньої історії, починаючи від кінця XV ст. до кінця XVIII ст. включно. Основний навчальний матеріал, поданий згідно з чинною програмою Міністерства освіти і науки України із всесвітньої історії, супроводжується рубриками «Історична цікавинка», «Вивчаємо джерела», у яких наведено дані про держави, міста, історичних осіб раннього Нового часу та першого періоду Нового часу. Глибше осягнути багатовікову історію світу допоможуть уривки з історичних документів, численні ілюстрації, карти, схеми.

Методичний апарат охоплює різнорівневі запитання та завдання, зорієнтовані на вікові особливості восьмикласників, а отже, сприятиме ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

ББК 63.3(0)я721

ISBN 978-966-349-135-6

© Ліхтей І. М., 2008

© Видавництво «Грамота», 2008

ЗМІСТ

Від автора	6
Вступ	7
РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (кінець XV — перша половина XVII ст.)	11
Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій	13
§ 1. Відкриття європейців	14
§ 2. Завоювання Нового Світу	24
Людина ранньої Нової доби	31
§ 3. Матеріальний світ і суспільство	32
§ 4. Повсякденне життя Західної Європи	40
Реформація та Контрреформація	49
§ 5. Реформація	51
§ 6. Поширення Реформації. Контрреформація	59
Західноєвропейські держави в XVI — першій половині XVII ст.	67
§ 7. Франція	69
§ 8. Іспанія	79
§ 9. Нідерланди	85
§ 10. Англія	93
§ 11. Міжнародні відносини	101
Узагальнення до тем «Великі географічні відкриття», «Людина ранньої Нової доби», «Реформація та Контрреформація», «Західноєвропейські держави в XVI — першій половині XVII ст.»	108
Культура Західної Європи XVI — першої половини XVII ст.	111
§ 12. Мистецтво Високого Відродження в Італії	112
§ 13. Північне Відродження	119
§ 14. Освіта і наука	123
§ 15. Література і театр. Мистецтво бароко	131
Польська держава і Московське царство	137
§ 16. Річ Посполита	138
§ 17. Московська держава	147
Узагальнення до тем «Культура Західної Європи XVI — першої половини XVII ст.», «Польська держава і Московське царство»	159
НОВИЙ ЧАС. ПЕРША ЧАСТИНА (друга половина XVII—XVIII ст.)	163
Криза старого порядку. Початок модернізації	165
§ 18. Англійська революція	166
§ 19. Промисловий переворот в Англії	174
§ 20. Франція	180
Доба Просвітництва	185
§ 21. Просвітництво та абсолютизм	186
§ 22. Австрія і Пруссія	191
§ 23. Культура другої половини XVII—XVIII ст.	199
§ 24. Росія наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	206
§ 25. Епоха Катерини II	214
§ 26. Сполучені Штати Америки	222
Східний світ	231
§ 27. Османська імперія. Персія	232
§ 28. Китай. Індія	238
Узагальнення до тем «Криза старого порядку. Початок модернізації», «Доба Просвітництва», «Східний світ»	249
Основні дати із всесвітньої історії (XV—XVIII ст.)	254
Короткий словник понять і термінів	256
Історія Нового часу в художній і науково-популярній літературі.	261
Всесвітня історія у творах українських художників	262

ВІД АВТОРА

Пам'ятаєте, як ви мріяли про те, щоб здійснити подорож у минуле, поринути в сиву давнину? Уже третій рік ви вивчаєте історію і знаєте, як розвивалося людство в давні часи і середні віки. Народжувалися і зникали стародавні цивілізації, склалися системи писемності, формувалися світові релігії; Стародавня Греція і Римська держава збагатили світову культуру творами з літератури, філософії, образотворчого мистецтва.

В епоху Середньовіччя майже сформувалася сучасна карта світу. У Західній Європі відбувалося становлення і розвиток таких держав, як Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, країн Скандинавського півострова; у Східній і Центральній Європі – Візантійської імперії, Московського князівства, Литви, Польщі, Угорщини. Невід'ємною частиною цього періоду є історія Київської Русі, Галицько-Волинського князівства. Розвивалася економіка, зростали міста, створювалися стани і станові монархії, з'явилися перші представницькі органи влади. Християнська церква розділилася на католицьку й православну.

На сході сформувалися арабська держава й нова релігія – іслам. Унаслідок арабських завоювань виникла арабська цивілізація – мусульманський світ. У XIV–XV ст. православні країни Центральної та Східної Європи були завойовані турками-османами, унаслідок чого утворилася величезна Османська імперія.

Великі географічні відкриття розпочали нову сторінку історії світу – епоху Нового часу, яку ви вивчатимете у 8-му і 9-му класах.

Щоб розібратися в подіях політичної та економічної історії, засвоїти поняття й терміни, історичні дати, уміти працювати з картою, варто звернутися до підручника, який у цьому навчальному році, враховуючи специфіку навчального матеріалу, поділено на дві частини – історію раннього Нового часу та історію Нового часу. Навчальний текст складається з параграфів, які містять огляд основних подій, історичні джерела, додаткову інформацію, схеми й таблиці. Як правило, до джерел та ілюстрацій подано запитання для опрацювання й аналізу документа, картини, мініатюри тощо. У підручнику є узагальнювальні матеріали, словник понять і термінів, хронологічна таблиця основних подій Нового часу.

У текстах шрифтом виділено найважливіші факти, події, дати, імена, географічні назви. Варто їх запам'ятати, щоб добре засвоїти навчальний курс.

Зверніть увагу на запитання перед параграфами. Вони допоможуть вам пригадати, повторити й узагальнити матеріал, який необхідно знати, щоб далі йти дорогою історичних відкриттів. Запитання, подані наприкінці параграфа, дадуть вам змогу переконатися, як ви засвоїли навчальний матеріал. Піктограми підручника підкажуть, якого типу завдання треба виконати.

Історичні карти допоможуть вам зорієнтуватися в просторі й часі, а численні ілюстрації сприятимуть можливості наочно уявити події в усьому їхньому розмаїтті.

ВСТУП

1. Хронологічні межі та періодизація

Межею між Середніми віками й Новим часом є епоха Великих географічних відкриттів, початком якої стали подорожі відомих мореплавців — Христофора Колумба (1492) і Васко да Гама (1498). Відкриття нових земель докорінно змінили не тільки географічну, а й економічну та політичну карти всього світу. У Західній Європі розпочалася так звана «революція цін», яка прискорила розвиток капіталістичних відносин і сприяла перетворенню більшості європейських країн та США на метрополії.

На Сході цей процес призвів до посилення кризи феодальних структур, уповільнення темпів економічного розвитку, що зрештою перетворило колись високорозвинені східні країни на колонії чи напівколонії. Отже, відбулися важливі зміни, що започаткували виникнення колоніальної системи, у межах якої утворився всесвітній економічний ринок, де країни Сходу перебували на становищі підлеглих.

Новий час має два основні етапи:

- ранній Новий час (кінець XV — перша половина XVII ст.);
- власне Новий час (друга половина XVII — рубіж XIX–XX ст.).

У власне Новому часі визначають перший (друга половина XVII — кінець XVIII ст.) і другий періоди (кінець XVIII — рубіж XIX–XX ст.).

У цьому підручнику подано навчальний матеріал про ранній Новий час і перший період власне Нового часу (друга половина XVII — кінець XVIII ст.).

2. Поняття Нового часу

Термін «Новий час» використовується європейською суспільно-політичною думкою з доби Відродження. Нині він означає передусім процес становлення та утвердження буржуазних відносин — основи західної цивілізації.

Новий час — це епоха докорінних зрушень, глибоких змін в економічному та культурно-політичному житті. Спільним для розвитку більшості європейських держав стало прискорення процесів об'єднання державних територій навколо єдиного центру. Зміна форм верховної влади сприяла створенню абсолютистських монархій у Європі й остаточному формуванню загальноєвропейської системи міжнародних відносин.

В економіці провідних європейських країн відбувся процес первісного накопичення капіталу, унаслідок чого здійснився новий поділ суспільства. Починаючи з XVI ст., європейський Захід став активно впливати на подальший розвиток усіх країн світу.

Новий час був і залишається в полі зору багатьох учених. На особливу увагу заслуговує 3-томна праця відомого французького історика Фернана Броделя «Матеріальна

Фернан Бродель
(1902–1986)

Іван Лучицький
(1845–1918)

• Які праці науковців присвячено історії Нового часу?

цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.», перекладена багатьма мовами світу, зокрема й українською. У цьому творі він дослідив найважливіші деталі побуту людського життя за нових часів: оселю, харчі, одяг, техніку, гроші та ін.

В Україні проблеми Нової історії досліджував талановитий учений і громадський діяч, професор Київського університету Іван Лучицький. Він написав твори про релігійні війни у Франції другої половини XVI ст. та становище французького селянства у XVIII ст. Іванові Лучицькому належать слова: «Для історика не повинно бути цікавих і нецікавих народів, може бути нецікавим сам історик, а історія цікава завжди».

Значну увагу питанням історії Нового часу приділяв у своїй «Всесвітній історії» і видатний український учений Іван Крип'якевич (1886–1967).

3. Політична карта Європи

Упродовж раннього Нового часу політична карта Європи суттєво змінилася. На межі XV–XVI ст. завершився процес об'єднання англійських і французьких земель. До складу Англійського королівства ввійшли майже всі Британські острови: у XVI ст. було завойовано Ірландію, у XVII ст. — фактично приєднано Шотландію. Так було покладено початок триєдиному королівству — Великій Британії. Збільшилися також володіння Франції, яка прагнула підпорядкувати собі багатших і водночас слабших сусідів: у XVI ст. — Італію, а в XVII ст. — Рейнські землі.

Наприкінці XV ст. на Піренейському півострові утворилася єдина іспанська держава, яка в XVI–XVIII ст. стала однією з найбільших у світі. У XVI ст. сформувалася нова територіальна структура в Нідерландах: Республіка Об'єднаних провінцій. За назвою найбільшої провінції її все частіше стали називати Голландією.

Наприкінці XV ст. Священна Римська імперія німецької нації почала ототожнюватися з німецькими землями. Після Реформації вона розпалася на ворогуючі державні утворення. У XVI ст. їх налічувалося майже 300.

Тим часом у Східній Європі утворилася нова держава — Річ Посполита, яка об'єднала Польське королівство та Велике князівство Литовське. Завершився також процес об'єднання в єдину державу російських земель. Під натиском Османської імперії занепало Угорське королівство.

Найбільшою державою Північної Європи в XVI ст. була Данія. Однак із середини XVII ст. провідна роль перейшла до Швеції.

4. Народонаселення

Упродовж Нового часу поступово збільшувалася кількість населення Європи. Так, у 1700 р. воно становило 100–120 млн, а в 1800 р. — майже 190 млн. Якщо Велика Британія в 1700 р. мала 6,5 млн жителів, то в 1801 р. їхня кількість сягнула 9 млн. За цей же період населення Франції зросло з 20 до 26–27 млн, а Росії — з 14 млн до 28 млн. Це пояснюється передусім зменшенням кількості воєн, епідемій,

досягненнями в галузі медицини, поліпшенням санітарних умов і гігієни, кращим харчуванням. Щоправда, високою залишалася дитяча смертність, а середня тривалість життя становила трохи більше 30 років.

Міжцивілізаційні «контакти» спричинили зміни як у Новому Світі, так і в окремих регіонах Старого Світу. Винищення, непосильна праця, а особливо інфекційні захворювання, до яких в індіанців не було вироблено імунітету, призвели до суттєвого скорочення численності населення Латинської Америки: з 40–60 млн у 1492–1520 рр. до 9–13 млн у 1650–1670 рр.

Значно зменшилося також населення Тропічної Африки, звідки в XVI–XVIII ст. було вивезено понад 10 млн негрів, які стали в Америці рабами.

Натомість у XVI–XVIII ст. збільшилася кількість населення країн Сходу. Так, у 1800 р. в Китаї проживало майже 320–330 млн, а в Індії 180–200 млн осіб. На Сході середня тривалість життя була меншою, ніж у Європі. Вона становила 23–27 років.

Ранній Новий час, Новий час.

1. Що означає поняття «Новий час»?
2. Коли і у зв'язку з чим з'явилося поняття «Новий час»?

3. Визначте хронологічні межі раннього Нового часу й Нового часу.
4. Які зміни відбулися в політичній карті світу в ранній Новий час?

5. Які зміни суспільного життя започаткували ранній Новий час?
6. Які питання історії Нового часу досліджували Фернан Бродель, Іван Лучицький та Іван Крип'якевич?
7. Які зміни відбулися в житті суспільства в епоху Нового часу?
8. Які процеси світового розвитку тривають у епоху Нового часу?
9. Визначте, чим відрізняється Новий час від Середньовіччя.

10. Поміркуйте, як змінилося ставлення до світу людини Нового часу порівняно з людиною доби Середньовіччя?
11. З курсу географії ви вже знаєте про Великі географічні відкриття. Як ви вважаєте, вони відносяться до Середньовіччя чи до Нового часу?

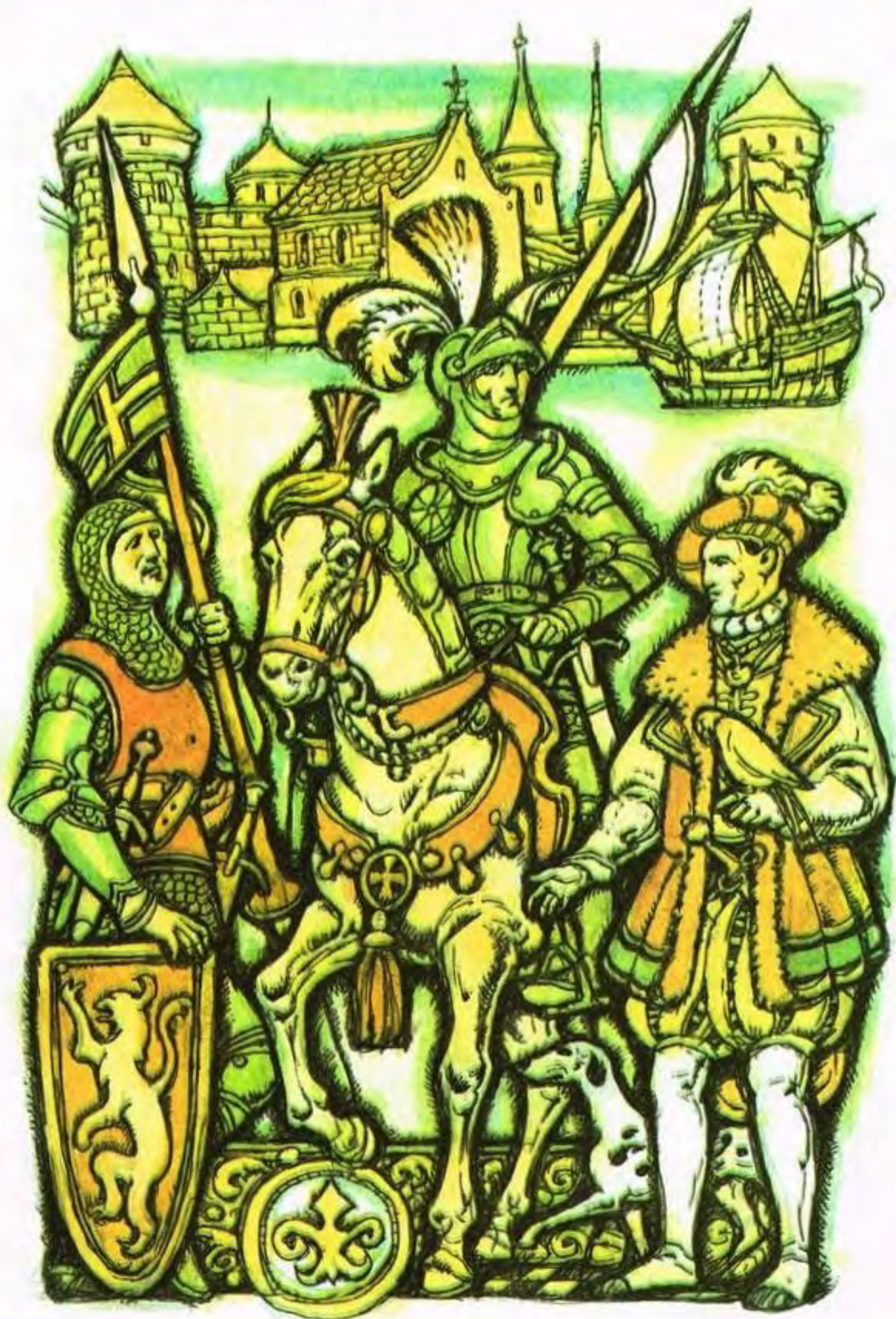

Із матеріалу цього розділу ви дізнаєтеся:

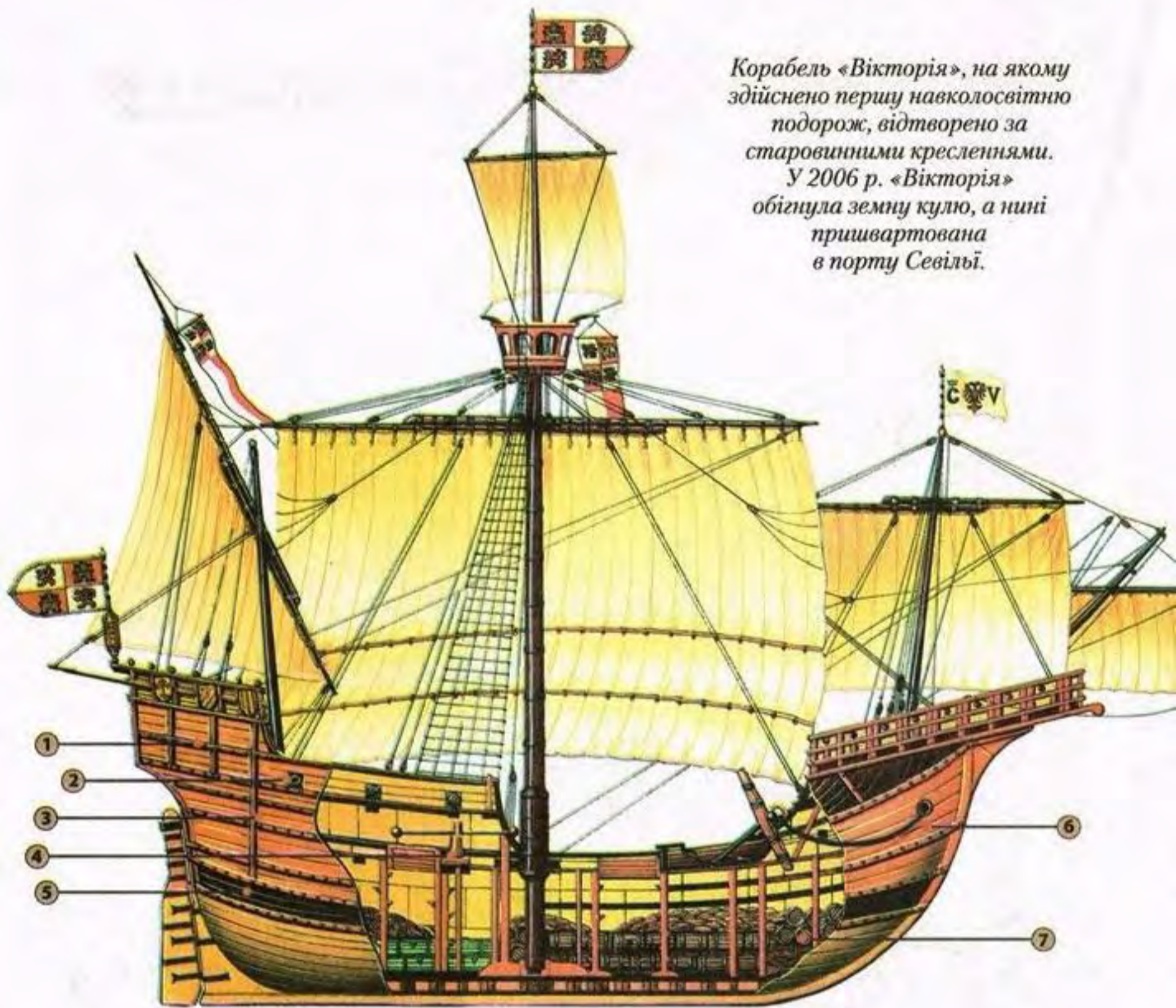
- як Іспанія та Португалія проклали шлях людству в Новий Світ і які технічні вдосконалення та винаходи сприяли цьому;
 - хто зустрів європейців у Новому Світі;
 - якими були наслідки Великих географічних відкриттів для країн світу;
 - про характерні риси матеріального світу людини раннього Нового часу;
 - про причини, перебіг подій, течії й наслідки Реформації; способи боротьби католицької церкви за відновлення свого становища і ролі в суспільстві;
 - про характерні риси та особливості розвитку західноєвропейських держав наприкінці XV — у першій половині XVII ст.: Франції, Англії, Іспанії, Нідерландів;
 - про специфіку й особливості міжнародних відносин у Європі; характер Тридцятилітньої війни — першого загальноєвропейського збройного конфлікту;
 - про культуру епохи Відродження, творчість титанів Відродження, причини змін уявлення про світ і людину в ньому;
 - про характерні риси Польської держави й специфіку формування абсолютної монархії в Московському царстві (самодержавство);
 - значення понять і термінів: *Великі географічні відкриття, колонія, метрополія, меркантилізм, Реформація, Контрреформація, протестантизм (лютеранство, кальвінізм), релігійні війни, національно-визвольний рух, Відродження, опричнина, самодержавство.*
-

РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

(кінець XV — перша половина XVII ст.)

Корабель «Вікторія», на якому здійснено першу навколосвітню подорож, відтворено за старовинними кресленнями. У 2006 р. «Вікторія» обігнула земну кулю, а нині пришвартована в порту Севільї.

1. Капітанська каюта
2. Палубна артилерія
3. Рульова рубка
4. Помпа
5. Каюта боцмана
6. Якірні канати
7. Продовольчий відсік

Модель корабля «Санта-Марія», яким подорожував Х. Колумб

**ВЕЛИКІ
ГЕОГРАФІЧНІ
ВІДКРИТТЯ:
ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ**

§ 1. Відкриття європейців

1. Поясніть значення поняття «Новий час», назвіть його хронологічні межі.
2. Що означає термін «осінь Середньовіччя»? Назвіть його хронологічні межі.
3. Які явища суспільного життя характеризують початок Нового часу?
4. Які якості особистості формуються в людини Нового часу?
5. Назвіть технічні вдосконалення й винаходи XIV–XV ст. Як вони вплинули на життя людини раннього Нового часу?

1. Причини й передумови Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.

Характер соціально-економічного й культурного розвитку Європи в ранній Новий час значною мірою визначали **Великі географічні відкриття**, які були зумовлені низкою причин.

ВЕЛІКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ –

найбільші географічні відкриття, зроблені європейськими мандрівниками в XV–XVII ст., які змінили уявлення про світ і започаткували колоніальні завоювання заморських територій різними країнами. Було відкрито й обстежено невідомі раніше моря й океани, острови та материки, здійснено перші навколосвітні подорожі.

КАРАВЕ́ЛА

(*итал. caravella, ісп. carabela*) – три- або чотирищоглове морське вітрильне судно зі складною системою вітрил.

Головними серед них були: невпинне зростання в Європі товарного виробництва, нестача цінних металів і коштовного каміння, зростання попиту на прянощі, а також прагнення європейських купців контролювати основні торгові шляхи. У зв'язку з розпадом монгольської держави припинив діяти караванний шлях із Європи в Китай та Індію через Середню Азію й Монголію. Турецькі завоювання в Малій Азії та на Балканах закрили шлях на Схід, а араби контролювали шляхи через Червоне море й Перську затоку. Отже, різко зменшилося значення Середземноморського басейну, через який в основному велася європейська торгівля зі східними країнами.

Великі географічні відкриття мали певні **передумови**:

По-перше, вагомі здобутки в галузі мореплавства й накопичення географічних знань. Розроблено новий тип судна – **каравéлу**, яка завдяки удосконаленій системі вітрил могла рухатися не тільки за напрямком вітру, а й проти вітру, досягаючи швидкості 22 км/год.

По-друге, утвердження в науці думки про те, що Земля має форму кулі, а суша омивається єдиним океаном. Отже, плівучи на захід, можна дістатися берегів такої бажаної для європейців Індії та інших східних країн.

По-третє, морська подорож у західному напрямку була можлива лише невідомим тоді Атлантичним океаном, який омивав країни Піренейського півострова –

Іспанію та Португалію. Таке вигідне географічне положення сприяло тому, що ці країни почали першими освоювати незвідані океанські простори.

У XV ст. португальські моряки успішно освоювали морський шлях уздовж узбережжя Африки. Контролював його португальський принц Генріх Мореплавець (1394–1460).

Він поселився на березі Атлантичного океану у фортеці Сагреш, створив навігаційну школу та спорядив кілька експедицій для дослідження західного узбережжя Африки.

У 1487–1488 рр. португальський мореплавець Бартоломéу Діаш досяг крайньої південної точки Африки й назвав її мисом Бур, бо внаслідок 13-денного жахливого шторму його кораблі не могли пристати до берега. Коли море заспокоїлося, Діаш зрозумів, що потрапив у інший океан і перебуває на східному узбережжі Африки. Так було відкрито шлях із Атлантичного океану в Індійський. Сподіваючись на майбутні успішні плавання, португальський король Хуан II перейменував мис Бур на мис Доброї Надії. Португальці стали готуватися до експедиції в Індію. Одночасно пошуки цього шляху розпочала й Іспанія.

2. Початок і перебіг основних відкриттів

У 1492 р. до двору іспанських королів Фердинанда й Ізабелли прибув генуезький мореплавець **Христофóр Колóмб** (1451–1506). Він розповів їм про план подорожі до Індії через Атлантичний океан. Раніше Колумб пропонував це португальському королю Хуану II, але той не зацікавився його ідеями.

В Іспанії ж ситуація була сприятливішою для здійснення задумів Колумба. Після відвоювання в 1492 р. Гранади й завершення війни з арабами економічне становище Іспанії залишалося дуже тяжким. Скарбниця була порожня, іспанські королі не мали вільних земель для продажу, а податки на торгівлю й промисловість давали мізерні прибутки. Значна кількість дворян (ідальго) втратила засоби до існування. Успішна подорож сприяла б покращенню становища. Фердинанд та Ізабелла уклали з Колумбом договір, згідно з яким мореплавець призначався **віце-королéм** усіх відкритих ним земель, які ставали власністю Іспанії.

І ось 3 серпня 1492 р. під командуванням Колумба з порту Палос у відкритий океан на трьох каравелах вирушило 90 моряків.

Згодом флотилія досягла Канарських островів і взяла курс на захід. Плавання тривало понад два місяці — набагато довше, ніж передбачалося. Це викликало невдоволення серед екіпажу. Нарешті, о 2 годині ночі **12 жовтня 1492 р.**, вахтовий матрос у світлі блискавки побачив омріяну землю. На світанку флотилія пристала до одного з Багамських островів. Його Колумб назвав Сан-Сальвадор («Святий Спаситель») — на честь Усевишнього, який допоміг йому реалізувати задумане.

Рицарі в обладунках піднімаються на кораблі. Малюнок із рукописної книги. XV ст.

ЕКСПЕДИЦІЯ

(від латин. *expeditio* — приведення в порядок, похід) — відрядження групи людей зі спеціальними завданнями, метою (науковою, військовою тощо).

Христофор Колумб. З картини С. дель Піомбо. Перша пол. XVI ст.

ВІЦЕ-КОРОЛЬ —
намісник іспанського
короля в колоніях.
Був губернатором,
командував військами і
головував у суді.

Місцевих жителів, «людей зі шкірою мідного відтінку», мореплавець назвав «індіанцями», бо вважав, що зійшов з корабля на землю Індії. Услід за Сан-Сальвадором були відкриті острови Куба та Гаїті. Так європейці, навіть не підозрюючи, відкрили дійсно незвіданий *Новий Світ*, названий згодом Америкою.

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

Зі щоденника Христофора Колумба

П'ятниця, 12 жовтня 1492 р.

На човні ми пристали до берега одного з островів. Одразу побачили голих людей... Оскільки вони почали спілкуватися з нами по-дружньому і дали зрозуміти, що готові прийняти нашу святу віру радше з любов'ю в серці, аніж насильно, я дав їм червоні шапочки й намисто зі скла...

Яке враження справили на європейців місцеві жителі?

У 1493 р. Христофор Колумб повернувся в Іспанію, де був прийнятий з великими почестями. Король призначив його «адміралом моря-океану» і віце-королем тих земель, що він відкрив і ще відкриє.

Під час другої подорожі Колумб обстежив більшість островів Карибського моря. У 1498 р. він вирушив у третю експедицію і, увійшовши в дельту річки Оріноко, виявив узбережжя невідомого материка. Так розпочалося вивчення Південної Америки. Однак 1500 р., через заколот, організований проти Колумба в Новому Світі іспанськими поселенцями, Фердинанд та Ізабелла усунули його від управління відкритих ним земель. Згодом мореплавцеві дозволили спорядити четверту експедицію, під час якої він дослідив значну частину узбережжя Центральної Америки (1502–1504).

До кінця своїх днів Колумб був твердо переконаний, що відкрив західний шлях у Азію та досяг берегів Індії. Відкриті ним землі не дали бажаних золота, прянощів та інших багатств, які так щедро змалював у «Книзі чудес» Марко Поло. У 1506 р. Христофор Колумб помер у злиднях, хворий і всіма забутий.

На межі XV–XVI ст. до відкритих Колумбом земель було споряджено кілька експедицій, у яких брав участь флорентійський мореплавець і астроном **Амеріго Веспуччі** (бл. 1454–1512). Під час однієї з них у 1501–1502 рр. дослідник дійшов висновку, що Колумб відкрив не узбережжя Індії, а новий материк. Невдовзі записи Амеріго Веспуччі вийшли друком і на їх основі в 1507 р. було накреслено нову карту світу. На ній уперше, окрім Європи, Азії та Африки, був нанесений четвертий континент, який умовно називався «Земля Амеріго». Ім'я Амеріго згодом було дещо

*Т. де Брі. Висадка Христофора Колумба
12 жовтня 1492 р. на о. Сан-Сальвадор.
Гравюра. XVI ст.*

- Які деталі свідчать про наміри іспанців та індіанців?

видозмінене, бо в тогочасній науці вважалося, що континентам можна давати тільки жіночі назви. Тому відкриті Колумбом землі стали називатися **Америкоюю**.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Історія й географія вміють жартувати. Найкраще тому підтвердження — відкриття Америки. Цей материк отримав назву на честь Америкго Веспуччі, який побував тут набагато пізніше за Христофора Колумба. Натомість Колумбія, яку першим обстежив саме А. Веспуччі, названа на честь Х. Колумба, який насправді досяг тільки її кордонів.

Трагічна доля Х. Колумба багато в чому пояснюється успіхами португальських мореплавців. На основі звітів Бартоломеу Діаша португальський мореплавець **Васко да Гама** (1469–1524) розробив маршрут своєї експедиції в Індію. Улітку 1497 р. з Лісабона вирушила флотилія в складі чотирьох кораблів і 170 членів команди. Її очолював Васко да Гама. Експедиція прямувала за вже відомим маршрутом до мису Доброї Надії.

Обігнувши мис Доброї Надії, португальські моряки вийшли в Індійський океан і виявили гирло річки Замбезі. Прямуючи далі на північ уздовж узбережжя Африки, експедиція Васко да Гама досягла Момбаси (сучасна Кенія), а невдовзі ввійшла в гавань Малінді. Тут Васко да Гама взяв на службу арабського лоцмана Ахмеда ібн-Маджида. З його допомогою **20 травня 1498 р.** португальська флотилія без особливих труднощів дісталася до порту Калікут. Так було відкрито морський шлях до Індії. Подорож Васко да Гама тривала майже 10 місяців.

У Калікуті португальців зустріли досить вороже. Місцевий правитель (саморин) прийняв їх холодно. Проте кораблі Васко да Гама простояли в порту понад три місяці.

Портрет Васко да Гама.
Мініатюра. Поч. XVI ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Кінець XV ст. Із записок учасника експедиції Васко да Гама про підготовку до прийому в палаці саморина Калікути

...У вівторок командор (Васко да Гама) приготував подарунки для саморина: 12 відрізів смугастої матерії, 4 суконні покривала, 6 капелюхів, 4 коралові намиста, ящик з 6 металевими казанами, ящик цукру, 2 діжечки з оливковою олією та 2 діжечки меду. Але домоуправитель саморина, якому, за звичаєм, потрібно було попередньо показувати всі підношення, розсміявся з цих подарунків, мовляв, найбільшій купець із Мекки дав би більше, адже саморинові потрібне золото, багато золота. Васко да Гама образився і відповів, що золота він не припас і що він не торгош, а посол, що зараз він дарує саморинові з власних припасів, а не від короля, і що король португальський, звичайно ж, пришле й кращі, і численніші подарунки...

1. Які бажання були спільні і для португальців, і для саморина? 2. Як відповів Васко да Гама на глузування помічника саморина?

КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ —

колоніальна держава та її колонії в різних частинах світу.

КОЛОНІЯ

(від латин. *colonia* — поселення) —

- 1) поселення громадян якоїсь держави на території іншої країни;
- 2) загарбана область чи країна.

Свої мети вони досягли в 1511 р., коли захопили місто Малакку на Малайському півострові й розпочали завоювання Молуккських островів, які називалися також Островами Прянощів. Так невелика країна створила величезну **колоніальну імперію** та заволоділа всією торгівлею прянощами.

3. Перша навколосвітня подорож

Ідея Колумба досягти узбережжя Індії й Китаю західним шляхом не покидала іспанських мореплавців. Вони сподівалися випередити своїх суперників на підступах до Островів Прянощів. Ці прагнення взявся втілити португалець **Фернандо Магеллан** (бл. 1480–1521). Перебуваючи на службі в португальського короля, він здійснив кілька подорожей до Молуккських островів. Магеллан вважав, що їх можна досягти, рухаючись на захід, обійшовши американський материк з півдня.

Однак португальський уряд відмовив Магелланові в організації експедиції. Тоді Магеллан запропонував свої послуги іспанському королю Карлові I. Той уважно вислухав Магеллана й уклав із ним договір. Згідно з його положеннями, Магеллан повинен був дійти до крайньої південної точки Америки й відкрити західний шлях до Індії.

К. де Пасс. Портрет Фернандо Магеллана. Гравюра. 1598 р.

Нарешті в серпні 1498 р. Васко да Гама вирішив, що час повертатися додому. Тепер він відважився перетнути Індійський океан, не запливаючи до Східної Африки. Зворотна дорога забрала залишки сил і здоров'я моряків, які через відсутність свіжих харчів і нестачу провіанту хворіли на цингу та інші недуги. Після такої виснажливої подорожі, яка тривала рік, із 170 членів команди вижило тільки 55. Коли у вересні 1499 р. Васко да Гама з двома кораблями прибув до Лісабона, його зустріли з великими почестями, адже Португалія в тривалих змаганнях за шлях до Індії таки випередила Іспанію.

Перед португальцями відкрилися величезні можливості для торгівельної експлуатації Індії. Досить швидко вони зрозуміли, що справжня батьківщина прянощів знаходиться далі на схід, а тому вирушили на її пошуки.

Після тривалої й ретельної підготовки **20 вересня 1519 р.** ескадра Магеллана в складі 5 кораблів вийшла з іспанського порту Сан-Лукар і вирушила на захід. Команда складалася з 265 осіб. Серед них був і молодий італійський дворянин Антоніо Пігафетта, який описав плавання Магеллана.

Через три місяці після відплиття з Іспанії ескадра досягла узбережжя Бразилії. Рухаючись далі на південь, у жовтні 1520 р. кораблі ввійшли в протоку, яка згодом стала називатися Магеллановою. Унаслідок сильного вітру ескадра долала її протягом 38 днів. За цей час один корабель розбився, інший разом із більшою частиною продовольства загубився в протоці. Нарешті наприкінці листопада 1520 р. лише три кораблі Магеллана вийшли в океан.

Плавання тривало понад три місяці. Погода була дуже сприятливою, віяв попутний вітер і тому Магеллан назвав океан **Тихим**. Мореплавець навіть не здогадувався, що така погода буває нечасто: насправді Тихий океан неспокійний і грізний.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XVI ст. Із книги Антоніо Пігафетти «Подорож Магеллана»

...Найбільше нещастя було в тому, що ми захворіли на недугу, при якій ясна розпухали до такої міри, що закривали зуби як верхньої, так і нижньої щелепи, і люди, уражені цією хворобою, не могли вживати ніяку їжу. Дев'ятнадцять чоловік померло... Упродовж трьох місяців і двадцяти днів ми здолали 4 тисячі левгів (1 левга — приблизно 7 км) по цьому Тихому морю, названому нами так тому, що ми жодного разу не зазнали найменшого шторму... Крім померлих, було від 25 до 30 матросів, які страждали від болю в руках, ногах та інших частинах тіла...

...Магеллан був наділений усіма чеснотами. Під час найбільших митарств він завжди проявляв непохитну стійкість. На морі він волів обділити насамперед себе, ніж весь екіпаж. Обізнаний, як ніхто, у морських картах, він досконало володів мистецтвом руху кораблів, що й довів своєю подорожжю навколо світу, на яку ніхто інший до нього не відважувався.

1. Які страждання довелося пережити членам екіпажу? 2. Якими чеснотами й уміннями володів Магеллан? Які з них необхідні керівнику експедиції?

У середині березня 1521 р. ескадра пристала до островів, які Магеллан оголосив володінням Іспанії. Згодом вони були названі Філіппінськими — на честь майбутнього іспанського короля Філіппа II. Мешканці одного з Філіппінських островів відмовилися підкоритися іспанцям. Магеллан на чолі загону із 60 осіб спробував захопити острів силою і в цій сутичці загинув.

Після смерті Магеллана 113 матросів із його команди продовжили плавання на двох кораблях і досягли Молуккських островів. Узявши вантажі прянощів, кораблі пішли різними маршрутами. Один із них згодом захопили португальці, а інший, із символічною назвою «Вікторія», капітаном якого був Себастьян дель Кано, зумів перетнути Індійський океан і **6 вересня 1522 р.** ввійшов у порт Сан-Лукар. У винагороду дель Кано отримав родовий герб із зображенням земної кулі та написом: «Ти перший здійснив подорож навколо мене».

Отже, згадані подорожі принесли європейцям три найвизначніші відкриття: відкриття Христофором Колумбом Америки (1492); відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії навколо Африки (1498); здійснення першої навколосвітньої подорожі експедицією Фернандо Магеллана (1519–1522).

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

У подорож Магеллан узяв багато різних речей для здійснення обміну, якщо експедиція матиме успіх. Серед різного краму, зокрема, були ножі й ножиці, різнобарвні хустинки й намиста, а також 20 тис. дзвіночків для мисливських птахів. Магелланові було відомо, що такі дзвіночки викликали захоплення серед місцевих жителів і в Америці, і в Африці. Є свідчення, наприклад, що на одному з Філіппінських островів в обмін на кілька соколиних дзвіночків і дзеркал Магеллан отримав кошик імбиру й злиток золота.

4. Доколумбові цивілізації Америки та народи Африки

Прапор Мексики

АБОРИГЕНІ

(латин. *aborigines*, від *ab origine* — від початку) — корінні жителі країни чи місцевості.

Аборигени не мали також тяглових тварин — биків і коней, а отже, і знарядь для орання. Коней завезли європейці. Навіть у районах, де існували відносно розвинені цивілізації, не знали про видобування залізної руди.

На час появи європейців в Америці було чотири цивілізації, що мали міста й держави. Ідеться про цивілізацію **ацтеків** (астеків) у Мексиканській долині, цивілізацію **майя** на Юкатані та в Гватемалі, цивілізацію **чібча** в гірській Колумбії та цивілізацію **інків** у Андах та на Болівійському узгір'ї.

Піктографічний малюнок ацтеків з іспанським пояснювальним текстом. 1594 р.

Пригадайте, що таке піктограма. Доведіть, що письмо ацтеків було піктографічним.

До приходу європейців у Америці було приблизно 15–20 млн жителів. Вони перебували на різних рівнях цивілізації. Були серед них мисливці, рибалки, однак переважна більшість вела осілий спосіб життя й займалася землеробством. Воно було доволі примітивним. **Аборигени** Америки вирощували маїс (кукурудзу), квасолю, дині, перець, томати, картоплю, тютюн, какао, а також злакові рослини та коренеплоди, наприклад батат (солодку картоплю). Домашніх тварин у індіанців було небагато, переважно собаки, індики, качки, в Андах — лами, альпаки (південноамериканські кози).

Особливістю культури аборигенів Америки було те, що вони не знали принципу дії колеса для транспорту й гончарного круга для виготовлення повсякденного побутового посуду. Проте в Андах гончарний круг був, але використовували його тільки для виготовлення ритуального посуду.

Ацтеки прийшли в Мексиканську долину з півночі. Це був войовничий народ, який, крім прадавньої назви «астеки», іменував себе ще «мешики». За однією з версій, так ацтеки називали Місяць, який обожествляли. Від слова «мешик» походить і сучасна назва країни — **Мексика**. У 1325 р. на місці сучасного Мехіко ацтеки заснували свою столицю — місто **Теночтітлан**, що означає «Біля Кактуса». Вибір місця для столиці видавався дивним: це був острів посеред великого озера. За легендою, саме тут ацтеки побачили довгоочікуваний знак: орла, який, сидячи на кактусі, стискав кігтями та дзьобом змію. Цей момент як символ хоробрості відтворено на державному прапорі Мексики.

У державі ацтеків збереглися родовий лад, багатобожжя і людські жертвоприношення. Добре розвиненими в них були ювелірна справа, ткацтво й будівництво. Мали вони й писемність, щоправда, досить примітивну.

Очоловав суспільство ацтеків так званий «пан людей». Він відав збиранням податків, керував зовнішньою політикою та армією. Особливу касту становили жерці, які вважалися цілителями, відповідали за церемонії проведення різноманітних свят та жертвоприношень.

Цивілізація **майя** досягла розквіту в I тисячолітті. На момент появи іспанців територія майя була поділена між кількома *містами-державами*. Правителі міст збирали податки, відали військовою справою, зовнішньою політикою, а також виконували функції верховних жерців. Основною робочою силою були вільні землероби-общинники.

Майя розвинули різноманітні ремесла, зокрема обробку каменю. Вони вшановували богів, виконуючи складні ритуали, частиною яких було жертвоприношення, навіть людські, та гра в м'яч. Для визначення часу майя користувалися складною календарною системою з кількох циклів. Один із них був схожий на наш сонячний рік. Майя, чи не єдині в Америці, створили ієрогліфічне письмо, яке передбачало одночасне використання майже 400 знаків, визначили число «нуль». У них були розвинені архітектура, зокрема будівництво палаців і храмів на східчастих пірамідах, а також мистецтво, особливо скульптура й настінний живопис.

На території сучасної Колумбії проживали племена **чібча**. Загалом про культуру та історію цього народу відомо дуже мало. Вони зводили міста, вміли обробляти мідь. Особливо славилися чібча як вправні ювеліри, які виготовляли коштовні прикраси із смарагдами та посуд із золота, срібла та міді.

Теракотова фігурка правителя майя

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

З цивілізацією чібча пов'язаний цікавий звичай жителів області Гуатавіта, переказаний у легендах. На території цієї області було гірське озеро. Кожний новий претендент на владу в Гуатавіті здійснював на озері особливу церемонію. Його тіло натирали пахучою смолою та обсипали справжнім золотим піском. Після цього в супроводі жерців із кошиками, повних золотих прикрас, він впливав на очеретяному плоті на середину озера, пірнав і ретельно змивав із себе позолоту. Його почет кидав у озеро золоті вироби й коштовне каміння.

Цей обряд зник незадовго до приходу європейців, однак чутки про нього переповідалися з уст в уста. Правителя, який здійснював церемонію, іспанці називали «el rey dorado», тобто позолочений король. Прізвисько правителя в дещо зміненому вигляді згодом закріпилося за всією Гуатавітою. З'явилася легенда про те, що десь у джунглях Амазонії є країна Ельдорадо, де золотом мостять вулиці й покривають дахи.

На південь від країни чібча, у гірських районах сучасних Перу й Болівії, була Країна Чотирьох Сторін Світу, назва якої відображала поділ її території на чотири частини. Правителі цієї держави — інки — вважалися представниками бога Сонця. **21**

Килим інків

- Із чого ткали килими інки?

Чиновник з кіпу.
Малюнок. 1625 р.

- Яка особа могла стати чиновником?

Держава інків виникла в XV ст. Її столицею було місто Куско.

Інки були майстерними будівельниками та добре знали на металургії та ювелірній справі. Розвинене в них було й ткацьке ремесло. Із шерсті й бавовни вони ткали килими та виготовляли різноманітні тканини, які вишивали й розфарбовували.

Територію величезної держави інків з'єднувала добре розвинена система доріг завдовжки понад 5 тис. км. Інки зводили мости з опорами на кам'яних стовпах, на дорогах чергували пости з гінцями, які швидко розносили повідомлення. За день кілька гінців могли подолати відстань до 240 км.

Інки користувалися досить точними місячними і сонячними календарями. Для спостереження за небесними світилами були побудовані обсерваторії. Писемності в інків не було. Знання передавали за допомогою **кіпу**: до широкої шкіряної стрічки прив'язували мотузки різної довжини, товщини й кольору. На кожній такій мотузці по-різному зав'язувалися вузлики. Поєднання довжини, товщини, кольору і форми вузлика означало певне поняття. За допомогою кіпу інки фіксували календарні дати, величину податків, кількість населення, воїнів, урожаю.

В Африці, на південь від Сахари, існувало кілька державних утворень, які відігравали значну роль в історії цього континенту. Найбільшого розвитку досягли держави Західного і Центрального Судану. Слово «судан» арабською мовою означає «країна чорних». Так араби називали всі країни на південь від Сахари.

У Західному Судані провідну роль у політичному й культурному житті відігравали Гана, Малі й Сонгай, які вели жваву торгівлю золотом і рабами з країнами Північної Африки.

Торговельні зв'язки сприяли поширенню в цих державах ісламу, арабської мови та культури.

У XV ст. однією з найбагатших держав Західної Африки був Бенін (на території сучасної Нігерії). Столицю країни, теж Бенін, оточував високий земляний вал.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. З «Опису королівства Бенін» анонімного автора

Будинки в цьому місті (Беніні) стоять у певному порядку і зведені один біля одного, як і будинки в Голландії. У будинки, де мешкають поважні люди, знать чи інші, потрібно підніматися двома-трьома сходинками. Вони (будинки) мають спереду галерею, де можна сховатися під час дощу... Щоранку галерею підмітають раби.

1. Які особливості житла в м. Бенін?
2. Які відомості про населення столиці є в джерелі?

У місті були широкі вулиці й будинки з червоної глини. Місцеві купці торгували тканинами, слоновою кісткою, пальмовою олією та перцем.

На східному узбережжі Південної Африки існувала держава *Зімбабве*, розквіт якої зумовили великі запаси міді та золота. Основне населення займалося землеробством і скотарством. Столицю держави — Великий Зімбабве — оточувала кам'яна стіна.

На момент появи перших європейських колоністів було заселено й південь Африки. Тут проживали *бушмени*, *готентоти*, племена *банту*, *зулу* та ін.

*Кам'яна вежа у Великому Зімбабве, яка є унікальною для Африки.
Сучасне фото*

Великі географічні відкриття, колонія, каравела, Новий Світ; 1488, 12.10.1492, 1498, 1519–1522; Христофор Колумб, Бартоломеу Діаш, Фернандо Магеллан, Васко да Гама, Амеріго Веспуччі.

1. Назвіть причини Великих географічних відкриттів.

2. Хто першим:

- відкрив шлях до Індії навколо Африки;
- відкрив шлях в Індійський океан навколо Африки;
- здійснив першу навколосвітню подорож?

3. Які відкриття й удосконалення сприяли організації експедицій, названих Великими географічними відкриттями?

4. Знайдіть і покажіть на карті маршрути подорожей Колумба, Магеллана, Васко да Гама.

5. Прокоментуйте.

5.1. Генріх Мореплавець вийшов у море єдиний раз і то ненадовго. Поясніть, чому його так назвали.

5.2. Поясніть вираз: «Мішок перцю — те саме, що мішок золота».

6. Про яку історичну особу або подію йдеться в поданих описах:

6.1. До кінця своїх днів він був переконаний, що відкрив західний шлях у Азію й досяг берегів Індії. Французький письменник Віктор Гюго про нього написав: «...Він не може написати свого імені на власному відкритті».

6.2. «...Надвечір ми побачили... острови й материк... Люди тут коричневі... їхній... одяг — з льону і бавовни, тонкий, різнобарвний... Тут були... кораблі, навантажені золотом, сріблом, гвоздиною, перцем та імбиром, а також срібними перснями і камінням, перлами і рубінами...»

6.3. «...Упродовж трьох місяців і двадцяти днів ми здолали 4 тисячі левгів по цьому Тихому морю, названому нами так тому, що ми жодного разу не зазнали найменшого шторму...»

7. Стефан Цвейг писав: «Ніколи, ні до, ні після, не знали географія, космографія, картографія таких шалених,.. переможних темпів розвитку, як у ці 50 років, коли вперше, з того часу, як живуть, дихають і думають люди, були остаточно визначені форма й розміри Землі, коли людство вперше пізнало кулясту планету, на якій воно тисячоліттями рухається у Всесвіті...»

Поясніть, чому письменник так захоплено оцінив епоху Великих географічних відкриттів.

§ 2. Завоювання Нового Світу

Установіть відповідність між датами і подіями.

1488		Христофор Колумб відкрив Новий Світ
1497		Бартоломеу Діаш, обігнувши Африку, вийшов у Індійський океан
1519–1521		Васко да Гама досяг берегів Індії
12.10.1492		Перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана

1. Конкістадори в Новому Світі

КОЛОНІЗАЦІЯ – організація поселень за межами своєї країни; може відбуватися мирним шляхом, а може супроводжуватися пограбуваннями та фізичним винищенням місцевого населення.

КОНКІСТА (*ісп.* conquista – завоювання) – завоювання іспанцями Центральної й Південної Америки в XVI ст.

КОНКІСТАДОРІ (*ісп.* одн. conquistador – завойовник) – учасники іспанських завойовницьких походів у Центральну й Південну Америку в XVI ст.

Услід за першовідкривачами в Новий Світ поспішили ті, хто прагнув швидкого збагачення. Вони хотіли золота, яке, за розповідями, лежало просто під ногами. Однак золота не було. Переселенці отримували в Новому Світі земельний наділ і рабів-індіанців. Сюди з'їжджалися передусім дрібні рицарі, злочинці, шукачі пригод та ін. Позбавлені традиційних загальнолюдських цінностей, вони були наділені мужністю й відвагою, але не вміли господарювати, знущалися зі своїх рабів, змушуючи їх тяжко працювати.

Із 1510 р. розпочався новий етап завоювання Америки – **колонізація** й освоєння внутрішніх областей континенту. Цей етап називається **конкіста** – завоювання. Учасники завойовницьких походів відомі як **конкістадори**. Початок цьому етапу було покладено вторгненням конкістадорів на Панамський перешийок і зведенням тут перших укріплень.

У цей час іспанські мореплавці відкрили культуру майя. Конкістадори були вражені чудовими містами. У храмах і палацах було багато прикрас і статуеток із золота й міді, карбованих золотих дисків із зображенням битв і сцен жертвоприношень.

Від місцевих жителів іспанці довідалися, що майя привозять дорогоцінні метали з країни ацтеків. У **1519 р.** на завоювання цих земель вирушив іспанський загін на чолі з **Ернаном Кортесом** (1485–1547).

У квітні 1519 р. кораблі Ернана Кортеса пристали до мексиканського берега. У його загоні було майже 500 конкістадорів, з них 16 вершників. Окрім іншої зброї, вони мали 13 гармат. Іспанці розпочали одразу ж будувати фортецю Веракрус. Однак ацтеки не виявляли до них найменшої неприязні. Вони урочисто вітали конкістадорів, цілували перед ними землю та обдаровували.

Теплий прийом пояснювався тим, що ацтеки прийняли іспанців за посланців таємничого бога Кецалькоатля, якого в давнину вигнали з країни. Кортес уміло скористався з такої ситуації й невдовзі ввійшов зі своїми конкістадорами до столиці держави ацтеків — міста Теночтітлан. Тут його щиро зустрів Монтекусома, який поселив іспанців у одному з палаців у центрі столиці й підніс їм щедрі дарунки.

Невдовзі Кортес був змушений поїхати з Теночтітлана. За час його відсутності конкістадори почали грабувати мирних жителів, що призвело до повстання. Коли Кортес повернувся, то став вимагати, аби Монтекусома вгамував свій народ. Однак ацтеки не підкорилися, і конкістадори вбили їхнього правителя. З великими труднощами Кортес зумів вирватися з Теночтітлана.

Відновивши сили, Кортес знову вторгся в країну ацтеків і в травні 1521 р. взяв Теночтітлан у облогу, яка тривала три з половиною місяці. Ацтеки вперто обороняли свою столицю, але голод, епідемія віспи та облогові механізми іспанців зробили свою справу і в **серпні 1521 р.** Ернан Кортес заволодів Теночтітланом і зруйнував його. Держава ацтеків припинила своє існування.

Портрет Е. Кортеса. XVI ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1520 р. Уривок з листа Ернана Кортеса імператорові Карлу V з описом Теночтітлана

Велике місто Теночтітлан збудоване на солоному озері... Тут є чотири дороги, що ведуть до міста, — це кам'яні насипи, ширина яких дорівнює довжині двох списів. Місто таке велике, як Севілья та Кордова разом узяті. Вулиці, особливо головні, широкі й прямі. Деякі вулиці складаються з двох частин: першу утворює своєрідна бруківка, а іншу — канава, по якій плавають човни. Є там і мости з широких балок, міцних і добре оброблених... Місто має чимало площ, де постійно проходять ярмарки. Є тут одна величезна площа, удвічі більша за місто Саламанку, куди щодня приходять на купівлю чи продаж більше 70 тисяч людей. Тут ведеться торгівля найрізноманітнішими продовольчими товарами, золотими й срібними прикрасами, свинцем і оловом, мушлями, моллюсками й різнокольоровим пір'ям, обробленими й неотесаними балками для будівництва, будівельним камінням... Є тут одна вулиця, на якій продають найрізноманітніших птахів і птиць, а саме курей, перепілок, диких качок, папуг, соколів, голубів, сов, орлів... На цих ринках можна зустріти продавців лікарських рослин і різних трав. Тут є перукарні, де миють і підстригають волосся. Тут є спеціальні приміщення, у яких людина може поїсти й попити...

1. Що вразило Кортеса в Теночтітлані? 2. Визначте, чим займалося місцеве населення, які культури вирощувало. 3. Чи свідчить опис міста про високий рівень розвитку цивілізації ацтеків?

Невідомий художник.
Портрет Франсіско
Пісарро. XVI ст.

Поступово завойовуючи землі в Центральній Америці, іспанці прагнули наблизитися до скарбів на півдні материка. Завойовників вабила казково багата країна інків. Один із загонів конкістадорів очолив малоосвічений **Франсіско Пісарро** (1471–1541), який до свого прибуття в Америку пас свиней у багатих сусідів. У 1524 р. він прибув на Тихоокеанське узбережжя Південної Америки, сподіваючись відшукати багаті на золото землі. Однак тільки в 1531 р. йому вдалося зібрати загін із 120 піхотинців і 36 кіннотників та вирушити до країни інків. Він довідався, що там вирує громадянська війна й становище правителя інків Атавальпи досить хитке. Це підштовхнуло Ф. Пісарро до рішучих дій.

Зі свого боку, імперія Атавальпи виявилася не готовою воювати з дивними білошкірими прибульцями, тіла яких були закуті в залізо. Не менше лякали інків коні й досі небачена вогнепальна зброя. Поміркувавши, Атавальпа зрозумів, що в даній ситуації з конкістадорами краще домовитися. Однак, коли в листопаді 1532 р. Атавальпа в супроводі своїх воїнів прибув на офіційні мирні переговори з Ф. Пісарро, планам правителя інків не судилося збутися. Підступний Пісарро захопив його в полон.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Опинившись в ув'язненні, Атавальпа швидко зрозумів, ким є насправді Пісарро. Тому він вирішив відкупитися від жадібних конкістадорів, пообіцявши за звільнення стільки золота, скільки вміститься в підвальній кімнаті, де його утримують. Крім того, Атавальпа зобов'язався наповнити сріблом також два сусідні приміщення. Пісарро погодився, і вже за кілька місяців іспанці отримали як викуп за Атавальпову свободу 5,5 т золота й 12 т срібла. У сучасному грошовому еквіваленті це дорівнює майже 35 млн доларів чи 175 млн гривень.

У 1533 р. Атавальпу було страчено. Після його смерті велетенська імперія інків занепадала й швидко потрапила під владу іспанців. Одночасно із завоюванням імперії інків іспанські конкістадори шукали овіяну легендами й переказами «золоту» країну Ельдорадо. У 1524 р. вони розпочали завоювання території сучасної Колумбії, де було засновано порт Санта-Марта. Уже звідси іспанським конкістадорам вдалося дістатися до володінь народу чібча й заволодіти його багатствами.

2. Перші колонії

Першу колонію на землі Америки заснував ще Христофор Колумб. Ідеться про укріплення Навідад на острові Гаїті, де поселилося 40 членів його команди. Іспанці знайшли тут поклади срібла й відкрили копальні для його видобутку.

Отже, іспанська колонізація Америки розпочалася з відкритих Х. Колумбом островів Карибського моря, які тривалий час називали **Вест-Індія**. Значних покладів

золота знайти тут на вдалося, тому іспанці розпочали господарське освоєння цього району: будували фортеці, селища для переселенців, прокладали дороги, вирощували бавовну, цукрову тростину, прянощі.

З відкриттям і експлуатацією копалень золота й срібла в Мексиці та Перу іспанці відмовилися від ведення господарства на завойованих землях. Усе необхідне вони привозили з Європи в обмін на золото й срібло Нового Світу. В американські колонії їхали переважно дворяни, щоб збагатитися. Але обробляти землю чи працювати в копальнях вони не бажали та й не вміли. Потрібні були раби, і ними стали індіанці.

Жорстоке гноблення, тяжка праця на плантаціях і в копальнях, голод та епідемії призводили до їхнього масового вимирання. Починаючи з 1512 р., стали видавати закони, які забороняли ставитися до індіанців як до рабів. Та іспанські колоністи не дуже зважали на королівські укази, й кількість індіанського населення невпинно зменшувалася. На деяких островах до середини XVI ст. їх повністю винищили.

Колоністам потрібно було знайти іншу дешеву робочу силу. Нею стали чорношкірі раби з Африки, які були витривалішими, ніж індіанці.

*А. С. Гальке. Знатні мулати.
Перу. XVII ст.*

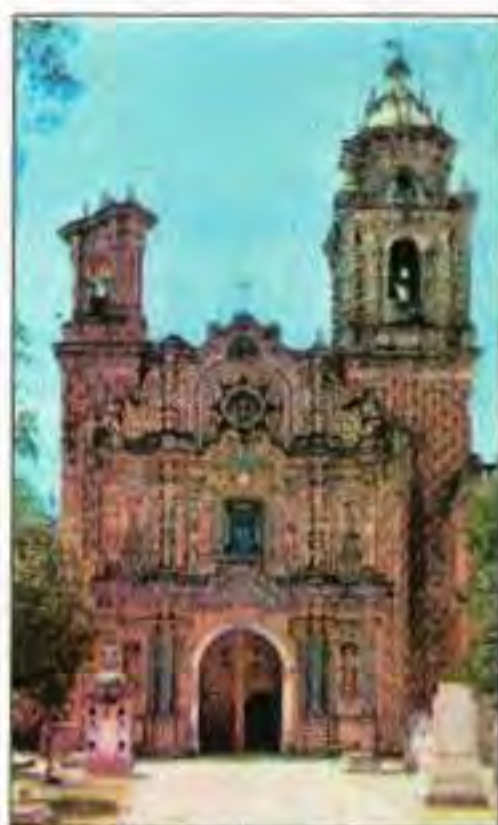
- Як вплинули завоювання іспанців на традиції та звичаї підкорених народів?

Одним із наслідків європейської колонізації Південної Америки стала поява тут так званого змішаного населення: **метісів** (нащадків від шлюбів європейців, переважно іспанців, з індіанськими жінками) і **мулатів** (населення афро-європейського походження).

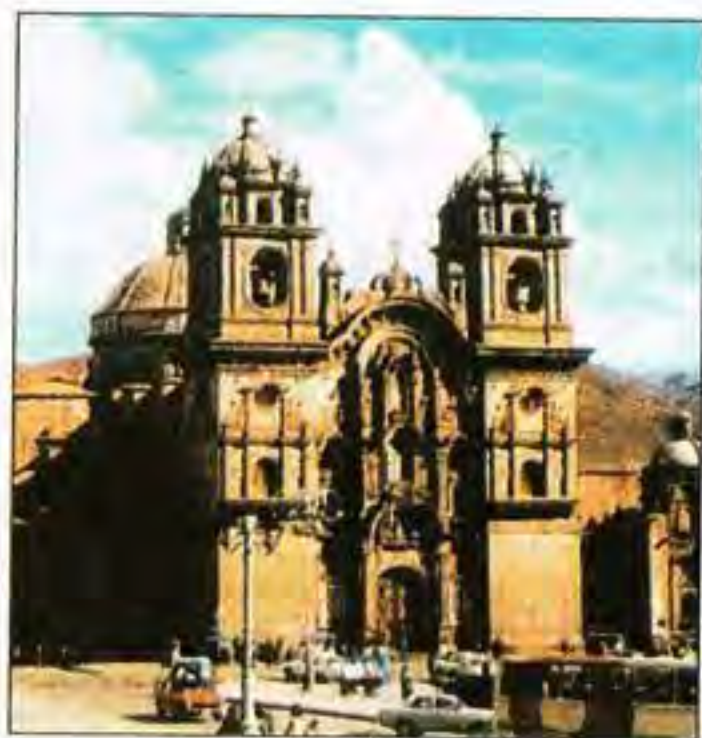
У першій половині XVI ст. сформувалася система управління іспанськими колоніями в Америці. Були створені два віце-королівства: **Нова Іспанія** (Мексика, Центральна Америка, Венесуела й острови Карибського моря) та віце-королівство

ВЕСТ-ІНДІЯ

(«Західна Індія» або «Західні Індії») — одна з перших назв Америки, утворена для того, щоб відрізнити її від власне Індії і південно-східних країн Азії (Східні Індії — **Ост-Індія**). На сьогодні назва **Вест-Індія** збереглася як найменування островних архіпелагів між Південною і Північною Америками — **Великих Антильських** (Куба, Гаїті, Ямайка, Пуерто-Ріко), **Малих Антильських** і **Багамських** островів.

*Церква Санта Тереса
в Потосі (Перу).
1685–1691 рр.*

*Єзуїтський колежіум
і церква в столиці інків — Куско.
1651–1668 рр.*

Проводячи християнізацію, католицькі священники спочатку намагалися не лише зруйнувати місцеві релігійні вірування, а й викоринити культуру аборигенів Америки. Однак згодом місіонери почали використовувати елементи релігії й культури індіанських народів. Бувало, що нові християнські храми зводилися на місці колишніх індіанських святинь. Поступово на основі поєднання іспанських та індіанських елементів формувалася нова культура.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Першою білою людиною, яка виступила на захист індіанців, був священник, історик і гуманіст Бартоломе де Лас Касас (1474–1566). Він був єпископом однієї з провінцій Мексики і прагнув вирішити два завдання: повернути індіанців у християнську віру та захистити їх від... християн. Лас Касас неодноразово перетинав океан, щоб розповісти іспанському королю про ситуацію в нововідкритих землях. У книзі «Історія Індій» Лас Касас переконував, що, оскільки живу істоту створити може тільки Господь, то індіанці, як і білі люди, є нащадками Адама та Єви. Погоджуючись з ідеями Лас Касаса, Папа Римський видав буллу, згідно з якою індіанці визнавалися людьми, які мають безсмертну душу. Можливо, у тому, що в Мексиці й Перу донині проживають індіанські народи, є заслуга й Бартоломе де Лас Касаса, якого ще за життя назвали «апостолом індіанців».

3. Наслідки Великих географічних відкриттів

Результати Великих географічних відкриттів найвідчутніше виявилися в господарському житті західноєвропейських країн. Змінився передусім напрямок основних торговельних шляхів. Вони перемістилися із Середземного моря в Атлантичний океан. Звелася до мінімуму роль колись могутніх італійських торгових республік — Венеції та Генуї, а зросла роль Севільї, Лісабона, Антверпена та інших портів Атлантики. Лідерами в міжнародній торгівлі в першій половині XVI ст. стали Іспанія та Португалія, а згодом Англія і Голландія. Великі географічні відкриття

сприяли виникненню нових форм фінансової системи, банківської справи й кредиту в Європі.

Одним із наслідків напливу величезної кількості срібла й золота з Нового Світу в Європу стала «революція цін». Упродовж XVI ст. в західноєвропейських країнах спостерігається різке підвищення цін на товари, особливо на продукти харчування. У середньому ціни зросли так: в Іспанії — у 4,5 рази, в Англії — у 4 рази, у Франції — у 2,5 рази, в Італії — у 2 рази. «Революція цін» була обумовлена тим, що золото і срібло європейці захоплювали або у вигляді готових скарбів, або видобували за допомогою дешевої робочої сили. Тому вартість дорогоцінних металів різко знизилася, а товари, особливо сільськогосподарські продукти та предмети першої необхідності, подорожчали. Ціни на хліб зросли в середньому в 5 разів. Натомість заробітна плата зростала значно повільніше.

Відкриття Америки спричинило небачений розквіт піратства в Атлантичному океані. Не бажаючи миритися із засиллям іспанців у Новому Світі, англійські, голландські та французькі купці на свій страх і ризик вирушали туди зі своїми товарами. Іспанці арештовували купецькі кораблі й відбирали вантажі. Обурені потерпілі зверталися до своїх правителів, які надавали їм дозвіл у відповідь на такі безчинні дії захоплювати іспанські кораблі, щоб компенсувати збитки.

Здобутком Великих географічних відкриттів у сфері матеріальної культури та повсякденного життя суспільства стала «харчова революція» — запозичення з Нового Світу невідомих раніше культур — маїсу, картоплі, томатів, перцю, квасолі тощо. Завдяки торгівлі з Південно-Східною Азією європейці продовжували споживати багато прянощів. У XVI ст. почали вживати шоколад — напій із мексиканських бобів какао, а в XVII ст. — каву з арабського Сходу.

Однак наслідки колонізації та завоювання нових земель для аборигенів, приречених на рабство й вимирання, були трагічними. У ході завоювання було зруйновано чимало унікальних пам'яток культури індіанських народів.

4. Нова картина світу

Унаслідок Великих географічних відкриттів європейське суспільство швидко й вражаюче змінилося. Уперше було встановлено й суттєво розширено різноманітні економічні й культурні зв'язки Європи з іншими материками. Це сприяло внесенню важливих уточнень, а іноді й радикальних змін в уявлення про світ, які склалися в Середні віки.

Відкриття Американського континенту, поглиблення знань про Африку та Азію, перша навколосвітня подорож — усе це змінило традиційний для європейців образ Землі. Було доведено, що Земля має форму кулі.

Значно розширилися відомості про племена й народи, їхні мови, звичаї та вірування. Контакти з раніше невідомими народами, особливо з індіанцями Америки, породжували чимало запитань: чи мають індіанці душу, чи такі вони люди, як європейці тощо. Від відповіді залежало, як оцінювати насилля стосовно підкорених жителів Америки: приймати його чи засуджувати?

Водночас серед велетенського й різноманітного світу планети народи Європи ще більше усвідомили свою єдність, засновану на спільності історичного походження, мовній, культурній та релігійній близькості. Поняття «Європа» дедалі частіше почало використовуватися в політичній лексиці XVI–XVII ст.

Процес пізнання європейцями звичаїв індіанських народів був суперечливим. Однак поступово приходило розуміння того, що, крім європейської культури, існують ще й інші цивілізації. Усе це сприяло усвідомленню того, що культура кожного народу має свою цінність.

Колонізація, конкіста, конкістадори, Вест-Індія, «революція цін»; 1519–1522; Ернан Кортес, Франсіско Пісарро.

1. Поясніть, як вплинули Великі географічні відкриття на розвиток європейської та світової торгівлі.

2. Поміркуйте, які категорії населення виграли, а які програли від «революції цін».

3. Як обґрунтовували конкістадори право завойовувати нововідкриті землі й знищувати корінне населення? Чим можна пояснити успіхи європейців у завоюванні нових земель?

4. Попрацюйте в парах:

4.1. Визначте, що завозили в колонії з Європи і що везли з Америки, Азії і Африки до країн Європи.

4.2. Охарактеризуйте наслідки Великих географічних відкриттів для європейців і для завойованого населення.

5. Працюємо в групах. Подискутуйте з приводу оцінки європейських завоювань з точки зору рицаря-конкістадора, мешканця маленького містечка у Франції, Англії, Іспанії, індіанця-інка й негра-раба, якого привезли до Америки в трюмі корабля. (Зверніть увагу на способи завоювання та їх наслідки).

Місто Мачу-Пікчу — загадкова фортеця, святилище інків. Сучасне фото

• Що свідчить про високий рівень цивілізації інків?

ЛЮДИНА
РАННЬОЇ
НОВОЇ
ДОБИ

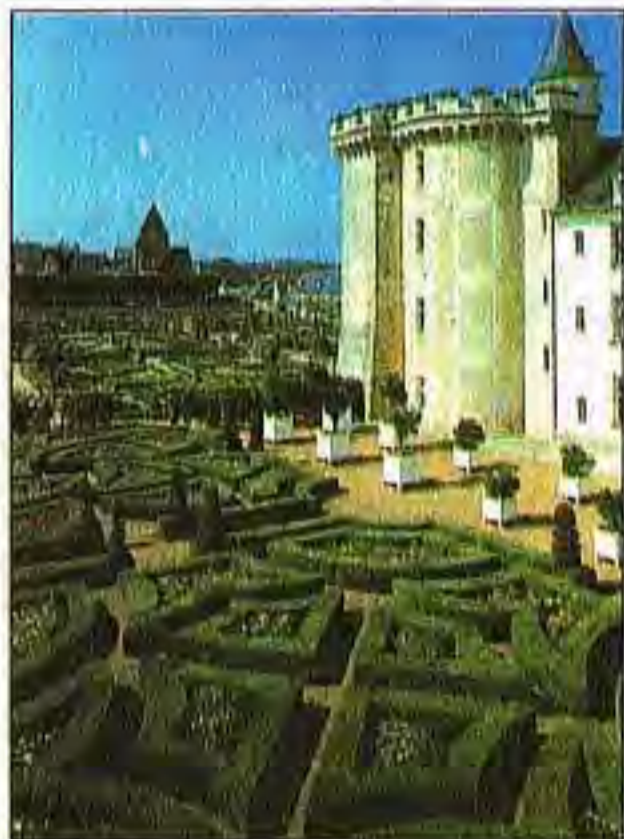

1. Людина і природа

Ставленням до природи людини в ранній Новий час мало чим відрізнялася від епохи Середньовіччя. У XVI — першій половині XVII ст. переважна більшість населення проживала в сільській місцевості. Життя там підпорядковувалося умовам сільськогосподарського виробництва, ритм якого визначали зміни дня і ночі та пір року. Світогляд селянина формувався на християнських і поганських уявленнях про живу й неживу природу. Живій природі приписували чудодійні властивості. Існувала віра в добрих і злих духів, яких задобрювали молитвами, примовляннями, нашіптуваннями.

У той час чітко розрізнялася межа між територією, де людина була повновладним господарем (дім, двір, сад, город), та не зовсім безпечним довкіллям (ліс, чагарники, польові пустища, болото, трясовина).

Природу сприймали, з одного боку, як слабку й недосконалу, а з іншого — як сильну й гармонійну. Ці протилежні точки зору ґрунтувалися на сприйнятті природи як Божого творіння. Верхівка суспільства трактувала образ природи як недоскона-

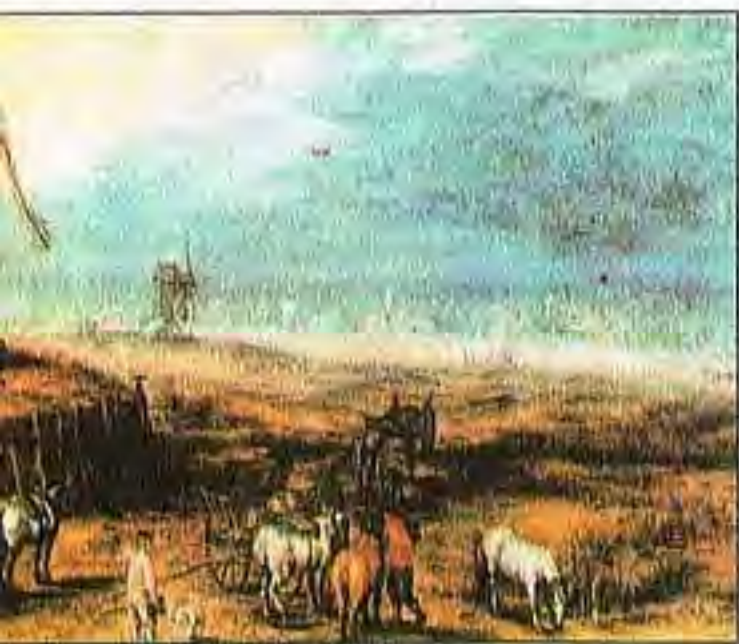
*Бароковий сад.
Сучасне фото*

лий. Представники знаті вважали, що сама себе природа зберегти не може і людина мусить її підтримувати. Якщо природа дика, непокірна, підступна, то людина змушена відвойовувати в неї простір для існування. Вдалим прикладом підкорення природи є бароковий сад, у якому все розташоване за законами геометричної пропорції.

На світанку раннього Нового часу клімат у Європі був помірним, а із середини XVI ст. середня температура почала поступово знижуватися: зими ставали довшими, а літні місяці прохолоднішими. На початку XVII ст. клімат несподівано став суворішим. Альпійські льодовики зійшли на долини і вкрили людські поселення. Упродовж кількох зим Темза замерзала й жителі Лондона влаштували на льоду ярмарки. Бувало, що замерзала навіть швидкоплинна Рона на півдні Франції.

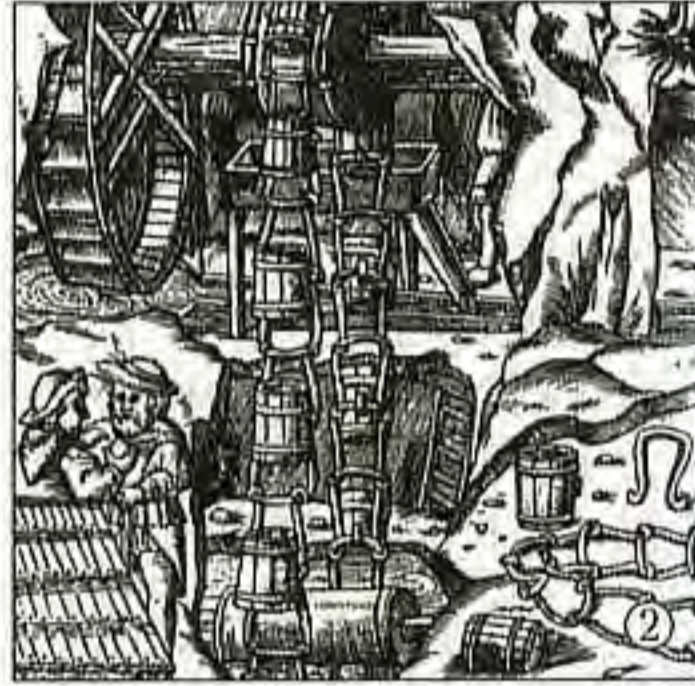
2. Технічні вдосконалення

У ранній Новий час перед винахідниками постало завдання вдосконалення існуючих та пошуку нових пристосувань для використання сили природних джерел енергії — води та вітру. Удосконалювали водяні млини, у яких діаметр вертикального водоналивного колеса часом досягав десяти метрів. Колесо почали робити з лопатями, що суттєво збільшило енергетичну силу млина. В областях, де річок було небагато, використовували вітряки. У XVI ст. їх облаштували спеціальним пристроєм для обертання корпусу вежі, що давало змогу змінювати нахил крил і враховувати напрям вітру.

*Ян Брейгель Старший.
Ландшафт з вітряками.
1607 р.*

У гірничій справі широко почали використовувати механізми для відкачування води з копалень і штолень. Воду відкачували насосами, помпами, які приводили в рух коні, водяне колесо або вітряк. Руду з шахт піднімали коловоротом, що значно підвищило продуктивність праці. Його обслуговувало двоє робітників, тоді як раніше в процесі підняття руди брало участь кілька сотень чоловік. Руду до доменної печі доставляли вагонетками.

Досить значними були технічні вдосконалення в галузі металургії, наприклад, важкі молоти для обробки заліза почали приводити в рух за допомогою водяного колеса. Справжнім переворотом стало використання доменної печі замість традиційного горнила. У печах унаслідок нагнітання в топці кисню температура була суттєво вищою, ніж у горнилі.

Підвищенню температури сприяло також використання як палива не дерев'яного, а кам'яного вугілля. Технологія ускладнилася: спочатку з руди виплавляли чавун, а потім з чавуну — сталь. Удосконалився процес плавлення інших металів — срібла, міді, свинцю. Створювалися також нові види сплавів.

Докорінні зміни відбулися у виробництві вогнепальної зброї. У XVI ст. гармати вже не кували, а відливали, для нарізання жерла застосовували механічний верстат. Набула поширення індивідуальна вогнепальна зброя — **аркебу́за**.

Із заліза, окрім зброї, виготовляли також ножі, серпи, коси, колеса тощо. Розвиток кораблебудування стимулював виробництво цвяхів.

Наприкінці XVI ст. покращилася якість і розширилося виробництво віконного скла, розпочали виготовляти лінзи, в Італії було сконструйовано телескоп.

Важливим новаторством у текстильній галузі стало використання горизонтального ткацького верстата. Винайдення наприкінці XV ст. самопрядки (прядильного колеса) дало змогу об'єднати сукання й намотування нитки. В Англії набуло поширення прядильне колесо з педаллю, що значно полегшувало й прискорювало працю пряді.

1. Подріблення руди залізним молотом. Гравюра із книжки Г. Агріколи «Про гірську справу». 1556 р.

2. Дренаж гірських шахт. Ланцюг черпаків приводиться в рух водяним колесом. Гравюра із книжки Г. Агріколи «Про гірську справу». 1556 р.

3. Транспортування руди: кінь тягне сани з вантажем. Гравюра із книжки Г. Агріколи «Про гірську справу». 1556 р.

■ Які технічні пристрої використовували в металургії?

АРКЕБУ́ЗА

(з голл. *hakbus* — рушниця на гачку) — гнотова рушниця, яку заряджали з дула.

3. Господарювання, мануфактури, капіталізм

Характерна ознака господарського життя й економіки раннього Нового часу — співіснування нового й традиційного. У XVI — першій половині XVII ст. активно розвивалися як традиційні галузі промисловості (видобуток руди, металургія, текстильне виробництво, кораблебудування), так і нові (друкарська справа, виготовлення паперу, скла, дзеркал, мотузок, канатів). Однак переважна більшість населення Європи займалася сільським господарством і вагомим зрушень у цій галузі не спостерігалось. Сільське господарство залишалось дрібним, індивідуальним і базувалося на ручній праці з традиційним використанням тяглової сили — коней і биків.

КАПІТАЛІЗМ — соціально-економічний лад, основу якого становлять різні форми приватної власності, товарно-грошові відносини і наймана праця.

Проте під впливом ринкових відносин сільський ландшафт почав змінюватися. У багатьох районах скорочувалися посіви зерна. Натомість розширювалися площі, що відводилися під сади й городи. Зростали обсяги вирощування технічних культур — льону, коноплі тощо.

На світанку раннього Нового часу переважна більшість селян мала право розпоряджатися власним майном і при бажанні могла виїхати із села. Чимало сільських жителів більше не вели натуральне господарство і виробляли товари на продаж, передусім шерсть, льон, оливкову олію, вино. Інші займалися прядінням вовни чи ткацтвом. Однак життям села керувала община, а дворяни здавали землю в тимчасову оренду, як і в добу Середньовіччя. У багатьох країнах строк оренди скоротився від 5 до 3 років. Це давало змогу частіше змінювати умови оренди й підвищувати плату за користування землею.

Важливим фактором економічного розвитку в ранній Новий час було зародження *капіталістичних відносин*. Вони стали закономірним результатом розвитку дрібного товарного виробництва в умовах ринку. Дрібні виробники — особисто вільні селяни та міські ремісники — мали господарську самостійність. Однак прибуток

Пітер Брейгель Старший. Жнива.
Фрагмент. 1565 р.

- Доведіть, що сільське господарство залишалось традиційним.

дрібного виробника був нестабільним: він міг досягти небаченого успіху або зазнати цілковитого краху. У XVI — XVII ст. така тенденція спостерігалася як у місті, так і в селі, де використовувалася наймана праця.

Поступовий природний перехід феодальної економіки до **капіталізму** пришвидшив процес *«первісного накопичення капіталу»* — зосередження багатства в руках купецтва та майбутніх підприємців. Існували різні способи накопичення капіталу: торгівля з колоніями Нового Світу, «революція цін», продаж сільськогосподарської продукції на ринку та ін.

Капіталізм почав активно утверджуватися в містах, хоча цехи не поспішали

здавати свої позиції. Саме ремесло залишалося основною формою виробництва товарів масового вжитку — одягу, взуття, хатнього начиння та господарського реманенту. Однак боротьба в цехах поставила частину майстрів у нерівні умови. За рахунок зубожілих майстрів, «вічних підмайстрів», міської бідноти та селян, які прибували із сіл у пошуках заробітку, у місті формувався ринок вільної робочої сили. Так створювалися передумови для виникнення капіталістичної **мануфактури**, яка активно розвивалася впродовж XVI–XVIII ст.

Основу мануфактури становила ручна праця, про що свідчить уже її назва. Однак відмінність такого виробництва від майстерні середньовічного ремісника полягала в масштабах, кількості робочої сили, у рівнях спеціалізації та поділі праці. Організаторами мануфактур були, зазвичай, купці та цехові майстри. Інколи в них укладали свої кошти й дворяни.

Існувало три типи мануфактур: *розсіяна, змішана і централізована*.

Ознакою *розсіяної* мануфактури було те, що підприємець закуповував сировину й роздавав її ремісникам чи селянам, які працювали вдома. Потім отримував від них готову продукцію, яку реалізовував на ринку. Цей тип мануфактури був характерним для текстильної промисловості, кораблебудування, виробництва мотузок і канатів, предметів розкоші тощо.

МАНУФАКТУРА
(*латин.* manufactura, від manus — рука і factura — обробіток, виготовлення) — форма капіталістичного промислового виробництва, що історично передувала великій машинній промисловості. Характеризується ремісничою технікою та поділом праці між найманими робітниками.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1539 р. Зі скарги ткачів Сеффока і Ессекса

...Лорду — хранителю королівської печатки... Ремесло ткацтва, що є головним... у сфері виготовлення сукна, прийшло в занепад, тож ніхто... не хоче віддавати своїх дітей навчатися цьому ремеслу, і, можливо, упродовж кількох років ткачі в Сеффоку та Ессексі взагалі переведуться... Багатії-суконники тримають у себе вдома ткацькі верстати, а також ткачів і валяльників на постійній роботі, унаслідок чого ваші просителі, що працюють у себе вдома і мають дружин і дітей, постійно залишаються без заробітку... Їм загрожує страшна бідність, оскільки багатії-суконники узгодили між собою однакову платню за виготовлення сукна і ця платня є такою мізерною, що вони (ткачі) ледве здатні утримувати своє бідне господарство, хоча безперестанку працюють удень і вночі, на свята і в будні; щоб уникнути безробіття, ваші бідні піддані змушені брати роботу за платню, встановлену суконниками. Як результат, чимало з ваших просителів, що колись мали добре господарство, залишилися без майна й воліли б найнятися до інших людей, і ще більше з них скоро опиниться в такому становищі, якщо не буде терміново вжито заходів проти цього...

1. На що скаржаться ткачі? 2. Про появу якого підприємства свідчить документ? Визначте тип підприємства.

Значно ефективнішою була *змішана* мануфактура, коли частина виробничих операцій здійснювалася в майстерні підприємця. Так, у Флоренції, виготовляючи сукно, наймані робітники в таких майстернях очищували й розчісували шерсть, а також прасували тканину. Інші ремісники працювали у власних майстернях, зв'язок

МЕРКАНТИЛІЗМ
(від *итал.* mercante — торговець, купець) — економічна школа, яка теоретично обґрунтовувала політику ряду держав XV–XVIII ст., спрямовану на накопичення в країні золота й срібла шляхом обмеження їх вивозу й збільшенням вивозу товарів.

певними зразками на замовлення. Центром таких угод стає *біржа*, куди стікалися найновіші дані про рівень цін на різних ринках Європи. Більш високого ступеня досягає в той час і кредит: він стає міжнародним. Виникають загальноновизнані центри такого кредиту — Антверпен, Ліон та ін. З'явилася *фондова біржа*, де проводяться операції з цінними паперами, векселями.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Слово «біржа» походить від прізвища багатой фламандської родини Ван дер Бурсе, що проживала в Брюгге (нині Бельгія). Члени цієї сім'ї із покоління в покоління були міняйлами. Особняк родини Бурсе знаходився там, де часто бували іноземні купці, особливо італійці. У 1485 р. або навіть пізніше італійські купці перенесли в Антверпен звичай Брюгге. Біржа здобула неймовірну популярність, більшу навіть, ніж ярмарки. Це пояснюється тим, що вона діяла безперервно.

К. Вісхер. Біржа в Амстердамі. Гравюра. XVII ст.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ
(від *латин.* protectio — прикриття, захист) — економічна політика держав, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції, а також заохочення державою розвитку тих галузей промисловості, продукція яких мала найбільший попит на зовнішньому ринку.

Наприкінці XV ст. формується економічна школа **меркантилізму**, для якого характерне ототожнення багатства з кількістю грошей. Представники цієї школи ратували за те, щоб економіка контролювалася державою.

Розрізняють ранній і пізній меркантилізм. Прихильники раннього меркантилізму вважали багатством передусім золото й срібло, а пізнього — надлишок продукції, який під час продажу в інших країнах давав грошовий прибуток. Для політики пізнього меркантилізму був характерним і **протекціонізм**.

Формування капіталістичних відносин проходило нерівномірно. Наприкінці XVI ст. капіталізм почав відігравати провідну роль в економіці Англії та Нідерландів, а також у окремих галузях виробництва у Франції й Німеччині.

4. Зміни в суспільстві

У результаті економічних зрушень упродовж XVI–XVII ст. відбуваються суттєві зміни в суспільстві. З-поміж середньовічних станів виокремилися самостійні групи, які різнилися між собою способом і рівнем отримання прибутків, а також життєвими орієнтирами.

Європейське дворянство вже не було однорідним військовим станом. У ньому виокремилося так зване «**старе дворянство**», до якого належали як багаті аристократи, так і середні та дрібні землевласники.

Ускладнилося життя малоземельних дворян. Рицарська служба задля отримання феода та й самі васальні відносини себе вичерпали. Рицарські землеволодіння роздрібнювалися. Молодші сини часто залишалися без земельної спадщини. Більшість представників безземельного дворянства, яке звикло дотримуватися рицарських ідеалів, не шукала успіху в торгівлі й підприємництві. Вона прагнула потрапити в королівську армію чи взяти участь у військових походах і колоніальних завоюваннях. В Іспанії таких дворян називали «**ідальго**», у Франції — «**дворянство шпаги**».

Проте серед аристократії, середнього й дрібного дворянства були й такі, що намагалися підвищити прибутковість своїх маєтків, займалися підприємництвом і торгівлею, упроваджували нові методи господарювання, вирощували нові культури. Їх прийнято називати «**новим дворянством**».

Змінилося й міське населення. Тут чи не найзаможнішими стали купці, які займалися міжнародною торгівлею, лихварськими та банківськими операціями. Частина купецтва починала уподібнюватися дворянству: купувала землі, титули, маєтки. Деякі з них вкладали гроші в організацію мануфактур, у банки й торговельні компанії. Зазнало змін і життя ремісників. Якщо цехова еліта зуміла втримати позиції, то дрібні ремісники бідніли. Із бюргерського середовища вирізнялася інтелігенція: правознавці, лікарі, викладачі шкіл та університетів.

Суттєві зміни відбувалися і в житті села. Тут виділилася заможна селянська верхівка. До неї належали хазяйновиті селяни, які зосредили у своїх руках чимало угідь, а також фермери, що брали землю в оренду від сеньйорів, використовуючи найману працю. Натомість стрімко зростала кількість безземельних і малозабезпечених селян, які були змушені наймитувати.

Усі ці зрушення з часом привели до появи таких суспільних верств, як **рання буржуазія** і **пролетаріат**. Склад ранньої буржуазії поповнювався за рахунок нового дворянства, купецтва, власників мануфактур, частини міської інтелігенції, селянської верхівки. Пролетаріат формувався з числа обезземелених селян, ремісників, які розорилися, й міського плебсу.

5. Виникнення абсолютизму

В епоху раннього Нового часу в країнах Західної Європи утверджується нова форма правління і державної влади — **абсолютна монархія**. Основу **абсолютизму** становить майже необмежене особисте правління монарха. Ознаки абсолютизму: 1) зосередження всієї влади в руках монарха, припинення діяльності станово-представницьких органів управління; 2) наявність розгалуженого управлінського апарату, завдяки якому монарх управляє

АБСОЛЮТИЗМ

(від *латин.* *absolutus* — необмежений, незалежний, безумовний) — форма правління й державного устрою, при якій монарху належить необмежена верховна влада.

країною; 3) існування постійної армії, яка підтримує монарха; 4) втрата сеньйорами судової й адміністративної влади, що переходить до держави. Іноді королівська влада підпорядковувала собі й церкву.

Абсолютизм утвердив нові засади в управлінні державою. Середньовічне бачення держави як королівської вотчини замінила адміністративна система з публічно-правовими методами. Політики почали говорити про «благо нації» та «державний інтерес».

Отже, формування абсолютизму стало важливим кроком у розвитку досконалішої суверенної держави. Саме таким був абсолютизм у Франції, Англії та Іспанії.

6. Шлюб і сім'я, становище жінки

Поняття «сім'я» в період раннього Нового часу означало спільноту залежних від господаря осіб, до яких належали дружина, діти, батьки, наймити і слуги. Чоловіки одружувалися заради продовження династичної лінії, підтримки свого дому чи роду або ж заради приданого. Доньок видавали заміж для надбання потрібних зв'язків і впливів. Людина була змушена коритися інтересам родини.

У ранній Новий час регулярно фіксувалися дати укладання шлюбів і вік подружжя, склад і чисельність сім'ї. Передумовою вдалого шлюбу визнавали взаємопорозуміння та шанобливість у ставленні одне до одного. Характерним для західноєвропейського суспільства, особливо для його нижчих верств, було збільшення шлюбного віку: для жінок — 23–27 років, для чоловіків — 28–29 років. Представники аристократії та міської буржуазії часто влаштовували своїм дітям шлюби з розрахунку. Однак, починаючи з XVII ст., у родинах дворян та освіченої буржуазії синам і навіть донькам дозволяли відмовлятися від небажаного шлюбу. У ремісничому середовищі не вважалося дивиною, якщо жінка була старшою за чоловіка. Адже підмайстер цеху міг стати самостійним, лише одружившись з удовою свого майстра.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Свідчення базельського гуманіста Томаса Платтера про життя своєї матері, селянки з Вале

Моя матінка була хороброю і мужньою жінкою. Після того, як вона втретє стала вдовою, робила всю роботу, зокрема й чоловічу, щоб отримати можливість підняти на ноги молодших дітей, народжених від останнього чоловіка. Вона збирала сіно, молотила зерно і робила всяку іншу роботу, яку радше мав виконувати чоловік, аніж жінка. Вона сама поховала трьох своїх дітей, коли ті померли від страшної чуми, бо їхнє поховання під час епідемії коштувало занадто дорого. Вона була дуже грубою зі своїми старшими дітьми, тому ми рідко підходили до неї, коли були вдома. Якось вранці були сильні заморозки, білий іній вкрив виноградник до того, як почався збір винограду. Я допомагав їй збирати виноград та їв змерзлі виноградинки. Мені зробилося настільки зле, що я простерся на животі й думав, що лусну. Ставши переді мною, вона засміялася: «Помирай, якщо тобі так хочеться! Навіщо ти їв їх?» Якщо забути про цей прикрий випадок, то вона була жінка чесна, простодушна, побожна, так всі про неї казали і всі хвалили її.

1. Чи змінилося становище жінки порівняно із Середньовіччям? 2. Яку роботу виконувала селянка в ранній Новий час?

Однак багато чоловіків було неодружених. Існували військові містечка, університетські, портові й церковні центри, де переважали чоловіки. Так, у Римі в 1592 р. на 100 чоловіків у середньому припадало 8–10 жінок.

Змінилося становище жінки. Законодавство посилило покарання для чоловіків, які били дружин. Жінка, на відміну від чоловіка, працювала здебільшого вдома, для потреб сім'ї. Юридично шлюб не був рівноправним. Однак жінка в домі все-таки мала певну владу. Жінки-аристократки мали досить високий вплив у суспільстві.

Хоча дитяча смертність була високою, у сім'ях виживало в середньому 5–7 дітей. Особливий статус у сім'ї мав первісток, що пов'язувалося з його правом на отримання всієї батьківської спадщини. Інші діти перебували з ним у нерівних умовах. У майбутньому це часто призводило до конфліктів чи ворожнечі в родині, особливо незаможній. Діти з бідних сімей з 10–13 років були змушені наймитувати.

Ян Вермеєр ван Делфт.
Служниця з глечиком
молока. Бл. 1658–1660 рр.

• Який рід занять мали жінки порівняно з чоловіками?

Аркебуза, мануфактура, біржа, меркантилізм, протекціонізм, капіталізм, абсолютизм, «нові дворяни».

1. Чи змінюється ставлення до природи в людини раннього Нового часу? Чому?

2. Назвіть, які технічні вдосконалення полегшували працю людини раннього Нового часу. Які джерела енергії тоді використовували?

3. Назвіть винаходи й удосконалення у військовій справі.

4. Які зміни відбулися в суспільних станах?

5. Прочитайте уривок із «Балади про... Джека з Ньюбері» Т. Делоні (1597):

«У кімнаті, світлій і просторій, стояло 200 верстатів, за ними працювало 200 чоловіків... В іншому приміщенні 100 жінок... чесали вовну, радісно співали пісні... В іншій кімнаті 100 дівчат пряли. 50 хлопців стригли... Тут працювало 80 прасувальників...»

Яке виробництво описує Делоні? Назвіть його тип. Чим воно відрізняється від майстерні середньовічного ремісника?

6. Попрацюйте в групах. Знайдіть позитивне й негативне в запровадженні технічних винаходів, появі нових сільськогосподарських культур. Які соціальні групи постраждали від технічного розвитку?

7. Чи змінилося ставлення до шлюбу й становище жінок у період раннього Нового часу, порівняно із Середньовіччям? Наведіть приклади.

§ 4. Повсякденне життя Західної Європи

1. Які вдосконалення в суднобудуванні сприяли Великим географічним відкриттям? Чому Петро I вчився будувати кораблі саме в Голландії?
2. Установіть відповідність між поняттями та їхнім значенням.

Протекціонізм

Необмежене особисте правління монарха

Меркантилізм

Установи, де укладалися угоди про закупівлю товарів на замовлення

Абсолютизм

Заохочення державою розвитку тих галузей промисловості, продукція яких мала значний попит на зовнішньому ринку

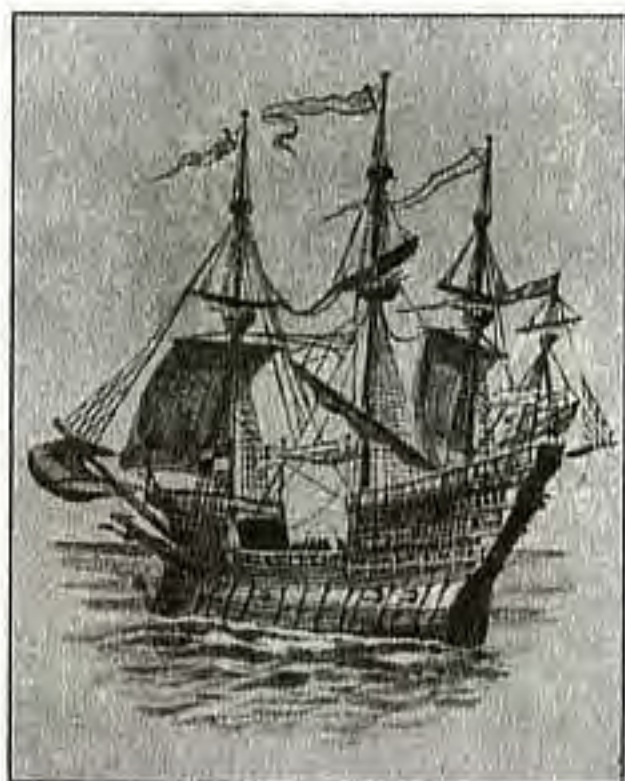
Біржа

Економічна школа, яка обґрунтувала політику держав XV–XVIII ст., спрямовану на накопичення золота й срібла в країні шляхом обмеження їх вивозу і збільшення вивозу товарів

3. Що таке *мануфактура*? Назвіть її типи. Як вплинула поява мануфактур на структуру населення?

1. Засоби комунікації, транспорт

Голландський військовий корабель. XVI ст.

- Яке оснащення мав військовий корабель?

У ранній Новий час основна частина перевезень і надалі здійснювалася морським транспортом. Заморські військові й торговельні експедиції, зміна напрямку між-регіональної та міжконтинентальної торгівлі потребували вдосконалення кораблів. В Італії й Португалії почали будувати каравели, пристосовані до тривалого морського плавання, у Венеції — галери та ін.

На Балтиці найпотужнішими були трьохпалубні кораблі, які будували в Любеку. На кожній палубі ставили гармати — надійний захист від піратів. Оснащення судна стало залежати від його призначення (військового чи торгового).

У перші десятиліття XVII ст. лідерами в кораблебудуванні стали голландці — їхні судна були не тільки найвищої якості, а й найдешевші. Удосконалюються також річкові судна: великі баржі, боти, шлюпи тощо.

Зазнав змін і сухопутний транспорт. У південних країнах найпопулярнішою тяговою силою стали коні й мули. Так, наприкінці XVI ст. тільки в Іспанії був майже 1 млн мулів. Розвитку сухопутних транспортних засобів сприяли технічні вдосконалення: дискове колесо замінили легшим з металевими спицями, сконструювали пасажирські карети та вантажні фургони.

У будівництві доріг докорінних змін не сталося. Однак контроль за їх будівництвом і станом посилювався і став однією з важливих функцій державної адміністрації.

Здійснювалося картографування сухопутних доріг. Важливим досягненням у цій сфері стала публікація 1554 р. карти Європи *Герарда Меркатора*.

Поступово доріг стало більше і рух на них був майже постійним. Так, з Парижа виходило 11 доріг, які з'єднували столицю з великими французькими і закордонними містами. У середині XVII ст. Париж щонайменше раз на тиждень мав пасажирське сполучення з 43 містами Франції.

Покращилася й урізноманітнилася кур'єрська служба. Зросла й швидкість послуг, наприклад кур'єри іспанського короля Філіппа II доставляли інформацію з Мадрида до Брюсселя за два тижні.

Х. Гольціус. Портрет Герарда Меркатора. Гравюра. 1547 р.

2. Житло, хатне начиння

В епоху раннього Нового часу почали більше будувати житла, передусім у містах. Залежно від природно-географічних умов і місцевих традицій будинки зводили з дерева чи каменю. У Середземномор'ї, де ліси було майже вирубано, основним будівельним матеріалом стали цегла та камінь. Натомість на півночі Європи, зокрема в країнах Скандинавії, Англії, у лісистих районах Франції та Німеччини, переважало дерев'яне будівництво. Часто, щоб уберегти будинки від пожежі, їх зводили на дерев'яному каркасі з глиняним наповненням. Дедалі активніше почали застосовувати камінь і цеглу.

Дахи вкривали переважно черепицею та гонтом. Щоправда, траплялися хати, укриті соломою, особливо в селах. Земля в місті коштувала дорого, тому будинки зводили в кілька поверхів. Бідні люди жили в тісноті, а будинки заможних городян, приватні палаци мали багато просторих приміщень. Прикладом нечуваних пишнот першої половини XVI ст. може бути будинок родини відомих купців і банкірів Фуггерів у Аугсбурзі.

Сільські будинки були простіші за міські. Навіть у заможніших селян дім мав одну кімнату, що одночасно була світлицею, спальнею й кухнею. Приміщення для худоби і різних господарських потреб будували з житловим переважно під одним дахом.

Меблі, як і раніше, розставляли під стінами. Головним предметом інтер'єру було ліжко, прикрашене скульптурою, різьбленням, іноді балдахіном. Важливим елементом інтер'єру була скриня. Часто в ній зберігали не тільки речі та одяг, але й використовували для сидіння. Шаф для одягу тоді ще не було. Столи та стільці оздоблювали вишуканим декором.

Вулиця Фуггерай в Аугсбурзі — частина селища, збудованого Фуггерами на поч. XVI ст. для службовців. Сучасне фото

- Доведіть, що банкіри Фуггери піклувалися про добробут своїх підлеглих.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Уривок із дорожнього щоденника Ганса фон Швейніхена «Визначні й пам'ятні місця» з описом будинку Фуггерів в Аугсбурзі

Пан Фуггер запросив якось у гості його світлість князя (ідеться про одного з князів Лігніц) разом з одним паном з Шенберга...

Обід було подано в залі, з-поміж прикрас якої передусім впадало в око золото. Підлога була мармурова і така ковзка, що по ній доводилося ходити, наче по льоду. У залі був великий стіл з напоями, заставлений позолоченими глеками з великими чудовими венеційськими бокалами, вартість яких, як говорили, набагато вища за тонну золота... Пан Фуггер передав для його світлості князя вітальний бокал у формі корабля, мистецьки виконаного з чудового венеційського кришталю...

Пан Фуггер повів його світлість князя по всьому дому — настільки величезному, що німецький імператор під час імперського сейму знайшов там притулок з усім своїм двором. Між іншим, Фуггер привів князя до однієї вежі. Там він показав його світлості скарби, серед яких були ланцюги, регалії, коштовне каміння, рідкісні монети і злитки золота, розміром з голову, — скарби, вартість яких, за його словами, перевищує мільйон золотих. Потім він відчинив скриню, доценту набиту тільки дукатами й кронами...

1. Які деталі інтер'єру свідчать, що це будинок багатого банкіра? 2. Поміркуйте, чому Фуггер демонструє скарби князю.

Ф. Бецкер. Імператор Карл V у гостях у Фуггерів. XIX ст.

- Розгляньте ілюстрацію і поміркуйте, як імператор Карл V ставився до Фуггера.

На особливу увагу заслуговують кабінети та бібліотеки. Якщо бібліотеки були публічним місцем, де збиралася еліта, проводилися наукові диспути чи поетичні вечори, то кабінети призначалися для усамітнення та індивідуальної роботи. Невеликі кабінети називалися *студіоло*. Уже наприкінці XV ст. в приватних будинках з'являються стелажі та етажерки для книг.

3. Комфорт та санітарія

Міська забудова в Європі й надалі мала хаотичний характер. Тому міста були схожими на накопичення будинків і прибудов, що іноді тісно стикалися верхніми поверхами. Міські вулички були вузькими, звивистими, темними й часто вели в тупик. Це призводило до пожеж чи інших лих. Тоді зносили старі квартали і влада мала змогу розширити подальше місце забудови.

Окремі види виробництва, пов'язані з брудними чи шкідливими відходами, ринки, бійні, кузні, фарбувальні майстерні тощо розташовували на околицях міста. У деяких містах на центральних вулицях і площах забороняли їздити на возах та торгувати окремими видами товарів. Робили спроби також озеленити міста. Це були перші громадські сади й парки, які не тільки прикрашали місто, а й оздоровлювали його жителів.

Однак така ситуація була скоріше винятком із правил. Майже повсюдно по Європі міста залишалися брудними. Вимощені вулиці траплялися дуже рідко, а водогін був у небагатьох містах. Воду набирали в річках, колодязях, фонтанах, де можна було побачити мертвих кішок, собак, пацюків. Не було й каналізації. Відходи й нечистоти іноді виливали просто на перехожих.

Незважаючи на заборону влади, городяни продовжували утримувати в місті худобу. Нерідко вулицями міста бродили свині.

Однак у цей час люди стали більше дбати про комфорт у своїх оселях. Якщо раніше підлога на першому поверсі була глиняною, то тепер заможні городяни покривали її кам'яними або керамічними плитами, а на другому поверсі — дошками. У будинках дуже багатих людей викладали паркет. В епоху Відродження набув поширення звичай устеляти підлогу першого поверху духмяними квітами влітку й сіном узимку.

Прикрашали також стіни, зокрема розмальовували за античними зразками. Ще в XV ст. з'явилися шпалери з тканини — оксамиту, шовку, атласу, навіть шкіри, іноді з позолотою. Однак справжньою сенсацією стала поява паперових шпалер.

Тоді ж увійшли в моду й гобелени, на яких зображали сюжети з античної та біблійної міфології чи історії, іноді сцени із життя селян і сеньйорів. Комфорт створювали також дзеркала, годинники, свічники, канделябри, декоративні вази тощо.

Аж до XVII ст. двері в будинку були вузькі. Вони відчинялися назовні. Через них могла пройти тільки одна людина. Вікна й надалі залишалися невеликими і мали багато дерев'яних поперечок. У віконні шибки зазвичай вставляли тканину, проолієний папір, гіпсові пластини тощо, а з другої половини XVI ст. — скло. Джерелом освітлення залишалися смолоскипи, металеві чи глиняні плішки, свічки, вогонь від каміна.

Ні водогону, ні каналізації в будинках не було. Господарі обтирали обличчя та руки вологим рушником. У лазні, які поширилися в Європі ще з XIII ст., ходили дедалі рідше. Це пояснювалося як небезпекою інфекційних захворювань, так і критикою церкви, яка вважала, що масові відвідини лазні суперечать християнській моралі. У домашніх умовах милися в діжках, цеберках, тазах переважно на кухні. У таких умовах білизною користувалися дуже рідко. Навіть у будинках багатих жителів скупчувалися клопи, блохи та воші.

Утім, у XVI ст. в окремих будинках облаштовують ванні кімнати. Туалетів тривалий час не було навіть у королівських палацах. І тільки наприкінці XVI ст. в Англії винайшли туалет зі зливанням води. Але ще впродовж півтора століття цей винахід у Франції сприймався вороже.

Отже, зручні й гігієнічні умови проживання впроваджувалися дуже повільно. **43**

*Андерлехт. Зал у будинку
Еразма Роттердамського.
Сучасне фото*

• Якими меблями користувалися в ранній Новий час?

*Молодий Людовік XIII.
Гобелен. XVII ст.*

• Поміркуйте, хто міг прикрасити свій дім гобеленом.

4. Харчування

У ранній Новий час, порівняно з пізнім Середньовіччям, раціон харчування суттєво не змінився, хоча внаслідок Великих географічних відкриттів у ньому з'явилися нові страви. Харчування знаті та простолюдинів, селян і городян суттєво відрізнялося.

Їжа була досить одноманітною. Із зернових культур найчастіше споживали пшеницю, жито, просо, овес, ячмінь, згодом гречку, кукурудзу. Із них випікали хліб і коржі, готували супи й каші.

Хліб бідняків відрізнявся від хліба багатих. Заможні люди їли пшеничний хліб з просіяного борошна. Щоб він був м'яким і пишним, його замішували на дріжджах. Селяни ж задовольнялися житнім хлібом з борошна грубого помолу. У нього додавали також рисове борошно, а в голодні роки жолуді й коріння.

Важливим доповненням до зернових були бобові: боби, горох, сочевиця. З гороху навіть випікали хліб. Склад овочів і фруктів, які вирощували європейці, практично не змінився. Однак від арабів до європейців завозили апельсини і лимони, з Єгипту —

мигдаль, зі Сходу — абрикоси, з Америки — дині, кабачки, мексиканський огірок, солодку картоплю (батат), квасолю, томати, перець, какао, кукурудзу, картоплю.

Рослинну їжу урізноманітнювали рибою. Найчастіше готували оселедця, тріску, тунця, сардину. У Чехії, наприклад, у ставках розводили коропів. Багаті люди могли придбати морську рибу.

Риба була одним із головних продуктів харчування під час посту, тому міська влада, керівництво шкіл і шпиталів задовго до Великого посту робили значні запаси різних видів риби, яку засоловували, закопчували, в'ялили тощо. Крім того, люди дотримувалися посту в середу, п'ятницю та суботу. Загалом, приблизно 150 днів на рік були «пісними».

Їли також і м'ясо, у Центральній і Східній Європі — більше яловичину чи свинину, а в Англії, Іспанії, Франції та Італії — баранину. Люби́ли страви з дичини, домашньої птиці, навіть голубів. Городяни споживали м'яса більше, ніж селяни.

У ранній Новий час різко зросло споживання цукру, який виробляли в заморських колоніях. Цукрові заводи споруджували також у європейських містах.

Із другої половини XVI ст. в Європі популярними стають гарячий шоколад, кава і чай. Вважалося, що шоколад наділений лікувальними властивостями, є засобом проти дизентерії, холери, ревматизму, безсоння тощо.

Ян Стен. Пекар

А. Караччі.
Бобова юшка. Бл. 1583 р.

- Пригадайте, яким столовим посудом користувалися в добу Середньовіччя.

Уявити, з чого склалися щедрі трапези знаті, можна на підставі «харчового раціону», який видали королівські склади герцогові Маєнському. Як відомо, 1612 р. він у супроводі численної свити прибув просити руки інфанти Анни Австрійської для французького короля Людовіка XIII. Кожен скромний день споживали: 8 качок, 26 каплунів, 70 курей, 100 пар голубів, 450 перепілок, 100 зайців, 24 барани, дві чверті теляти, 12 телячих язиків, 12 окостів і 3 свині, крім того, 30 арроб (300–400 літрів) вина; на кожен пісний день — відповідна кількість яєць і риби.

Однак у бідній селянській родині королівською їжею були навіть шматок сала або сиру з хлібом та цибулиною. Зате на свята чи весілля родина різала останню худобину й виносила з комори все, щоб потім пригадувати це в голодні дні.

В епоху раннього Нового часу дедалі більшого значення набуває не так їжа, як сам процес застілля. Ідеться про сервірування столу, порядок подачі страв, застільні розваги, спілкування, манери тощо.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

Початок XVI ст. Із книги Йоганна Бемуса
«Звичаї харчування в Німеччині»

У той час, коли знать споживає дорогу їжу, бюргери живуть помірковано. Ті, що працюють, стравуються чотири рази на день, непрацюючі — тільки два рази. Трішки хліба, вівсяна каша або відварені боби — їжа селян, а вода чи сироватка — їхнє питво. Саксонці печуть білий хліб, п'ють пиво, їхня їжа важка й недолуга... Вестфальці споживають чорний хліб, п'ють пиво. Вино п'ють тільки багаті, бо його привозять з Рейну й коштує воно дорого. Франконці не п'ють вино, яке самі ж виробляють, вони його продають, задовольняючись водою, та й пиво вони зневажають.

1. Який раціон був у жителів Німеччини? 2. Чим, на вашу думку, можна пояснити відмінності у харчуванні населення різних районів Німеччини? 3. Поясніть, чому мешканці Франконії не пили, а продавали власне вино.

Столовий посуд став набагато вишуканішим. Почесне місце на столах відводилося спеціальним підставкам для різних страв — триніжкам, а також салатницям, сільницям і цукерницям. Тарілки, миски, келихи почали робити з металу: для королів та знаті — зі срібла, позолоченого срібла, а іноді навіть із золота. Із XVI ст. зростає попит на олов'яний, фаянсовий, різнокольоровий посуд зі скла. Посуд декорували емаллю, металом і навіть кришталем.

Зі столових приборів найважливішими були ложка й ніж. Великим ножем нарізали м'ясо на загальних тацях, із яких кожен брав шматок ножем або руками. У XVI ст. починають користуватися виделкою, а подекуди — індивідуальним посудом. Зокрема, наприкінці XVI ст. у Швейцарії навіть у шинку кожен відвідувач мав свої ложку, ніж, тарілку та келих. Простолуд і надалі користувався дерев'яним і глиняним посудом.

5. Одяг. Прикраси. Косметика. Мода

Із XVI ст. змінюється форма, стиль, крій одягу. Покращення якості життя, зростання добробуту непривілейованих верств населення сприяли пошвавленню інтересу до моди.

Одяг чоловіків і жінок складався з нижнього та верхнього вбрання, плаща, головного убору, взуття. Спідньої білизни ще не було, її певною мірою замінювали сорочки, яких навіть у гардеробі знаті було небагато. Спали роздягненими. Звичай одягати нічну сорочку поширився тільки в XVII ст. у заможних родинах. Наприкінці XVI ст. жінки почали носити панталони та інші види спідньої білизни. Чоловіки спідню білизну стали одягати значно пізніше.

Основою нижнього одягу була сорочка найрізноманітніших фасонів. Бідняки шили її з грубої тканини, а забезпечені люди — з льону, шовку, тонкої шерсті. Сорочки закривали шию, могли бути розшиті золотом, бісером, перлами.

Були зміни й у верхньому чоловічому одязі: серед заможних увійшов у моду чорний сукняний костюм, який запровадили іспанці. Поширилася підкреслено аристократична іспанська мода — строгий, немов накрохмалений, одяг: камзол, який тісно облягав стан, штани з пухами, короткий плащ-накидка, комір, обрамлений жабо, черевики з розрізами та головний убір з вузькими полями чи берет.

Усі чоловіки носили камзол. Він застібувався або зашнуровувався. Груди й рукави камзола прошивали ватою. Плечі викладали ватними валиками. За допомогою вати «нарощували» також розміри живота. Вважалося, що це надає чоловікам поважності. Щоправда, любителі позлословити прозвали цю деталь камзола «гусячим черевом». Краї камзола обшивали хутром. Монархи використовували для цього хутро з горностаєю чи соболя, дворяни — з куниці, бюргери — з лисиці, а селяни — з кіз або баранів. Поверх камзола накидали плащ, що сягав до колін. Довгі плащі носили тільки лікарі та вчені.

Д. Веласкес.
Портрет іспанського короля Філіппа IV («Срібного Філіппа»).
1631–1632 рр.

Д. Веласкес.
Портрет дружини Філіппа IV, королеви Анни-Марії.
1652–1653 рр.

Жіночий одяг був схожий на чоловічий. Верхня частина сукні була закритою і завершувалася, як і чоловічий камзол, прямим коміром, але рукави були не такими пишними, на зап'ясті вони звужувалися. Колір суконь був здебільшого білим, чорним, сірим, бузковим, малиновим. Широченні спідниці натягували на жорсткий каркас без єдиної складочки. На ноги взували спеціальні дерев'яні котурни. До вечора від такого одягу та взуття боліло все тіло, особливо ноги. Розповідали, що таку моду запровадили представники духовенства — непримиренні вороги танців та розваг.

У середині XVI ст. модними стали брижі — високі коміри, що сягали аж до підборіддя, вух і потилиці. Зазвичай брижі робили з тонкого полотна, якому надавали красивої форми, роблячи складки за допомогою спеціальних

щипців і вшитих усередину дротиків. Незважаючи на певний дискомфорт, від цього модного винаходу і чоловіки, і жінки були в захопленні. Згодом брижі стали декорувати, а їхні краї вирізали зубчиками.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1530 р. Зі звіту про в'їзд французької королеви Елеонори в Бордо

Королева була одягнена за іспанською модою. Її голову прикрашала діадема із золотих метеликів. На плечах лежало волосся, перевите стрічками; крім того, на ній був малиновий оксамитовий чепчик, розшитий коштовним камінням і прикрашений білим пером. Сукня її була малинова, оксамитова, підбита білою тафтою, з якої були зроблені й маленькі б'уфи (пишні зборки) на рукавах. Рукави прикрашала золота й срібна вишивка. Нижня спідниця була з білого атласу, прикрашена сріблом і коштовним камінням.

З-поміж прикрас особливо цінувалися масивні нагрудні золоті ланцюги, які носили як чоловіки, так і жінки. Незмінними аксесуарами стали віяло, рукавички та ароматизована хустинка. З головних уборів перевагу надавали беретам. Однак жінки любляли ходити простоволосими й прикрашати зачіски квітами, віночками, діадемами, сіточками тощо. У моді було й накладне волосся. Ідеалом краси вважали блондинок з високим чолом.

Чоловіки мали довге волосся, яке інколи заплітали в косу, що звисала з одного плеча. Згодом цю зачіску замінила так звана «колба» — гладенько розчесане й рівно підстрижене волосся. З утвердженням іспанської моди чоловіки стали відпускати гострокутну борідку й закручувати вуса. Пізніше форма бороди стала пишнішою.

У перші десятиліття XVII ст. іспанську моду поступово витіснила французька. Модним став так званий «французький костюм», витончений, вільного крою, з атласу та шовку яскравих кольорів.

Селяни запозичували елементи одягу городян. Однак буденний одяг селянина й надалі був із грубої тканини, виготовленої, переважно, у домашніх умовах. Саме селянське вбрання згодом стало основою національного костюма.

Е. Делоне. Майстерня Етьєна Делоне, паризького ювеліра. Гравюра. XVI ст.

6. Дозвілля

Кожен із суспільних станів по-своєму проводив дозвілля. Особливо різноманітним було життя при дворах правителів. У XVI–XVII ст. сформувався своєрідний стиль, який поширювався далеко за межі вузького кола наближених до правителя осіб. Феодальні усобиці поступилися місцем дуелям та безкінечним інтригам

Г. Аверкамп.

Гравці в гольф. Перша пол. XVII ст.

- Пригадайте, як розважалися знатні чоловіки. Чим займалися світські дами?

Світські дами змагалися між собою, приймаючи впливових гостей. Вони прагнули вразити їх вишуканою їжею, танцями, співами, музикою, театралізованими сценами. Поступово модними стали балет і музичні вистави, провісники опери. Знаті і багаті городяни відкривали мистецькі салони.

Веселощі й свята, передусім релігійні, прикрашали одноманітне суворе повсякденне життя селян. З-поміж них особливо урочисто відзначалися день святого покровителя сільської церкви, завершення збору врожаю.

У ранній Новий час грали з м'ячем, каталися на санках, лижах і ковзанах.

Для людей різних станів стало звичним проводити час за столом у дружньому товаристві. У таверні, корчмі, заїжджому дворі можна було приємно поспілкуватися з друзями, послухати новини, зіграти в карти чи кості, випити й поїсти. Такі форми спілкування свідчили про більшу відкритість європейського суспільства.

Каравела, Г. Меркатор, студіоло, іспанська мода, брижі, французька мода.

1. Як змінилися засоби комунікації, транспорт у ранній Новий час?
2. Які будинки споруджували у містах?
3. Які нові меблі з'явилися у ранній Новий час?

4. Як вплинуло захоплення модою на розвиток промисловості?
5. Що нового (посуд, страви) з'явилося на столі в XV–XVI ст., порівняно з Середньовіччям?
6. Як змінилося хатнє начиння в ранній Новий час?

7. Попрацюймо в парах.

Уявіть, що ви повернулися з подорожі в Америку (Індію). Складіть меню урочистого обіду так, щоб гості не лише були здивовані, а й зрозуміли, де ви були.

РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРЕФОРМАЦІЯ

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

Мартін ЛЮТЕР

Території поширення протестантських віросповідань:

- лютеранства
- кальвінізму
- англіканства

- Території, де панувала католицька церква
- Цюрих** Головні центри реформаційного руху
- Мюнхен** Головні центри Контрреформації

- Території поширення православ'я
- Території панування ісламу

§ 5. Реформація

1. Згадайте, яка подія в історії християнства відбулася в 1054 р.
2. Яка роль папства в Західній Європі в XI–XIV ст.?
3. Назвіть джерела збагачення католицької церкви.
4. Що таке *індульгенція*? Хто виступив проти продажу індульгенцій у Чехії і прийняв за це мученицьку смерть?
5. Охарактеризуйте, як змінилися цінності й світосприйняття людини раннього Нового часу.
6. Як вплинули Великі географічні відкриття на роль і авторитет католицької церкви?

1. Католицька церква на межі XV–XVI ст.

На межі XV–XVI ст. католицька церква, очолювана папською курією, усе ще впливала на політичне й духовне життя суспільства. Римським папам удалося суттєво посилити владу, розширити територію Папської держави, підвищити її політичну значимість в Італії. Папи вели спосіб життя великосвітських правителів із величезним розкішним двором. Вони наділяли свою рідню почесними й прибутковими титулами, дарували племінникам місця кардиналів, продавали вигідні церковні посади.

Однак розширення кордонів світу після відкриття Америки, економічне освоєння нового континенту, гостра необхідність у ринках збуту і зміцнення національних держав у Західній Європі знижували престиж католицької церкви. Світська влада в Європі все рішучіше протестувала проти грошових зборів і податків на користь церкви. Загострилося політичне протистояння між монархами й папською владою.

На межі XV–XVI ст. католицька церква перестала бути взірцем побожності та моральності. Вона приховувала духовне насилля, а від гріхів можна було звільнитися, придбавши індульгенцію.

Рафаель. Папа Лев X.
1513–1521

2. Німеччина напередодні Реформації

На початку XVI ст. німецькі землі й надалі залишалися складовою частиною та основним ядром найбільшого політичного утворення в Європі — Священної Римської імперії німецької нації. Така назва утвердилася з 1486 р. Крім Німеччини, до складу імперії входили території сучасних Австрії, Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Чехії та деякі інші землі. Складовою імперії вважалася також Швейцарія, яка наприкінці XV ст. стала фактично незалежною.

За формою правління Німеччина була монархією. Король мав право коронуватися як імператор, навіть без дозволу Папи Римського. Проте імператорська влада була неспроможна згуртувати політично роздроблені землі Німеччини. На початку XVI ст. вона складалася з окремих земель: курфюрств, герцогств, маркграфств, графств тощо, на чолі яких були незалежні правителі — **світські князі**, які часто

ворогували між собою. Князі мали свої закони і військо, вели війни, укладали мир, могли судити й карати своїх підданих. Хоча імператорська корона закріпилася за династією Габсбургів, її долю вирішували 7 князів-курфюрстів, які мали право обирати імператора. Чимало земель у Німеччині належало церкві. Ними управляли незалежні **духовні князі**.

І СТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У перші десятиліття XVI ст., крім 7 князів-курфюрстів, у Німеччині налічувалося майже 70 духовних і світських князів — архієпископів, єпископів, герцогів, маркграфів, майже 70 абатів великих монастирів, понад 120 графів і близьких до них за статусом осіб. І це ще не все: численну верству становило рицарство, яке належало до нижчих чинів імперії.

*Нюрнберзький майстер.
Селяни з Верта. Гравюра
на дереві. 1525 р.*

• Які знаряддя праці селяни тримають у руках?

Країна не мала загального політичного й культурного центру, спільних органів управління, армії, системи фінансів. Єдиним загальноімперським дорадчим органом був рейхстаг, який з 1485 р. скликався щорічно. Рішення рейхстагу після схвалення імператором набували сили закону. Німеччина славилася як країна міст, яких на початку XVI ст. тут було близько 3 тисяч. Найбільшими серед них були Аугсбург, Кельн, Нюрнберг, Страсбург та ін. У містах уся повнота влади належала патриціату. Середні й дрібні городяни становили бюргерську опозицію, яка боролася за участь в управлінні містом. У найважчому становищі були найбідніші жителі — плебеї.

На початку XVI ст. населення Німеччини становило понад 12 млн осіб, більшість з яких проживала в сільській місцевості. Становище німецького селянства дедалі погіршувалося. Дворяни захоплювали общинні угіддя, збільшували податки, намагалися обмежити особисту свободу селян. Дошкуляла селянам і католицька церква, яка вимагала сплати десятини.

Однак, незважаючи на роздробленість, в економіці країни були й сильні позиції. Німеччина, наприклад, перебувала на першому місці у світі з видобутку срібла. Вона славилася виробництвом високоякісної сталі, текстильними товарами, книгодрукуванням.

Таке політичне й економічне становище в країні створило передумови для розвитку й поширення тут ідей гуманізму.

3. Німецький гуманізм

Наприкінці XV ст. гуманізм у Німеччині завершив своє становлення й увійшов у період короткого, але бурхливого розквіту.

Його основні центри були зосереджені передусім у південних містах Німеччини: Нюрнберзі, Аугсбурзі, Страсбурзі, Гейдельберзі, Тюбінгені. Один із головних осередків гуманізму знаходився в Кельні — церковній столиці Німеччини.

Ідеологія німецького гуманізму розвивалася в рамках критики католицької церкви. Німецькі гуманісти всіляко прагнули примирити християнство з досягненнями античності і для цього зверталися до Біблії, читаючи її в оригіналі давньоєврейською і грецькою мовами.

Однією з особливостей німецького гуманізму був розквіт сатиричної літератури. Яскравим представником цього жанру став **Себастьян Брант** (1457–1521), автор книги «Корабель дурнів», у якій описано 111 дурнів різних соціальних станів. Вони зібралися на кораблі, щоб відпливти в країну дурнів. Проте пристати до її берегів їм не вдалося, бо кораблем керували також дурні. Себастьян Брант вважав, що порятунок можливий, коли кожен дурень побачить свою глупоту, прозріє і стане мудрим.

А. Дюрер. Портрет С. Бранта. Гравюра на дереві. XVI ст.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1494 р. Із поеми Себастьяна Бранта «Корабель дурнів»

Країна та фортуна має,
Якою мудрий управляє;
Там добрі звичаї у раді,
Не стане підлість на заваді.
Та лихо краєві, де князем
Нездара і невіглас разом;
Там кожен пив би та гуляв,
Байдужий до державних справ.
Буває, хлопець скромний, бідний,
Та шани значно більше гідний,
Аніж владар, король-ханжа,
Що власний уряд зневажа.

І. Босх.
Корабель дурнів.
1490–1500 рр.

1. Якими якостями, на думку С. Бранта, має володіти мудрий король? 2. Що засуджується в поемі?

Своєрідним наслідуванням Брантового «Корабля дурнів» став твір «Похвала глупоті» **Еразма Роттердамського** (1469–1536). У цьому творі він критикує духовенство, показує зажерливість і користолюбство служителів церкви та висуває ідею створення «освітленої церкви».

Палким прихильником ідей гуманізму був **Йоганн Рейхлін** (1455–1522). Він засудив богословів Кельнського університету, які вимагали спалення всіх єврейських релігійних книг, за винятком Біблії, і відстоював право на незалежність думок, демократичні свободи.

Отже, Еразм Роттердамський, Йоганн Рейхлін та інші гуманісти обґрунтували необхідність перебудови суспільства та потребу реформування церковного життя в Німеччині.

Ганс Гольбейн Молодший.
Портрет Еразма Роттердамського

4. Мартін Лютер і початок Реформації

На початку XVI ст. Німеччина стала головним осередком руху проти папського Риму й центром поширення реформаційних ідей. Грабування Німеччини папством та його ставлениками загостило й без того складну ситуацію в країні.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На початку XVI ст. папська курія встановила оплату на придбання прибуткових церковних посад. Так, місце архієпископа, залежно від регіону, коштувало від 5000 до 12 000 золотих монет, місце абата в монастирі — від 3000 до 8000. Окрім того, новопризначений служитель церкви був змушений заплатити спеціальний податок у розмірі свого річного прибутку.

На початку 1514 р. Альбрехт Бранденбурзький захотів обійняти посаду архієпископа Майнца. Для цього він позичив чималу суму в банкірів Фуггерів. З отриманням омріяної посади Альбрехт Бранденбурзький одержав завдання від папи Лева X активно проповідувати необхідність придбання мирянами індульгенцій. Прибуток від них мав повернути борг Фуггерам і частково покрити витрати на будівництво собору Святого Петра, який почали зводити в Римі 1506 р.

РЕФОРМАЦІЯ

(від латин. *reformatio* — перетворення, виправлення) — соціальний і релігійний рух у Західній і Центральній Європі XVI ст. за реформу церкви, проти католицького вчення й духовенства.

Лукас Кранах Старший.
Портрет Мартіна
Лютера. 1526 р.

Кампанію з продажу індульгенцій очолив німецький домініканський монах Йоганн Тецель. Якщо грішник купляв індульгенцію, Й. Тецель обіцяв йому звільнення від покарань за будь-які провини, наприклад, за сім золотих монет церква гарантувала прощення за вбивство.

Діяльність Й. Тецеля засудив професор богослов'я Віттенберзького університету, чернець ордену августинців **Мартін Лютер** (1483–1546). Напередодні Дня Всіх Святих, 31 жовтня 1517 р., на дверях каплиці Віттенберзького замку Мартін Лютер прибав список з 95 тез, у яких гостро розкритикував ганебну торгівлю індульгенціями. День **31 жовтня 1517 р.** вважається початком **Реформації** в Німеччині.

У Римі в тезах Лютера розгледіли посягання на авторитет папи. Восени 1520 р. папа видав буллу, яка під загрозою відлучення від церкви зобов'язувала Лютера відмовитися від своїх переконань. Однак Мартін Лютер публічно спалив папську буллу. На початку 1521 р. Лютера було відлучено від церкви.

Вступивши у відкриту суперечку з папою, Мартін Лютер написав кілька праць, у яких виклав свої судження про місце й роль церкви в суспільстві.

Головним постулатом учення Лютера стала *ідея спасіння тільки особистою вірою*. Це означало, що кожна людина врятує свою душу лише щирою вірою в Бога, для цього вона не потребує посередників, якими є папство та церква. Звідси випливало, що клір (служителі церкви)

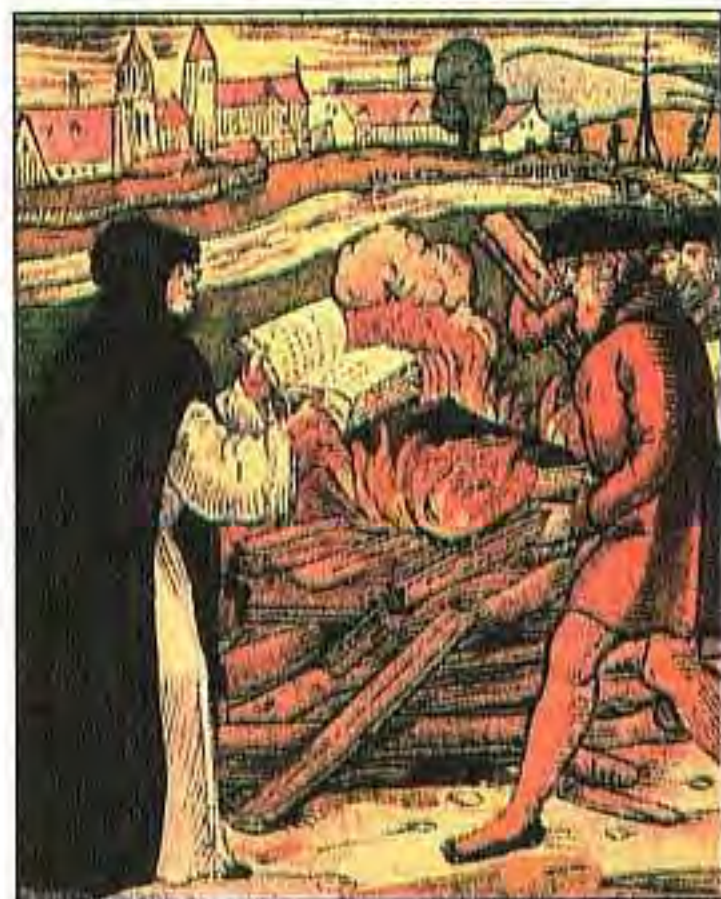
та чернечі ордени можна розпустити, а майно й землі церкви передати державі. Проте віра приходить до людини *тільки через милість Божу*, а не внаслідок якихось особистих заслуг. Тому Лютер твердив, що християнські таїнства та ритуали не мають того значення, яке їм приписує церква. Джерелом християнської віри Лютер вважав *тільки Біблію* і прагнув якнайшвидше здійснити її переклад німецькою мовою.

Богослужіння, що проводилися латиною, Мартін Лютер хотів замінити проповідями народною мовою. Із семи церковних таїнств він визнавав тільки два — хрещення й причастя.

Запропоновану Мартіном Лютером перебудову церковного життя взято за основу європейської Реформації, що мала *помірковано-буржуазний характер*. Вона передбачала створення «дешевої» і «скромної» церкви.

Імператор Карл V Габсбург вирішив заслухати Мартіна Лютера на засіданні рейхстагу у Вормсі й надав йому охоронну грамоту. У квітні 1521 р. Лютер прибув у Вормс. На засіданні рейхстагу він тримався мужньо. Коли реформатора запитали, чи відрікається він від своїх еретичних поглядів, Лютер відповів: «...Я не можу і не буду ні від чого відмовлятися, бо чинити супроти сумління і небезпечно, і нечесно. На цьому стою й інакше не можу».

У травні 1521 р. Карл V підписав Вормський едикт, за яким Лютера проголошували поза законом як еретика. Вимагали також переслідувати прихильників Реформації на всій території імперії.

Лютер публічно спалив книги із церковного права і папську буллу у Віттенберзі 10 грудня 1520 р. Л. Рабус. Гравюра з «Історії Святих свідків Господніх». 1557 р.

● Чому Лютер вдався до публічних заходів?

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

31 жовтня 1517 р. Уривки з «95 тез» Мартіна Лютера

1. Господь наш і Вчитель, мовлячи «покайтеся», бажав, щоб земне життя віруючих було постійним покаяттям.
2. Під цим словом аж ніяк не можна розуміти таїнство каяття, тобто сповідь і відпущення гріхів, яке здійснюється священником.
5. Папа не може звільняти від покарань, за винятком тих, які накладає на свій розсуд або згідно з церковним канонам, тобто папськими постановами.
27. Нісенітниця проповідують ті, які твердять, що як тільки гріш задзвенить у скрині, душа відразу ж іде з чистилища.
36. Будь-який християнин, який щиро кається у своїх гріхах і спокутує їх, отримує повне звільнення від покарань і без індульгенцій.
43. Потрібно переконувати християн, що той, хто подає бідним або допомагає тим, хто цього потребує, чинить краще, ніж коли б він купляв індульгенції.

1. Як пояснює поняття «покаяння» М. Лютер? 2. Чи може папа звільняти від покарань? 3. У чому потрібно переконувати християн?

Лютер на Вормському рейхстазі перед імператором Карлом V у квітні 1521 р.
Гравюра

Замок Вартбург. Сучасне фото.
У цьому замку М. Лютер перекладав Біблію німецькою мовою

- Поясніть, яке значення для Реформації мали події 1521 р. в житті Лютера.

5. Народна реформація

Поступово в реформаційну боротьбу було втягнуте все німецьке суспільство. Багато послідовників Мартіна Лютера хотіли реформувати не тільки церкву, а й політичний лад Німеччини. Але інтереси різних верств суспільства були суперечливими. Палко розвивав ідеї Мартіна Лютера священик **Томас Мюнцер** (бл. 1490–1525). Він закликав не тільки до очищення церкви, а й до встановлення «царства Божого на землі», у якому господарем повинен бути простий народ. Томас Мюнцер мріяв, щоб дворяни перестали оббирати селян, щоб лихварі не видурювали останній гріш від бідних, щоб держава не вимагала непосильних податків. Його судження взято за основу **народної (плебейської) реформації**. Вони набули завершеного вигляду під час Селянської війни 1524–1526 рр.

Основною причиною Селянської війни було погіршення життя селян: збільшення податків і повинностей, а також обмеження самоуправління сільських общин. Селянська війна розпочалася в **червні 1524 р.** в районі Верхнього Рейну, поблизу кордону зі Швейцарією.

Поступово виокремилися три основні райони дій повстанців: 1) *Швабія*, 2) *Франконія*, 3) *Тюрингія* і *Саксонія*. Уже навесні 1525 р. у Швабії діяло майже 40 тис. повстанців. Вони розробили свій головний програмний документ — «*Дванадцять статей*». Серед повсталих Франконії широкого поширення набув «*Статейний лист*»,

К. ван Зіхем. Томас Мюнцер. Гравюра. 1608 р.

який проголошував необхідність взяття влади народом, а також «*Гейльбронська програма*», що вимагала покласти край свавілля князів і зосередити владу в руках імператора. Проте погано організовані селянські загони Швабії і Франконії були розгромлені об'єднаними у Швабський союз німецькими князями.

У Тюрингії і Саксонії сильний вплив на селянство справили проповіді Томаса Мюнцера. Великий військовий табір повсталих селян Тюрингії сформувався біля міста Франкенгаузена. Саме тут 15 травня 1525 р. відбулася вирішальна битва між повсталими й військами німецьких князів. У ній брав участь і Томас Мюнцер зі своїм загоном. Селяни зазнали поразки, а Т. Мюнцера було схоплено. Після жорстоких катувань його стратили.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1525 р. Із «Дванадцяти статей»

Стаття перша. По-перше, наше уклінне прохання і бажання, наша спільна воля й думка – мати в майбутньому право й силу всією общиною обирати собі священика та зміцати його, коли він поводитиметься недостойно...

Стаття друга. По-друге... ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Бо оскільки її належить давати Богові та Його людям, то хай вона відійде священику, оскільки він провіщає правильне слово Боже...

Стаття п'ята. По-п'яте, ми обтяжені також і в користуванні лісом. Бо наші пани привласнили собі цілком усі ліси... Ось наша думка: ліси, освоєні, але не куплені мирянами або кліриками, повинні знову перейти до рук усієї общини.

Стаття сьома. По-сьоме, ми не хочемо дозволяти панові обтяжувати нас і надалі, але подібно до того, як пан здає селянинові землю, так останній повинен володіти нею на основі угоди пана із селянами. Пан не повинен ні до чого примушувати, ні до яких дворових або інших служб, щоб селянин міг спокійно і без обтяжень користуватися землею...

Стаття десята. По-десяте, ми обтяжені тим, що дехто привласнив собі луки, а також і орні землі, які належали общині. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування, хіба що вони були куплені чесно...

1. Яких прав домагалися селяни? 2. Які феодальні привілеї вони хотіли ліквідувати?

Поступово німецькі князі зуміли придушити розрізнені селянські виступи. Загалом Селянська війна тривала до червня 1526 р. Вважається, що під час Селянської війни в Німеччині загинуло чи було страчено від 70 до 100 тис. її учасників.

Після поразки Селянської війни становище німецького селянства значно погіршилося, що призвело до занепаду сільського господарства й спаду економіки всієї країни.

6. Від народження протестантизму до Аугсбурзького миру

Важливою віхою в розвитку Реформації в Німеччині став рейхстаг у Шпеєрі 1526 р. На ньому було прийнято рішення про те, що до скликання церковного собору кожний курфюрст на власний розсуд вирішує релігійні питання у своїх володіннях. Німецькі князі, які прийняли Реформацію, відразу ж розпочали конфіскацію майна католицької церкви. Саме світські князі, а не Папа Римський, стали на чолі церкви на своїх землях.

Імператор Карл V не міг спокійно спостерігати за подіями в Німеччині. У 1529 р. на Шпеєрському рейхстазі прибічники римської церкви на чолі з Карлом V прийняли рішення, згідно з яким у містах і князівствах, де набув поширення реформаційний рух, повинні регулярно проводитися католицькі церковні богослужіння. У відповідь на це 5 князівств і 14 міст подали письмовий протест. Його автори стверджували, що в питаннях віри та совісті неможливо підкорятися рішенню католицької більшості рейхстагу. Із того часу прихильників Реформації стали називати **протестантами**.

ПРОТЕСТАНТІЗМ (від слова «протест») – один із трьох (поряд з католицизмом і православ'ям) головних напрямів у християнстві. Оформився під час Реформації XVI ст. на основі ідеологічної опозиції до римсько-католицької церкви.

Л. Кранах. Портрет Філіппа Меланхтона. 1532 р.

- Яку роль відігравав Меланхтон у реформаційному русі?

У 1530 р. на рейхстазі в Аугсбурзі відбулася невдала спроба досягти згоди між католиками й протестантами шляхом переговорів. Головним представником від протестантів був Філіпп Меланхтон — найближчий соратник Лютера, автор основних засад реформованого християнства, тобто лютеранства.

Лютеранська церква визнавала тільки два таїнства — хрещення й причастя. Церковні богослужіння спростилися й проводилися німецькою мовою. Церква відмовилася від зайвих пишнот, стала «дешевою».

Однак католицька більшість рейхстагу не зрозуміла і не прийняла «Аугсбурзьке віросповідання». В очікуванні неминучої війни з католиками протестанти уклали у місті Шмалькадені військово-політичний оборонний союз. Становище Карла V стало критичним, бо протестантське віросповідання прийняло троє із семи курфюрстів. У 1546 р. розпочалася так звана Шмалькальденська війна проти протестантських князів.

Після тривалої боротьби в **1555 р.** було укладено так званий **Аугсбурзький релігійний мир**, який визнав рівноправність лютеранства й католицизму. Він закріпив за князями право самостійно визначати офіційну релігію своїх підданих. Утверджувався принцип: **чия влада — того й віра**. Незгодні могли емігрувати.

Аугсбурзький релігійний мир поховав надії на об'єднання Німеччини. Влада німецьких князів посилилася.

СТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Лютеранство відоме в Україні із середини XVI ст. на Волині, Галичині, Київщині, Поділлі, Побужжі. До цієї течії належали деякі представники української шляхти. Проте внаслідок діяльності чернечих католицьких орденів, зокрема єзуїтів, українські лютеранські громади майже зникли. Нині в Україні лютеранство представлене Українською лютеранською церквою, Німецькою євангелічно-лютеранською церквою і Шведською лютеранською церквою.

Реформація, лютеранство, протестантизм, Селянська війна, індульгенція; 31.10. 1517, 1524–1526, 1555; Мартін Лютер, Томас Мюнцер.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

31.10.1517

Аугсбурзький релігійний мир

1555

початок Реформації в Німеччині

1524–1526

Селянська війна в Німеччині

2. Назвіть поняття, ознаки якого вказані в поданому визначенні:

а) грамота про повне або часткове відпущення гріхів, що видавалася за певну плату, — ... ;

б) соціальний і релігійний рух XVI ст. за реформу католицької церкви, проти католицького вчення і духовенства — ... ;

- в) прихильників Реформації називають ... ;
- г) лютеранська церква визнавала тільки два таїнства — ... ;
- г) напрям протестантизму, який виник у Німеччині в XVI ст., —

3. Порівняйте вчення М. Лютера і Т. Мюнцера, знайдіть спільне і відмінне. Чим можна пояснити різницю в їхніх поглядах?
4. Поясніть рішення Аугсбурзького релігійного миру. Що означає принцип: «Чия влада — того й віра»?

5. Уважно прочитайте уривок з праці М. Лютера «Проти грабіжницьких і розбійних селянських зграй» і поміркуйте, чому він засудив повстання селян і дії Т. Мюнцера?

«...Селяни... заслуговують безліч разів смерті, і тілесної, і духовної... Оскільки вони нехтують покірністю і відданістю і, до того ж, повстають проти своїх володарів, то накликали на свої душу й тіло кару, чинячи як невірні, брехливі, непокірні негідники та злодії...

...Оскільки вони піднімають бунти... грабують монастирі й замки, які їм не належать... то двічі заслуговують на смерть. Бунт — не просто вбивство, він подібний до великої пожежі, яка спалює і спустошує країну...»

6. Подискутуйте.

Як ви вважаєте, чи можна звинуватити М. Лютера в єресі? Чому частина князів підтримала його і не допустила повторення історії з Яном Гусом?

§ 6. Поширення Реформації. Контрреформація

1. Що таке *Реформація*? Чому вона розпочалася на початку XVI ст.?
2. Охарактеризуйте судження М. Лютера. Які верстви населення його підтримували?
3. Як ви вважаєте, чому німецька Реформація переросла в Селянську війну?
4. Який принцип було проголошено 1555 р. в Аугсбурзі? До яких наслідків це призвело?
5. Поміркуйте, що найбільше обурювало католицьку церкву в проповідях М. Лютера.
6. Пригадайте, що таке *інквізиція* і з якою метою її було створено.

1. Кальвінізм

Поступово Реформація почала поширюватися по всій Європі. Одним із її центрів стала Швейцарія.

Економічне й політичне життя Швейцарії багато в чому нагадувало становище Німеччини напередодні Реформації. Країна складалася з кількох незалежних земель — кантонів, які умовно поділялися на лісові й міські. Лісові кантони були

КАЛЬВІНІЗМ — одна з основних течій у протестантизмі, що виникла в 1536 р. Розроблена й систематизована французьким богословом Жаном Кальвіном, який очолив реформаційний рух у Швейцарії.

Ж. Фабер.
Портрет Жана Кальвіна.
Франція. Бл. 1550 р.

переважно сільськогосподарськими, слабше розвиненими за міські, у яких процвітали ремесла, торгівля, банківська справа. В усіх кантонах сильні позиції мала католицька церква. Кантонами управляли дворяни й міський патриціат. Швейцарське бюргерство мріяло про об'єднання країни, сильну центральну владу та повернення земель церкви у власність держави.

Великий реформаційний рух у Швейцарії розгорнувся під впливом ідей Мартіна Лютера. Країна розкололася на католиків і протестантів.

Одним із центрів Реформації стало велике й багате місто Женева. Місцеві бюргери прагнули реформи церкви, а тому доброзичливо приймали протестантських проповідників з інших країн. Серед них був і француз **Жан Кальвін** (1509–1564), якому довелося залишити батьківщину через звинувачення в лютеранській ересі. У Женеві він започаткував течію в протестантизмі, названу за його ім'ям **кальвінізм**. Її основні положення він сформулював у праці «Настанови в християнській вірі» (1536 р.).

Згідно з його переконаннями, над усім у цьому світі панує Божя воля. Доля кожної людини визначена Богом наперед: одні обрані для вічного спасіння, інші — прокляті на вічні муки. Але християнин має вірити, що є обраним для спасіння. Показником обраності християнина є успіх у його справі. Це спонукає людей до сумлінної праці й покори перед владою, яка також дається від Бога.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1536 р. Із праці Жана Кальвіна «Настанови у християнській вірі»

...Бог своїм незаперечним і незмінним планом визначив тих, кого він обрав раз і назавжди для спасіння, і тих, кого, навпаки, він вирішив приректи на знищення. Віддаючи належне обраним, ми заявляємо, що цей план було створено Його милосердям незалежно від чеснот конкретної людини; стосовно проклятих, то своїм справедливим, ... однак непохитним, рішенням Він зачинив двері життя перед ними.

...Якщо найбільший грішник з-поміж грішників, цілковито негідний найменших почесностей, буде наділений владою, ця влада — священна, позаяк дана Словом Господа виконавцям його істинної і справедливої волі. Згідно з цим, він мусить шануватися своїми підданими з усім благоговінням і повагою, так, ніби він був найкращим з королів.

1. Як ви вважаєте, відштовхуючись від учення Кальвіна, людина могла вільно визначити свою долю чи ця доля була заздалегідь визначена Богом? 2. Як трактував Ж. Кальвін походження влади?

60 Основу кальвіністської церкви становила община віруючих, які самі обирали своїх старшин — пресвітерів і проповідників. Орган, який керував духовними та

світськими справами общини, називався *консисторія* (місце зібрань). Головна увага в церковній службі приділялася проповіді й виконанню псалмів. Засуджувалося поклоніння святим мощам та іконам, заохочувалися доноси на тих, хто не виконував ці приписи.

У Женеві Ж. Кальвін запровадив справжню диктатуру, хоча сам не обіймав жодних посад. Нерідко консисторія давала вказівки, обов'язкові й для світської влади. Заборонялися ігри, розваги, музика, танці. Жителі мали одягати скромний темний одяг. Колись яскрава, весела й безтурботна Женева перетворилася на похмуре місто, яке стали називати «протестантським Римом». Самого Жана Кальвіна іменували «женевським папою». Непокірних ув'язнювали, виганяли з міста або страчували.

Герб швейцарського кантону Гларіс. Вітраж. 1608 р.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Трагічною виявилася доля талановитого іспанського лікаря, автора багатьох богословських і медичних праць Мігеля Сервета (1511–1553). Улітку 1553 р., тікаючи від інквізиції, він заїхав у Женеву, де пішов на пообідню відправу. У церкві його впізнали й виказали міській владі. За іронією долі, кальвіністський слідчий ставив йому ті самі запитання, що й кілька місяців перед тим католицький інквізитор. Виявляється, останні вісім років М. Сервет листувався з Ж. Кальвіном, якому щиро зізнавався, що не поділяє деяких його реформаційних поглядів. Тож у Женеві на довірливого М. Сервета вже чатувала смерть: за порадою непримиреного до опонентів Жана Кальвіна його було засуджено як єретика й спалено.

Учення Жана Кальвіна мало великий успіх, особливо серед міського населення Європи. Із Женеви воно поступово поширилося в інші кантони Швейцарії, а також у Нідерланди, на південь Франції, в Англію, Шотландію, деякі німецькі князівства, Північну Америку.

2. Контрреформація

Успіхи протестантів завдали сильного удару по католицькій церкві, яка поступово втрачала свою владу над християнським світом. Тривалий час у Римі не до кінця усвідомлювали суть реформаційного руху та його можливі наслідки. Лише в середині XVI ст., із втратою політичного впливу в Італії та в Європі в цілому, папство почало шукати шляхи протидії Реформації. Рішучий наступ на протестантів і початок реформування католицької церкви пов'язані з понтифікатом папи Павла III (1534–1549).

Система заходів, спрямованих на внутрішню реорганізацію і зміцнення позицій католицької церкви та на боротьбу за викорінення протестантських ідей, відома в історії як **Контрреформація**. Її активно підтримали

КОНТРРЕФОРМАЦІЯ (з латин. *Contra Reformatio*) – система заходів, спрямованих на внутрішню реорганізацію і зміцнення позицій католицької церкви та на боротьбу за викорінення протестантських ідей.

Тиціан. Портрет папи Павла III. 1543 р.

- Яка роль папи Павла III в Контрреформації?

правителі Іспанії, Франції, частини німецьких та італійських князівств, у яких католицизм залишався провідною релігією.

У системі заходів проведення Контрреформації важлива роль належала інквізиції, книжковій цензурі, новим релігійним орденам, зокрема ордену єзуїтів, діяльності та постановам Тридентського собору.

Противники Реформації вважали за необхідне діяти примусовими засобами. Ці завдання передусім були покладені на «Святу інквізицію». Сама по собі ця організація існувала ще з XIII ст. і займалася боротьбою з єрессю. У 1542 р. з ініціативи кардинала Джованні Караффи було створено *Верховний інквізиційний трибунал* у Римі. Трибунал отримав необмежену владу в справах католицької віри і мав вести процеси проти єретиків-протестантів у всьому світі. У різні країни приїжджали інквізитори, які намагалися контролювати не лише дії,

а й помисли людей. Від них не було порятунку. Католицька церква заохочувала доноси й наклепи на прихильників нової віри. Від імені інквізиції було засуджено та спалено як єретиків тисячі протестантів. Їхнє майно передавалося донощикам. Жертвами інквізиційного трибуналу стали також освічені люди епохи, визначні вчені Джордано Бруно, Томмазо Кампанелла, Галілео Галілей та багато інших.

Терор інквізиції доповнювався суворою книжковою цензурою. У 1543 р. кардинал Караффа заборонив без дозволу інквізиторів видавати книжки. З'явилися перші каталоги з переліком забороненої літератури, а 1559 р. в Римі опублікували «Індекс заборонених книг», обов'язковий для всієї католицької церкви. Цей список складався з творів протестантів і книжок авторів, чиї думки не збігалися з нормами життя католицької церкви. У «чорний реєстр» потрапили твори Еразма Роттердамського, Джованні Боккаччо, Ульріха фон Гуттена та ін. Серед заборонених виявилася навіть книжка, одним з укладачів якої був сам кардинал Караффа.

3. Орден єзуїтів

Невідомий художник.
Портрет І. Лойоли.
Франція. XVII ст.

Інквізиція та книжкова цензура використовувалися як своєрідні запобіжні заходи. Головною ж наступальною зброєю католицької церкви для боротьби з Реформацією став орден **єзуїтів**. Засновником ордену був іспанський дворянин **Ігнасіо Лойола** (1491–1556). Він походив із збіднілого іспанського роду. У 1521 р. у битві з французами був важко поранений в обидві ноги й назавжди залишився кульгавим. Під час тривалого лікування Ігнасіо Лойола читав життя святих і вирішив присвятити своє життя Богу. Задля цього він почав вивчати філософію та богословські науки в університетах Алькалі й Саламанки. За ним невпинно стежила інквізиція, його двічі брали під варту. Гоніння змусили І. Лойолу залишити Іспанію та оселитися в Париж.

У 1534 р. в Парижі в церкві Св. Марії на Монмартрі кілька молодих людей на чолі з Ігнасіо Лойолою дали обітницю безшлюбності й бідності. Вони поклялися поїхати як місіонери в Палестину або вступити на службу до Папи Римського. Однак задум податися до Палестини не здійснився. Тоді Ігнасіо Лойола та його прихильники стали священиками, почали проповідувати в Італії та вирішили створити новий релігійний орден.

Офіційно орден було засновано в 1540 р., коли папа Павло III затвердив його статут. Орден отримав назву «Товариство Ісуса», хоча у світі він більш відомий як орден єзуїтів (від латин. *Jesus* — Ісус). Мета ордену полягала в зміцненні позицій католицької церкви та боротьбі з єретиками. Крім традиційних чернечих обітниць — бідності, безшлюбності та послуху, єзуїти прийняли четверту — беззаперечної покори Папі Римському.

Щоб стати повноправним членом ордену, належало здолати 4 рівні. Найнижчий посідали послушники. Очолював «Товариство Ісуса» генерал, який мав необмежені повноваження. Ця посада була довічною. Першим таким генералом став Ігнасіо Лойола. Свої богословські погляди він описав у праці «Духовні справи».

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1548 р. Із праці Ігнасіо Лойоли «Духовні справи»

Тиша — небезпечніша й гірша за шторм, найнебезпечніший ворог — це відсутність ворогів!

Ті, що трудяться в Божому винограднику, повинні спиратися на землю лише однією ногою, бо інша повинна бути вже піднятою для продовження шляху.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не сумніваючись, подалася в море на дошці, якщо в неї немає корабля.

Якщо церква вважає, що те, що нам здається білим, насправді чорне — ми повинні неминуче це визнати.

1. Якими рисами характеру та якими чеснотами мають володіти віруючі?
2. Як ви вважаєте, до чого може привести така сліпа відданість?

Одяг єзуїтів був схожим на вбрання вчених XVI–XVII ст. Єзуїти носили чорний жупан, плащ і капелюх із загнутими з боків полями. Такий одяг, а також великий авторитет зумовили те, що генерала ордену називали «чорним папою».

Єзуїти брали активну участь у політичному й суспільному житті Європи, керуючись принципом «мета виправдовує засоби». Заради справи вони могли навіть піти на вбивство, що в християнській релігії вважалося великим гріхом. Члени ордену, зокрема, підготували ряд замахів на протестантських правителів і політичних діячів Франції, Англії та Нідерландів. Єзуїти були учасниками католицьких змов у країнах, які стали на шлях протестантизму.

Значну увагу єзуїти приділяли вихованню та освіті. Вони відкривали колегії та школи, у яких давали дуже якісну освіту. Система навчання була розрахована переважно на молодь із суспільних верхів. Однак заради популярності ордену єзуїти безкоштовно навчали і здібних

ЄЗУЇТИ,
ТОВАРИСТВО ІСУСА
(латин. *Societas Jesu*) — католицький орден, офіційно заснований 1540 р. св. Ігнасіо Лойолою. Головним завданням ордену єзуїтів було поширення і захист католицтва.

вихідців із нижчих станів. У XVI–XVII ст. єзуїти вважалися найкращими викладачами в Європі. Крім того, єзуїти утримували сиротинці, шпиталі, притулки для старих.

Широкого розмаху набула місіонерська діяльність єзуїтів. Уже з XVI ст. члени ордену проповідували в Японії, Індії та Китаї, колоніях Іспанії й Португалії в Південній Америці. У 1610 р. єзуїти зі згоди іспанського короля заснували власну державу в Парагваї. Вона проіснувала понад 150 років.

Коли помер Ігнасіо Лойола (1556), в ордені єзуїтів було майже 1000 осіб. У 1622 р. папа Григорій XV визнав Ігнасіо Лойолу святим.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Починаючи з кінця XVI ст., чимало єзуїтських колегій з'явилося на українських теренах, зокрема в Ярославі (нині в Польщі), Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Перемишлі (нині в Польщі), Вінниці, Києві та ін. За приблизними підрахунками, з кінця XVI до середини XVII ст. випускниками єзуїтських шкіл, відкритих в Україні, було прибіл. 2,5–3 тис. юнаків. Серед них — Богдан Хмельницький і Лазар Баранович.

Найбільшу славу мала єзуїтська колегія у Львові, відкрита в 1606 р. У середині XVII ст. тут навчалось 700 і більше осіб. При Львівській єзуїтській колегії діяла і власна друкарня. Єзуїти постійно домагалися перетворення цього навчального закладу в академію. І ось 20 січня 1661 р. польський король Ян II Казимир підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету». Так на території України з'явився перший навчальний заклад, що мав статус університету. Від заснування і до 1773 р. Львівський університет перебував під контролем єзуїтів і підпорядковувався генералові ордену в Римі.

4. Тридентський собор

Однією з вимог прихильників Реформації було скликання Вселенського собору. Йому належало реформувати християнське віровчення. Однак такий собор зібрався тільки тоді, коли між католицизмом і протестантизмом відбувся повний розрив. Ініціатива скликання собору належала імператорові Священної Римської імперії німецької нації Карлові V. Він наполягав на проведенні реформ у церкві, сподіваючись за допомогою певних поступок примирити протестантів з католиками. Проте папа Павло III та його наступники негативно ставилися до скликання собору, побоюючись утручання імператора в справи церкви.

Собор було скликано **1545 р.** в місті Тренто (на кордоні Італії та Німеччини), латинська назва якого **Тридент**, тому в історії він відомий як **Тридентський собор**. Основна проблема, яку розглядали, — боротьба з Реформацією.

На Тридентському соборі було підтверджено всі католицькі догмати, засуджено свободу віросповідання. Крім того, було прийнято рішення, спрямовані на підвищення освітнього рівня священників, їхньої духовності, посилення церковної дисципліни. У постановах Тридентського собору піддавалося анафемі вчення протестантів, але визнавалася неприпустимість торгівлі індульгенціями. Підтверджувалася практика католицької церкви щодо проведення меси, здійснення таїнств, поклоніння іконам і мощам. Було посилено владу єпископів, зміцнено інквізицію. Водночас зберігалися

традиційні повноваження римських пап, зокрема, їхнє неподільне право тлумачити соборні постанови, тобто проголошувався принцип верховенства папства над собором.

На основі рішень Тридентського собору папський Рим здійснив ряд важливих реформ. Вони оновили католицьку церкву і з часом посилили її позиції.

Наслідком Реформації та Контрреформації стала втрата церковної єдності в Європі. Усе це дуже вплинуло на психологію людини раннього Нового часу. Релігія тісно переплелася із суспільно-політичним життям. Суперечки про суть віри розділяли народи, держави, сім'ї. Віра вже не сприймалася як щось традиційне, успадковане від предків. Кожна людина самостійно вирішувала, яку релігію їй вибрати заради спасіння своєї душі.

Кальвінізм, Контрреформація, єзуїти, Тридентський собор; 1540, 1542, 1545–1563, 1559; Жан Кальвін, Ігнасіо Лойола, папа римський Павло III.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

1517	оприлюднення «Індексу заборонених книг»
1555	створення ордену єзуїтів
1542	початок Реформації в Німеччині
1559	підписання Аугсбурзького релігійного миру
1540	затвердження статуту ордену єзуїтів

2. Назвіть і покажіть на карті країни, у яких була поширена протестантська і католицька віра.

3. Порівняйте реформаційні ідеї Мартіна Лютера і Жана Кальвіна. Хто з них більше думав про людину? Доведіть свою думку прикладами.

4. Кому належать наведені вислови. Із якого приводу вони були сказані:
а) «Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина, не сумніваючись, подалась у море на дошці, якщо в неї немає корабля»;
б) «Бог своїм незаперечним і незмінним планом визначив тих, кого він обрав для спасіння, і тих... кого він вирішив приректи на знищення»;
в) «Чия влада — того й віра».

5. Як ви вважаєте, чому орден єзуїтів приділяв багато уваги вихованню й освіті молоді?

6. Поміркуйте, яку релігію мали б сповідувати представники нового дворянства й буржуазії.

7. Прокоментуйте вислів французького письменника і філософа Вольтера: «Кальвін широко відкрив двері монастирів не для того, щоб монахи вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ».

**ЖИВОПИС
XVI–XVII СТ.**

Образотворче мистецтво XVII ст. яскраво відобразило суспільне й політичне життя свого часу. Воно виконувало роль відомих нам засобів масової інформації: газет, телебачення тощо. Видатні художники створювали зримий образ епохи. Це династія французьких художників Клуе, кілька поколінь німецьких художників Кранахів і Гольбейнів, а також титани пізнього Відродження — венеціанець Тиціан, німець Дюрер та багато інших.

**Французький
портретист
Жан Клуе**

Маргарита Валуа. XVI ст.

*Франциск I, король Франції.
Бл. 1525 р.*

**Італійський
художник
Тиціан**

*Портрет Філіппа II
Іспанського в латах.
1550–1551 рр.*

Портрет Карла V. Бл. 1548 р.

**Німецький
художник
Альбрехт Дюрер**

*Автопортрет в образі
Христа. 1500 р.*

**ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ
ДЕРЖАВИ В XVI –
першій половині XVII ст.**

ФРАНЦІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

Париж † «Варфоломійська ніч» у Парижі та погроми гугенотів у інших містах
Ла-Рошель ○ місто-фортеця, яку контролювали гугеноти
Авіньйон ○ Володіння церкви
 Кордони Франції в 1643 р.
 Території, контрольовані гугенотами в 1573-1598 рр.

§ 7. Франція

1. Як боровся католицький Рим проти Реформації?
2. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

Реформація	Одна з основних течій протестантизму, яка виникла у 1536 р.
Кальвінізм	Прихильники протестантизму у Франції
«Індекс заборонених книг»	Соціальний і релігійний рух у Західній і Центральній Європі XVI ст. за реформу католицької церкви, проти католицького вчення і духовенства
Єзуїти	Члени ордену «Товариство Ісуса»
Контрреформація	Список книг, які заборонялося читати католикам
Гугеноти	Система заходів, спрямованих на зміцнення позицій католицької церкви і боротьбу проти протестантизму

1. Зміни в суспільстві

Наприкінці XV ст. завершилося територіальне об'єднання французьких земель. Франція стала найбільшою європейською державою, у якій проживало майже 15 млн осіб. До середини XVIII ст. населення збільшилося на 3 млн чоловік. Об'єднання Франції створило сприятливі умови для її подальшого економічного розвитку й політичного утвердження.

Важливу роль в економіці країни й надалі відігравало сільське господарство. Земля залишалася у власності феодалів. Типовим представником французького села був так званий *цензитарій* — особисто вільний селянин. Він мав у своєму розпорядженні земельний наділ — *цензиву*. За користування цензивою селянин сплачував сеньйорові грошову ренту.

Промисловий розвиток Франції характеризувався як появою нових, так і збереженням традиційних форм організації виробництва. У ткацькому виробництві набула поширення розсіяна мануфактура. За підтримки королівської влади в Парижі та інших великих містах виникали централізовані мануфактури, переважно, в таких нових галузях виробництва, як виготовлення шовку, предметів розкоші, книгодрукування.

Вагому роль у французькому суспільстві XVI ст. відігравало бюргерство. До цієї верстви належали повноправні городяни, купці, цехові майстри, лихварі, власники мануфактур, а також інтелігенція — викладачі шкіл та університетів, правники й лікарі. Бюргери поступово втратили колишні привілеї. У французьких містах, насамперед у великих економічних центрах, формувалася буржуазія.

Замок Шенонсо.
Сучасне фото

У середині XV ст. у столиці Французького королівства Парижі проживало майже 300 тис. осіб. Пікантності місту надавала чимала кількість волоцюг і злодюжок, які мали своїх ватажків, власні закони і розмовляли тільки їм зрозумілою мовою. Періодично банди злодіїв пробиралися навіть у королівський палац — Лувр, тому придворні не почували себе безпечно. Стосовно ж короля та його родини, то вони змушені були спати на величезних ліжках під балдахінами, довкола яких цілу ніч стояли десятки вартових.

Двічі на тиждень до столиці привозили велику кількість м'яса. Згідно з документом 1599 р., місто щоденно споживало приблизно 200 биків, 2 тис. овець, 70 тис. курей і голубів.

У столиці любили розважатися. Місто мало майже 1800 тенісних кортів.

*Невідомий художник.
Портрет Франциска I.
Бл. 1516 р.*

- Хто з художників доби Відродження працював у Франції за правління Франциска I?

З колишніх самостійних ремісників, збіднілих дрібних цехових майстрів, підмайстрів та учнів, які стали найманими робітниками, а також слуг, жебраків і волоцюг формувалася міський плебс.

Упродовж першої половини XVI ст. за правління Франциска I (1515–1547) у Франції утвердилася абсолютна монархія. Король мав необмежену владу. Головним органом державного управління стала Королівська рада (кілька осіб, наближених до короля). Генеральні штати за роки правління Франциска I не збиралися жодного разу, що було яскравим свідченням посилення його влади. Усі королівські укази завершувалися висловом «бо така наша воля».

Важливу політичну роль в часи абсолютизму відігравав королівський двір. У середині XVI ст. на службі при дворі французького короля перебувало майже 1500 представників знатних родин.

Переважна більшість середнього і дрібного дворянства — «дворянства шпаги» — проживала в провінції за рахунок селянської плати за користування землею. Однак ці

дворяни часто бідніли й охоче йшли на державну службу.

Особливістю французького абсолютизму було зростання бюрократичного апарату. На початку XVI ст. у Франції було майже 8 тис. королівських чиновників, а в середині XVII ст. їхня кількість збільшилася до 20 тис. Верхівка чиновництва купувала дворянські титули й землі, після чого перетворювалася у «дворянство мантиї».

Опорою абсолютизму була також постійна армія з найманців і духовенство. У 1516 р. Франциск I уклав у Болоньї конкордат (договір) з Папою Римським. За умовами цієї угоди, король міг призначати своїх ставлеників на церковні посади з подальшим затвердженням папою.

Отже, французьке суспільство XVI — першої половини XVII ст. зазнало суттєвих змін. Вони торкнулися життя всіх верств населення — селянства, бюргерства й особливо дворянства. Постійні суперечності серед панівних станів і загроза народних виступів сприяли зміцненню абсолютної монархії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1561 р. Уривок із книги венеційського посла Мікеле Суріано
«Коментарі про королівство Францію»

Кількість люду у Франції надзвичайно велика, оскільки країна має понад 140 міст з єпископськими кафедрами, ще нескінченну кількість угідь, замків і сіл, і кожне з цих поселень переповнене людом. В одному Парижі, як кажуть, від 4 до 5 сотень тисяч жителів. За своїм становищем у суспільстві і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть свій початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і через те, що він складається з людей різного статусу й занять, може бути названий просто народним станом.

Духовенство складається з великої кількості осіб третього стану і з багатьох іноземців... Але дворянство становить найважливішу частину духовенства...

Дворянами вважають тих, хто має привілей не платити податки і чиїм обов'язком є тільки особиста військова служба...

Третій стан складається з людей пера, яких називають людьми довгої мантиї, купців, ремісників, плебеїв і селян... Купців... всілякими способами задобрюють, підлещуються до них, але жодних переваг і чеснот вони не мають, бо будь-яка торговельна діяльність вважається негідною для дворянства. Вони... сплачують податки так само, як і люди незнатного походження та селяни...

1. Яка кількість населення проживала в Парижі в другій половині XVI ст.?
2. Пригадайте, що таке стани, чим вони відрізняються один від одного?
3. Які стани описує Мікеле Суріано?
4. Кого називали дворянами?
5. Кого називали «людьми пера» або «довгої мантиї»? Чому вони занесені до третього стану?
6. У чому полягала особливість становища купців у Франції?

2. Поширення Реформації

У перші десятиліття XVI ст. у Франції поширюється рух за реформу церкви. У жовтні 1534 р. в Парижі, навіть у королівському палаці, були розклеєні листівки, які закликали християн до відмови від одного з головних обрядів католицької церкви — урочистої меси. Паризький суд різко засудив цей вчинок і розпочав слідство, унаслідок якого кількості людей було затримано, а 25 з них — страчено. Своїм едиктом 1535 р. Франциск I заборонив підданам приймати іншу віру.

Однак кальвінізм невпинно здобував прихильників. Найбільше їх було серед населення торговельних і ремісничих міст на півдні та південному заході Франції, зокрема в провінціях Дофіне й Пуату. Утвердженню кальвінізму як масового релігійного руху сприяло прийняття нової віри Бурбонів — правителів невеличкого королівства Наварра в Піренеях, а також герцогських родів Шатійонів і Конде.

Послідовників учення Жана Кальвіна у Франції називали **гугенотами**. Вони утворювали єдину релігійну спільноту, у якій панували суворі порядки. Щонеділі

Ф. Клуе. Портрет Генріха II. 1559 р.

ГУГЕНОТИ

(фр. huguenotes, від нім. Eidgenossen — спільник, побратим) — прихильники кальвінізму у Франції XVI–XVIII ст.

гугеноти слухали релігійні проповіді, співали псалми і чотири рази на рік приймали причастя. Для них була характерною простота в одязі та їжі, скромність у поведінці, уникання розваг.

Наступник Франциска I, його син Генріх II (1547–1559), намагався зупинити поширення кальвінізму за допомогою церковної інквізиції. Готуючи остаточну розправу над гугенотами, у квітні 1559 р. в Като-Камброзі Генріх II підписав з Іспанією мир, який поклав кінець затяжним італійським війнам (1494–1559). Та гоніння лише прискорили оформлення у Франції кальвіністської церкви. У 1559 р. в Парижі на першому національному синоді реформатських церков було розроблено засади організації кальвіністів Франції.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У 1556 р. дружина Генріха II королева Катерина Медічі запросила в Париж автора книжки пророцтв Мішеля Нострадамуса (1503–1566). Розповідали, що в одній зі строф автор пророкує смерть її чоловіку:

*Лев молодий старого подолає
В двобою сам на сам на бойовиську
І очі в золотій клітині повиймає —
Дві рани у одній, і смерть жорстока близько.*

Під час зустрічі Мішель Нострадамус сказав Катерині Медічі тільки те, що в майбутньому Францією правитимуть її сини. Ця відповідь, очевидно, цілком задовольнила королеву. А вже через три роки (30 червня 1559 р.) її чоловік король Генріх II зазнав смертельного поранення на турнірі. Спис його молодого супротивника капітана шотландської гвардії Монтгомері пробив забороло шолома і проткнув одразу око й горло короля, завдавши одночасно дві рани. Через десять днів він помер. Трон посів його п'ятнадцятирічний син Франциск II.

Нині про пророцтва великого Нострадамуса знає весь світ. Вони, на думку дослідників, хронологічно доведені до 2242 р.

*Портрет Нострадамуса,
написаний його сином Сезаром*

*Ф. Клуе. Портрет
Катерини Медічі.
Прибл. 1540 р.*

3. Релігійні війни

Після смерті Генріха II релігійні суперечності стали небезпечними для мирного розвитку країни. Унаслідок того, що новий король Франциск II (1559–1560) майже не займався державними справами, при дворі зріс вплив герцогів Гізів, родичів дружини короля Марії Стюарт. Вони були ревними католиками й претендували на французький трон. Під їхнім впливом Франциск II посилив гоніння проти гугенотів.

72 Угрупування гугенотів очолювали король Наварри Антуан Бурбон, його брат принц Луї де Конде, а також адмірал Гаспар де Коліньї. Брати Бурбони були

родичами Францискові II й належали до молодшої гілки правлячої династії Валуа. Вони не бажали миритися з втратою впливу на короля.

Після смерті Франциска II трон успадкував десятилітній Карл IX (1560–1574), однак реальна влада зосередилася в руках його матері Катерини Медічі, яка зуміла владнати стосунки з Бурбонами. Щоб перешкодити примиренню з гугенотами, герцоги Гізи почали вдаватися до різних провокацій. Так, 1 березня 1562 р. озброєний супровід герцога Франсуа де Гіза розігнав богослужіння гугенотів у містечку Васі. Кілька десятків протестантів було вбито, ще більше поранено. Розправа у Васі стала приводом до **релігійних воєн (1562–1598)**.

Упродовж 1562–1570 рр. обидва угруповання намагалися захопити короля й правити від його імені. Католики мали підтримку на півночі Франції і в Парижі. Суттєву допомогу їм надавала Іспанія. Надійною опорою гугенотів був південь Франції. Їх підтримувала Англія. Військові дії між гугенотами й католиками велися зі змінним успіхом. Обидві сторони зазнали великих втрат. Загинули такі визначні лідери, як Антуан Бурбон, Франсуа де Гіз, принц Луї де Конде.

Нарешті в 1570 р. між королем і гугенотами в Сен-Жермені було укладено договір про мир. На цей час керівниками гугенотів були син Антуана Бурбона — наваррський король Генріх та адмірал Гаспар де Коліньї. Католиків очолювали Гізи. Згідно з домовленостями, гугеноти отримали свободу віросповідання і право обіймати державні посади.

На знак примирення між католиками й гугенотами Катерина Медічі вирішила одружити свою доньку Маргариту Валуа з Генріхом Наваррським. Однак це весілля стало приводом до жорстокої розправи над гугенотами, яких було багато серед гостей. У ніч на **24 серпня 1572 р.**, напередодні дня **Св. Варфоломія**, підбурювані агентами Гізів, парижани напали на гугенотів. До полудня кількість убитих сягнула 2 тис. осіб. Страшна смерть не оминула й адмірала Гаспара де Коліньї. Сам Генріх Наваррський залишився живим завдяки тому, що перейшов у католицизм. Кривава бійня охопила всю Францію, загинуло приблизно 10 тис. осіб.

Події *Варфоломійської ночі 1572 р.* викликали ще більшу ворожнечу в суспільстві. На півдні Франції гугеноти підняли повстання. У союзі з містами вони створили Гугенотську конфедерацію. Це була своєрідна держава в державі, яка мала армію і систему податків. Королівське військо зазнало відчутних втрат.

Становище ускладнилося, коли у 1574 р. раптово помер Карл IX і французький трон посів його брат **Генріх III (1574–1589)**. З Парижа втік Генріх Наваррський, який прийняв кальвінізм і став лідером гугенотів.

РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ — війни у Франції між католиками і протестантами, які тривали з короткими перервами 32 роки (1562–1594).

Портрет адмірала Гаспара де Коліньї

Портрет Франсуа де Гіза **73**

Ф. Дюбуа. Варфоломійська ніч. XVI ст.

- Як художник виразив трагічність і масштабність події?

Тим часом іспанський король Філіпп II увів у Париж свій гарнізон. Країна була спустошена. Так тривало не довго і Генріх Наваррський почав штурм Парижа. Однак Католицька ліга не визнавала його прав на трон. Тоді Генріх Наваррський сказав, що «Париж вартий меси» і вдруге прийняв католицизм. У 1594 р. відбулася церемонія його коронації й колишній гугенот став королем Франції під іменем Генріха IV (1594–1610). З цього часу на французькому троні утвердилася династія Бурбонів. Новий монарх вступив у Париж, не зустрівши жодного опору. Католицьку лігу було розпущено. Релігійні війни припинилися. Франція залишилася католицькою країною. Реформація в ній зазнала поразки.

Фр. Кенель. Портрет Генріха IV. Прибл. 1602 р.

4. Правління Генріха IV

Прийшовши до влади, король Генріх IV зумів припинити ворожнечу та вивести Францію з післявоєнного хаосу. У 1595 р. він оголосив війну іспанському королю Філіппу II, яка завершилася підписанням мирного договору. Усі захоплені іспанцями провінції було повернуто Франції.

У квітні 1598 р. Генріх IV підписав у **Нанті** едикт, який мав примирити католиків з гугенотами. Згідно з його положеннями, католицька віра проголошувалася державною релігією, але протестантське богослужіння дозволялося на території всієї країни, крім Парижа та ще кількох міст. Гугеноти отримали право займати військові й судово-адміністративні посади. Для гарантії цих прав їм передбачалося передати в південно-західній Франції десятки фортець. Отже, **Нантський едикт** надав кальвіністам широкої самостійності.

Водночас король Генріх IV провів кілька необхідних для країни реформ, які активно втілював у життя його перший міністр, переконаний гугенот Максимільєн Сюллі. Це була винятково чесна й віддана королю людина. Передовсім Сюллі вжив ряд заходів, спрямованих на підтримку селянства. За його наполяганням уряд частково знизив поземельний податок, який сплачували селяни. Кредиторам було заборонено продавати худобу та знаряддя праці селян-боржників. Крім того, селяни звільнялися від обов'язку утримувати військо, яке зупинялося на постій.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Генріх IV відомий у історії Франції як добрий король. Він мріяв нагодувати селян і підвищити рівень їхнього добробуту. Символом традиційного уявлення про заможність родини вважали курку, яку подавали на обід тільки в багатих французів. Тому Генріх IV якось сказав: «Я хочу, щоб кожен селянин мого королівства мав змогу щонеділі готувати у своєму горщику курку».

Економічна політика Генріха IV була передусім спрямована на піднесення промисловості й торгівлі. Заохочувався розвиток мануфактур у гірничій справі, металургії, виробництві артилерії, у текстильній та скляній промисловості. У торгівлі уряд, дотримуючись принципу меркантилізму, заохочував вивезення готової промислової продукції й забороняв вивезення сировини.

Правління Генріха IV було періодом зміцнення французького абсолютизму. Король усім дав чітко зрозуміти, що він правитиме як абсолютний монарх. Він сказав: «Моя воля повинна стати законом. Я — король, і вимагаю, щоб усі мені підкорялися». Він відсторонив від участі в Королівській раді аристократів, обмежив владу губернаторів провінцій, не скликав Генеральні штати.

За правління Генріха IV Франція здобула колонії в Північній Америці. На початку XVII ст. французи захопили частину Канади й заснували там кілька міст, зокрема Квебек.

У зовнішній політиці Генріх IV прагнув послабити Іспанію та Священну Римську імперію й активно підтримував німецькі протестантські князівства. Король зібрав велику армію, яку планував спрямувати на Іспанію, Північну Італію і в область нижнього Рейну. Однак у розпал воєнних приготувань у травні 1610 р. Генріха IV підступно вбив католицький фанатик Франсуа де Равальяк.

Постать Генріха IV стала втіленням ідеї державного суверенітету й національної єдності Франції. Це був перший монарх, який відійшов від принципу «чия влада, того й віра» і проголосив рівноправність католиків і протестантів. За його правління у Франції встановився порядок і покращився добробут населення.

К. Г. Хаузес.
Убивство Генріха IV. XIX ст.

● Порівняйте зображення вбивства короля на картині К. Хаузеса і його опис в щоденнику П. д'Етуалья.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Перша половина XVII ст. Уривок зі щоденника
П'єра д'Етуалья про вбивство Генріха IV

У п'ятницю [14 травня 1610 р.] близько четвертої години вечора король у своїй кареті, без охорони, маючи при собі тільки д'Епернона, Монбазона та 4–5 інших, проїжджав повз [церкву] Св. Іннокентія в Арсенал. Коли його карета через загромаджений дорожною бричкою та двохколісним возом шлях була змушена зупинитися на розі вулиці де ла Фероньєр, навпроти нотаріуса на ім'я Путрен, короля було безжально вбито підступним і підлим нелюдом на ім'я Франсуа де Равальєк, уродженцем міста Ангулема; він скористався цим випадком, аби завдати цього злощасного удару (він давно вже вичікував, перебуваючи в Парижі тільки з цією метою, і його величність уже давно попереджали, щоб він мав охорону, але він не надавав цьому значення). У той час, як король уважно слухав листа, якого читав д'Епернон, він накинувся на нього з гнівом, тримаючи в руці ніж, і двічі ударив у груди його величність; останній удар уцілив прямісінько в серце,... позбавивши цього доброго короля життя...

1. Які почуття в П'єра д'Етуалья викликало вбивство короля? 2. Поміркуйте, що могло бути причиною замаху на Генріха IV.

5. Кардинал Ришельє

Після вбивства Генріха IV знову розпочалася боротьба за владу. Адже новому королю Людовіку XIII (1610–1643), сину Генріха IV та його другої дружини Марії Медічі, було всього 9 років. Правити стала королева Марія Медічі. Ситуацією вирішила скористатися феодальна аристократична опозиція, яка прагнула обмежити королівську владу.

У цей непростий час на політичній арені з'являється молодий і енергійний єпископ **Арман-Жан дю Плессі Ришельє** (1585–1642). У 1622 р. він отримав сан кардинала, а в 1624 р. став першим міністром Людовіка XIII. На цьому посту меткий і розумний кардинал Ришельє перебував до смерті й фактично вирішував усі державні справи.

Кардинал Ришельє багато зробив для зміцнення абсолютизму. Основні напрямки його діяльності передбачали: 1) позбавлення гугенотів політичного впливу; 2) боротьбу з опозиційно налаштованою знаттю; 3) зміцнення королівської влади. Він прагнув створити могутню централізовану державу, у якій король мав би необмежену владу над усіма своїми підданими, зокрема й дворянами.

Зміцнення французького абсолютизму було несумісне з існуванням на півдні Франції гугенотської «держави в державі». Тому кардинал Ришельє повів рішучий наступ на політичну самостійність гугенотів. Їхнім опорним пунктом було портове місто Ла-Рошель, яке мало

Ф. де Шампень.

Портрет кардинала Ришельє

- Пригадайте основні принципи й напрями діяльності Ришельє. Назвіть спільне й відмінне в політиці Генріха IV і Ришельє.

тісні зв'язки з англійцями й отримувало від них допомогу. Із 28 тис. його жителів 26 тис. були кальвіністами. У вересні 1627 р. війська Ришельє взяли Ла-Рошель в облогу. Англійський флот не зміг підступитися до міста. У Ла-Рошелі розпочався голод, і 20 тис. його мешканців померло. У жовтні 1628 р. місто капітулювало. Невдовзі королівська армія перемогла гугенотські війська в Лангедоці.

У 1629 р. було видано «Едикт милості», згідно з яким за гугенотами зберігалася свобода віровизнання, однак вони позбавлялися політичних привілеїв, наданих колись Генріхом IV. У гугенотів відібрали всі фортеці, а їхнє військо розформували. Гугенотська держава припинила своє існування.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1624–1642 рр. Уривок із «Мемуарів» французького письменника Франсуа Ларошфуко про Людовіка XIII та кардинала Ришельє

Король Людовік XIII, син Марії Медічі, мав слабе здоров'я, яке було передчасно підірване надмірним захопленням полюванням. Хвороби, на які він страждав, гнітили його дух і загострювали вади характеру: він був похмурий, недовірливий, нелюдимий; хотів, щоб ним керували, і в той же час — ледве це терпів. У нього був дріб'язковий розум, спрямований лише на те, щоб колупатися в дрібницях, а його знання військової справи були б достатні більше для простого офіцера, ніж для короля.

Правив державою кардинал Ришельє... У нього був широкий і проникливий розум, крутий і важкий норов; він був щедрим, сміливим у своїх задумах, але постійно тремтів за себе. Ришельє задумав посилити владу короля і свою власну, знищивши гугенотів і найславніші родини королівства...

Кожен, хто не бажав коритися його волі, накликав на себе його ненависть, а щоб піднести своїх ставлеників і знищити ворогів, він використовував будь-які засоби...

...Король, лінивий і полохливий, боявся тягара державних справ і не хотів утратити людини (Ришельє), яка була здатна зняти з нього цей тягар.

1. Чим пояснює Франсуа Ларошфуко недоліки короля? 2. Що схвалює в Ришельє?
3. Кому належала реальна влада в країні? 4. Яку мету поставив перед собою всемогутній кардинал і як її досягав?

Ришельє боровся з опозиційною знаттю. Він успішно розкрив ряд дворцевих змов, видав укази про знищення замків опальних вельмож. Кардинал заборонив також дуелі. Ришельє дбав і про економіку. За його підтримки було створено понад 20 торговельних компаній, активізовано будівництво флоту, що значно посилити військові позиції Франції на морі й сприяло розвитку колоніальної експансії.

Зовнішня політика кардинала Ришельє була спрямована на захист національних інтересів країни. У 1635 р. Франція вступила в Тридцятилітню війну (1618–1648) і розпочала бойові дії проти Габсбургів. Хоча спочатку французька армія зазнавала невдач, згодом почала здобувати блискучі перемоги. Проте до успішного завершення війни кардинал Ришельє не дожив. Він помер у грудні 1642 р. Король Людовік XIII пережив його на півроку.

Головним орієнтиром для кардинала Ришельє були національні інтереси Франції і він робив усе для утвердження її позицій на міжнародній арені. Його далекоглядна економічна політика та успішна участь країни в Тридцятилітній війні перетворила Францію на одну з провідних держав раннього Нового часу.

Абсолютизм, гугеноти, Варфоломійська ніч, «дворянство шпаги», «дворянство мантиї», Релігійні війни, Нантський едикт; 1556, 1562–1594, 24 серпня 1572, 1598, 1589–1610, 1624–1642; Генріх IV Бурбон, Людовік XIII, кардинал Ришельє.

1. Визначте характер Реформації у Франції. Чому Реформація переросла в Релігійні війни?
2. Назвіть і покажіть на карті території розповсюдження кальвінізму у Франції, зокрема гугенотську «державу в державі».

3. Як події Варфоломійської ночі вплинули на подальший розвиток Франції?
4. Як Генріху IV вдалося примирити гугенотів і католиків?
5. Назвіть події, які свідчать про формування у Франції абсолютної монархії.

6. Назвіть особу, про яку йдеться в поданих описах:
а) король-лицар, який переслідував гугенотів. Нострадамус передбачив його смерть унаслідок поранення на турнірі. Під час його правління Франція відмовилася від претензій на італійські землі;
б) цей священик 18 років керував могутньою європейською державою. Він вважав, що лише дворянство може зберегти й зміцнити державу, а народ більше псується від тривалого відпочинку, аніж від роботи;
в) перший король з династії Бурбонів. Очолював гугенотів під час Релігійних воєн. Чоловік королеви Марго. Йому належить вислів: «Париж вартий меси».

7. Прочитайте уривок з «Політичного заповіту» Ришельє:
«Моєю першою метою була велич короля, другою метою була могутність держави... У мене не було інших ворогів, крім ворогів держави». Дайте оцінку правління Ришельє. На що була спрямована його діяльність?
8. Подискутуймо.
Як ви вважаєте, чи насправді Генріх IV заслуговував на те, щоб його називали «добрий, славний король Анрі»?

Собор Паризької Богоматері.
Сучасне фото

§ 8. Іспанія

1. Пригадайте, кого в Іспанії називали «католицькими королями». Що скріплював цей династичний шлюб?
2. Що таке *Реконкіста*? Назвіть її наслідки.
3. Який орган боротьби проти єретиків було створено в Іспанії?
4. Хто такий Торквемада?
5. Які події перетворили Іспанію на наймогутнішу країну світу?

ІСПАНІЯ

1. Іспанія за Карла V.

Повстання комунерос у Кастилії

Після завершення в 1492 р. Реконкісти весь Піренейський півострів, крім Португалії, був об'єднаний під владою іспанських королів Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського. У 1516 р. після смерті Фердинанда Арагонського владу в Іспанії успадкував його внук під іменем Карл I (1516–1555).

Новий іспанський король народився 1500 р. в Нідерландах. Його батько, австрійський ерцгерцог Філіпп Красивий, був сином імператора Священної Римської імперії німецької нації Максиміліана I Габсбурга. Він помер, коли Карлові було шість років.

Як онук Фердинанда Арагонського й Ізабелли Кастильської король Карл I володів Іспанією, її колоніями в Південній Америці та володіннями в Італії. У спадок від

А. Дюрер.
Портрет імператора
Максиміліана I. Бл. 1519 р.

батька та діда Максиміліана I Габсбурга він отримав Нідерланди й німецькі землі. У 1519 р. за фінансової підтримки родини аугсбурзьких банкірів Фуггерів він був обраний імператором Священної Римської імперії німецької нації і зійшов на трон як Карл V. Його володіння простягалися від Європи до Південної й Центральної Америки, тому улесливі придворні навіть говорили, що «в них ніколи не заходило сонце».

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1523 р. Із листа Якоба Фуггера імператорові Карлу V

Щоб піднести вам римську корону, ми зобов'язали деяких князів, які вірили мені і, можливо, більше нікому; ми дали вашим комісарам велику суму готівкою, яку ми, певною мірою, роздобули у наших друзів.

Ясно як день, що без моєї допомоги ваша імператорська величність не могла б отримати римську корону. Якщо б я відсторонився від австрійського дому і примкнув би до Франції, я заробив би чимало грошей, як мені пропонувалося.

Поміркуйте, чи дбав Якоб Фуггер про власні інтереси, усіляко сприяючи Карлові V.

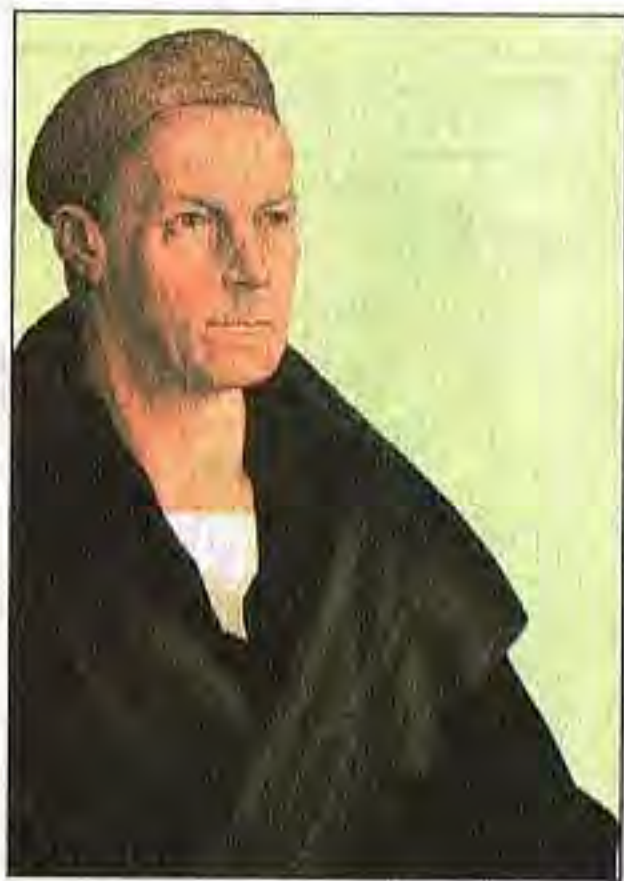
Найбільшою європейською територією в державі Карла V була Іспанія. Однак процес її політичного об'єднання на той час ще не завершився. Королівства Арагон і Кастилія зберігали свої станово-представницькі установи — кортеси, законодавство й судову систему. Країна не мала єдиного політичного центру. Королівський двір переїжджав із місця на місце, найчастіше зупиняючись у Вальядоліді.

Оскільки Карл V ріс і виховувався в Нідерландах, він погано володів іспанською мовою і майже не знав країни. Коли восени 1517 р. юний король у супроводі фламандських радників нарешті прибув до Іспанії, його зустріли вороже. Король був досить зверхнім і любив казати: «Я спілкуюся з Богом латиною, із жінками — французькою, з конем — німецькою».

З перших літ правління він ставився до Іспанії як до джерела фінансових і людських ресурсів. Король наділяв фламандців усілякими привілеями, заохочував грошима, роздавав їм в Іспанії прибуткові державні посади. Це супроводжувалося систематичним порушенням звичаїв і вольностей іспанських міст і прав кортесів, викликаючи невдоволення бюргерства й ремісників.

Звістка про обрання Карла імператором і необхідність здійснення поїздки на коронацію в Німеччину посилила невдоволення іспанців. Коли в 1519 р. для отримання на коронацію чималої суми грошей він скликав кастильські кортеси, то у відповідь почув: «Володарю, ви повинні пам'ятати, що король є тільки платним слугою нації». Кортеси стали вимагати, щоб король не покидав Іспанію, не призначав на державні посади іноземців, зокрема фламандців, не вивозив із країни золото. Тільки обіцянка задовольнити прагнення кортесів надала змогу Карлові V отримати необхідну суму.

Проте король не усвідомлював, наскільки серйозною є ситуація в країні, і в травні 1520 р. покинув Іспанію.

Якоб Фуггер.

Фрагмент з портрета
А. Дюрера. Бл. 1519 р.

Порушення Карлом V обіцянок стало сигналом до великого повстання міських комун Кастилії. Воно увійшло в історію під назвою **повстання комунерос** (1520–1522), тобто повстання комун.

Першими повстали жителі міста Толедо, інші міста Кастилії. Вони виганяли королівських чиновників і обирали нове управління. Наприкінці липня 1520 р. представники повсталих міст зібралися в Авілі й утворили «Святу хунту» (союз). Туди увійшли городяни, чимало дворян, частина духовенства. Однак найактивнішими були ремісники та вихідці з міських низів. У рамках «Святої хунти» об'єдналися збройні сили повсталих, які очолив Хуан де Падилья. Досить швидко вони заволоділи майже всією Кастилією.

Повсталі городяни вимагали зрівняти їх з аристократією і духовенством у виплаті податків, усунути іноземців від влади, ліквідувати інквізицію, зробити кортеси незалежними від королівської влади. Однак невдовзі інтереси повстанців роз'єдналися. Дворяни й великі можновладці (гранди) відкрито стали на бік короля й зуміли придушити повстання. Вирішальна битва між дворянськими військами й загонами «Святої хунти» відбулася у квітні 1521 р. біля села Вільялар. Повстанців було вщент розбито, керівників захоплено в полон і згодом страчено.

Поразка повстання комунерос негативно вплинула на подальший розвиток країни. Кортеси втратили своє право видавати закони. Їхня функція фактично звелася до виділення грошей королівській владі. Важкі податки гальмували розвиток економіки в країні. Найненависнішою була алькабала — 10-відсотковий податок з кожної торгової угоди. Селянам було заборонено піднімати ціни на зерно. Це призвело до скорочення посівів пшениці. Іспанія, яка завжди зерно вивозила, була змушена закуповувати його за кордоном.

Завоювання територій в Америці й розширення колоніальної торгівлі сприяли появі в Іспанії мануфактур, особливо текстильних, у таких містах, як Сеговія, Толедо, Севілья, Куенка. Однак їхньому розвитку заважали міські підприємці та дворяни, які займалися вівчарством. Їм було вигідно продавати вовну за кордон, це позбавляло мануфактури сировини й розоряло їх.

Політика Карла V була спрямована на утвердження в Іспанії абсолютизму. Його особливості: покірний і відданий монархові бюрократичний апарат; споживацьке використання колоніального золота; перебування католицької церкви під опікою королівської влади.

Карл V вважав себе невтомним захисником католицької віри. Як правитель Іспанії, найбільшої католицької держави, монарх взявся за придушення протестантизму. У цій виснажливій боротьбі Карл V отримав поразку і 1555 р. зрікся трону. Свою неозору монархію він поділив між спадкоємцями. Його син Філіпп II у 1556 р. отримав Іспанію, Нідерланди, колонії в Америці й італійські володіння. Священна Римська імперія німецької нації дісталася молодшому братові Карла V — Фердинандові I. Решту життя Карл V провів у монастирі в Іспанії, де у вересні 1558 р. помер.

Тиціан. Портрет Карла V.
Бл. 1548 р.

- Поміркуйте, у який період правління зображено короля. Які деталі допомагають це встановити?

Доживаючи віку в монастирі, Карл V проводив час у молитвах, доглядав за своїм садом, займався ремеслами. Переповідають, що якимось він змайстрував два годинники, які не хотіли йти однаково: як Карл V не намагався, стрілки показували різний час. Колись всесильний монарх спантеличено вигукнув: «Я не можу налаштувати на однакову ходу навіть два годинники, як же я міг мріяти об'єднати під своєю владою стільки народів, що живуть під різним небом і розмовляють різними мовами?!»

2. Філіпп II

Іспанський король **Філіпп II** (1556–1598) ріс і виховувався в Кастилії. Батько, імператор Карл V, потурбувався про те, щоб син став освіченою людиною. Із шести років Філіпп вивчав давню літературу, латину, французьку та італійську мови. Однак найбільше любив іспанську мову. Хлопець мав хист до точних наук, передусім до математики. З ранніх літ Філіпп відзначався надмірною релігійністю.

Невідомий художник.
Ескоріал. Поч. XVII ст.

Коли Філіпп II прийшов до влади, Іспанія продовжувала вести війну з Францією. Тому перші роки свого правління він провів у Брюсселі, звідки керував бойовими діями. Невдовзі після повернення до Іспанії Філіпп II перебрався зі своїм двором у містечко Мадрид, яке стало столицею. Неподалік від Мадрида було споруджено великий монастир-палац Ескоріал. Тут поселилася королівська родина з 2 тисячами слуг і придворних. Однак мало хто з них мав реальний вплив на Філіппа II, який в управлінні державою керувався принципом «довіряй тільки собі».

На відміну від батька, який був у постійних від'їздах і сам брав участь у походах, Філіпп II майже не покидав Іспанії. Найбільше часу король проводив у своєму кабінеті в Ескоріалі. Численні інформатори повідомляли Філіппові II про все, що відбувалося в державі. Король утручався в роботу державних органів і все вирішував одноосібно. Він говорив: «Я волів би взагалі не мати підданих, аніж мати підданих-єретиків».

У зовнішній політиці Іспанії за правління Філіппа II були й значні успіхи, і прикрі невдачі. До успіхів належить припинення тривалих італійських війн:

Непереможна армада. 1588 р.

- Що хотіли здобути іспанці в боротьбі з Англією?

Франція відмовлялася від претензій на італійські землі, іспанці брали під контроль більшу частину Італії.

Невдачею була втрата промислово розвинених й багатих північних провінцій Нідерландів, які раніше належали Іспанії.

Морській могутності Іспанії було завдано смертельного удару, коли 1588 р. англійський флот розгромив «Непереможну армаду».

Переможні лаври принесла Філіппові II його боротьба з турками. Об'єднавшись з Венецією, іспанський король направив до берегів Балканського півострова великий флот. У 1571 р. в затоці **Лепанто** 300 іспано-венеційські кораблі розгромили турецький флот. Майже всі кораблі Османської імперії було знищено. Ця перемога призупинила подальшу експансію турків у Середземному морі.

Успіхом Філіппа II у зовнішній політиці стало приєднання до Іспанії Португалії з її колоніями.

А. С. Коельйо. Портрет Філіппа II. Бл. 1570 р.

- Порівняйте портрети короля Філіппа II, написані А. С. Коельйо і Тиціаном (с. 66). Знайдіть спільне й відмінне.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

90-і роки XVI ст. Із листа англійської королеви Єлизавети I до французького короля Генріха IV про зовнішню політику Іспанії

Союз Філіппа II з папою має за мету відновити владу Риму в усіх християнських державах. Іспанський король, який уже давно мріяв про всесвітню монархію, хотів, завдяки союзу з папою, досягти апогею [найбільшого піднесення] омріяної ним могутності, прикриваючись при цьому турботою про відновлення папської влади і єдності церкви.

Франція — це театр, у якому розігрується політична трагедія. Ліга [католицька] підтримується іспанськими грошима — такі наслідки союзу папи з правителями, що взяли на себе захист римського першосвященника.

Наслідки цього вже спостерігаються у Франції, однак поширюються й на інші європейські держави...

Краще вжити заходів стосовно спільного тісного союзу й виявити, у крайньому разі, таку згоду і такий взаємний зв'язок для оборони нашої політичної незалежності, які не поступалися б згоді й союзному зв'язку папи, іспанського короля та їхніх союзників, що об'єдналися з метою нас знищити.

1. Доведіть, що Іспанія була оплотом католицизму. 2. Чому Єлизавета I у листі звертається саме до Генріха IV? 3. Що має на увазі англійська королева, коли пише «з метою нас знищити»?

3. Приєднання Португалії до Іспанії

На межі XV–XVI ст. Португалія стала володаркою багатих колоній і значно зміцнила свої позиції в Європі. У цей період у країні утвердився абсолютизм. Центральним органом управління стала Державна рада, зросла роль чиновництва й зменшилося значення кортесів. Грізним знаряддям у руках абсолютизму стала інквізиція, запроваджена королем Жоаном III (1521–1557). Тоді ж у Португалію прийшли єзуїти, які досить швидко почали впливати на державні справи.

К. де Мораеш. Портрет короля Себастьяна. 1571 р.

• Які деталі зображення свідчать, що юнак мріє про військову діяльність?

Розквіт Португалії виявився нетривалим. Після смерті Жоана III трон перейшов до його трилітнього внука Себастьяна (1557–1578). До досягнення ним повноліття країною управляли його бабуся та молодший брат Жоана III — кардинал Енріке. У 14 років Себастьян став повновладним королем. Він марив славою великого правителя й полководця і в 1578 р. організував похід у Марокко проти маврів, де й загинув. Свої претензії на португальський трон висунув Філіпп II.

Незважаючи на опір місцевого населення і спроби окремих представників знаті заволодіти тронем, іспанський король увів у Португалію 20-тисячну армію під командуванням герцога Альби. У 1581 р. португальські кортеси проголосили Філіппа II королем Португалії й погодилися увійти до складу Іспанії на певних умовах. У Португалії зберігався колишній устрій. На вищі посади могли призначатися тільки португальці, за винятком віцекороля. Ним міг бути тільки близький родич монарха.

Із приєднанням Португалії на Піренейському півострові утворилася єдина держава. Але Португалія перебувала в складі Іспанії 60 років. У 1640 р. вона знову стала незалежною державою.

Епоха Філіппа II стала переломною для Іспанії. Усе життя короля було підпорядковане головній ідеї — створенню всесвітньої католицької держави. Однак усі його спроби досягти цього зазнали краху. Наприкінці правління Філіппа II державна скарбниця була порожньою, а Іспанія перебувала в стані економічного занепаду.

Повстання комунерос, 1520–1522, 1581; Карл V, Філіпп II.

1. Чи правильно іспанські монархи скористалися із результатів Великих географічних відкриттів? Доведіть свою думку.
2. Покажіть на карті, які території успадкував Карл V. Чому про його володіння казали, що «в них ніколи не заходить сонце»?

3. Хто і з якого приводу сказав: «Я волів би взагалі не мати підданих, аніж мати підданих — еретиків».
4. Порівняйте напрями зовнішньої політики Іспанії за Карла V і Філіппа II.
5. Як ви вважаєте, чи формувалася в Іспанії абсолютна монархія? Доведіть свою думку.

6. Відомо, що економічний розвиток Іспанії уповільнився в XVI ст. Як на це могли вплинути релігійні переконання Карла V і Філіппа II?

§ 9. Нідерланди

1. Знайдіть на карті Нідерланди, назвіть найбільші міста країни (с. 86).
2. Як вплинули Великі географічні відкриття на економічний і політичний розвиток Нідерландів.
3. Пригадайте, який рух називається *національно-визвольним*.
4. Пригадайте з історії Візантії, що таке *іконоборський рух*.
5. Як ви вважаєте, в економічно розвинених Нідерландах могли утвердитися ідеї М. Лютера чи Ж. Кальвіна?
6. Яке місто й нині називають «Північною Венецією»?

1. Нідерланди в складі іспанської монархії

Нідерланди («низинні землі») — це загальна назва територій, розташованих на узбережжі Північного моря в нижніх течіях річок Маас, Шельда і Рейн. Нині на цих землях розташовані такі держави, як Нідерланди (Голландія), Бельгія, Люксембург. Крім того, частина історичних Нідерландів входить до складу сучасних Франції та Німеччини.

На початку XVI ст. Нідерланди опинилися під владою Іспанії, а згодом стали важливою складовою велетенської імперії Карла V. У цей час Нідерланди були одним із найбільш густозаселених регіонів Європи: тут проживало 2 млн осіб. Країна поділялася на 17 провінцій.

Управління Нідерландами здійснював королівський намісник, резиденція якого розміщувалася в Брюсселі. Тут перебували й головні урядові установи — Державна, Таємна й Фінансова ради, що склалися з вищої місцевої знаті, придворної аристократії та досвідчених чиновників. Крім того, у Нідерландах активно діяли станово-представницькі установи — Генеральні штати та штати окремих провінцій. У містах існували органи самоуправління — магістрати, які щорічно переобиралися.

Найбільшими провінціями були Голландія, Фландрія та Брабант. Вони здавна славилися виготовленням високоякісного сукна. У Голландії, а також у Зеландії процвітали ще й суднобудівництво та риболовний промисел.

У Нідерландах швидко розвивалися капіталістичні відносини. Багате купецтво вкладало свої капітали у виробництво і створювало мануфактури, використовуючи працю найманих робітників. Найчастіше мануфактури виникали в текстильній галузі, що працювала на англійській сировині.

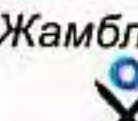

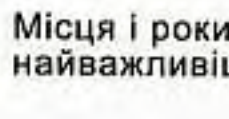

Через Нідерланди проходили важливі в Північній Європі морські та сухопутні торговельні шляхи. У країні було чимало портів, найбільший і найбагатший з яких — Антверпен, значення якого особливо зросло після Великих географічних відкриттів. Це місто стало справжнім центром міжнародної торгівлі й кредиту. У його портах могли щоденно навантажувати 200–250 кораблів. У середині XVI ст. в Антверпені проживало 105 тис. населення.

Страданус. Вітряки в Нідерландах. 1627 р.

НІДЕРЛАНДИ в першій половині XVII ст. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1566–1609 рр.

- Захоплення морськими гезами міста Бріль (1 квітня 1572 р.) — поштовх до повстання проти іспанців на півночі країни
- Кордон Священної Римської імперії
- Походи герцога Альби (1567–1573 рр.)
- Походи Вільгельма Оранського (1568–1572 рр.)
- Райони дій лісових гезів
- Райони дій морських гезів
- Жамблу 1578
- Місця і роки найважливіших битв
- Території, об'єднані Утрехтською унією (23 січня 1579 р.), та території, що увійшли до «Сполучених провінцій Нідерландів» (Голландія)

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1568 р. Уривок із книги «Опис Нідерландів» італійського купця Людовіко Гвічардіні про Антверпен

...Місто переважно живе торгівлею і своїм добробутом та популярністю значною мірою зобов'язане іноземцям. Зазначу, по-перше, що, крім місцевих жителів та приїжджих з інших місць країни, а також численних купців з Франції, яких тут у мирний час буває дуже багато, в Антверпені перебуває ще понад тисячу купців, які належать до шести різних національностей і живуть тут навіть у воєнний час... Це — німці, данці з ганзейцями, іспанці, італійці, англійці та португальці. Найбільше тут, очевидно, іспанців. У всякому разі, серед них найбільше одружених і таких, що мають у місті свої будинки.

Підпорядковуючись місцевим законам, іноземні купці можуть жити тут цілком спокійно, носити свій національний одяг і дотримуватись у всьому звичаїв своєї країни.

Іноземці в Антверпені, як, зрештою, і скрізь у Нідерландах, наділені більшою свободою, ніж у всіх інших державах світу...

1. Доведіть, що Антверпен насправді став центром міжнародної торгівлі. 2. Поясніть, чому в місті серед іноземців найбільше було іспанців. 3. Чи можна вважати, що в Антверпені панували національний мир і віротерпимість? Доведіть.

Капіталістичні відносини утверджувалися і в сільському господарстві Нідерландів. Землеробство потребувало значних капіталовкладень, бо більшість земель була залита водою. Постійні повені, морські припливи змушували селян будувати дамби, рити штучні канали, осушувати землі.

Під впливом ідей Мартіна Лютера в Нідерландах почав поширюватися реформаційний рух, який одразу зустрів різку протидію влади. Для боротьби з протестантами Карл V створив у Нідерландах інквізицію й видав проти еретиків спеціальні укази, які називалися «плакати». Особливо жорстоким був плакат 1550 р. Він загрожував смертною карою та конфіскацією майна не лише самим «еретикам», а й кожному, хто їм бодай чимось допомагав.

Після відречення в 1555 р. Карла V Нідерланди разом з італійськими землями, Іспанією та її колоніальними володіннями дісталися Філіппові II. Він зневажав цю країну через велику кількість кальвіністів. Щоб зміцнити позиції католицької церкви, було збільшено кількість єпископів, кожному мали допомагати по два інквізитори. На їхнє утримання виділялися монастирські землі, які раніше перебували в користуванні місцевого нідерландського дворянства.

Цехові будинки в Антверпені. XVI ст.

• Яку роль відігравав Антверпен у розвитку економіки Нідерландів?

Отже, перебування в складі іспанської монархії ставало для населення Нідерландів нестерпним. Політика Карла V та Філіппа II щодо насадження в країні абсолютистських порядків викликала протидію місцевої знаті, яка всіляко боронила свої колишні свободи й привілеї.

2. Початок національно-визвольного руху. Вільгельм Оранський

А. Мор. Портрет Вільгельма Оранського. Бл. 1555–1556 рр.

• Яку роль відіграв В. Оранський в розгортанні національно-визвольного руху?

Незадоволення абсолютистськими порядками вилилося в опозиційні виступи проти іспанського панування й засилля католицької церкви. Нідерландське дворянство вимагало від Філіппа II та його намісників відновлення вольностей, зменшення податків, припинення релігійних гонінь. На чолі дворян-патріотів стали представники вищої місцевої знаті в Державній раді — принц **Вільгельм Оранський**, граф **Ламораль Егмонт** і адмірал **Філіпп Горн**.

У 1565 р. з ініціативи принца Вільгельма Оранського кілька сотень дворян об'єдналися в союз під назвою «Компроміс». Їхні делегати у квітні 1566 р. вручили Маргариті Пармській — намісниці короля — петицію з вимогами скасувати інквізицію та негайно скликати Генеральні штати для обговорення ситуації в країні. Маргарита Пармська пообіцяла призупинити гоніння на еретиків і поінформувати про стан справ Філіппа II.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Побачивши доволі численну делегацію нідерландських дворян, Маргарита Пармська дуже розхвилювалася. Аби підбадьорити намісницю, хтось із її свити голосно зауважив, що Маргариті не варто ніяковіти, адже всі присутні тут дворяни — це всього лише натовп **гезів** (жебраків). Представники нідерландського дворянства були спантеличені такою принизливою назвою, проте один з їхніх лідерів раптом вигукнув: «Приймаємо назву жебраки! Будемо боротися проти інквізиції і вірно служити вітчизні аж до жебрачої торби!» Так дворяни-патріоти стали називатися «гезами». Щоб показати, до якого зубожіння доведена країна, вони демонстративно почали носити символічні жебрачі торби з написом «Вірні королю в усьому, аж до жебрачої торби».

ГЕЗИ (від *фр.* gueux — жебраки) — учасники національно-визвольної боротьби Нідерландів проти Іспанії.

Тим часом заактивізувалися кальвіністські проповідники. На молитовних зібраннях протестанти критикували католицьку церкву, засуджували поклоніння іконам. Під впливом кальвіністських проповідників у **серпні 1566 р.** в Нідерландах спалахнуло *іконоборське повстання*, яке охопило більшість провінцій і стало **початком національно-визвольного руху**.

Маргарита Пармська була змушена видати маніфест, який обіцяв ліквідувати інквізицію, дозволити проводити протестантські зібрання, надати помилування дворянам, які разом із кальвіністськими консисторіями керували повстанцями.

Король Філіпп II вирішив жорстоко покарати бунтівників. Замість Маргарити Пармської намісником Нідерландів було призначено герцога Альбу. Він вважав, що управляти Нідерландами можна лише за допомогою сокири ката й вогнищ інквізиції. Тисячі людей покинули країну ще до його прибуття.

У Нідерландах почалося встановлення іспанських порядків. Щоб підірвати значення Генеральних штатів і забезпечити безперервне надходження коштів, герцог Альба запровадив непосильні подати, серед яких 10-відсотковий податок з усіх торгових угод (алькабала). Для економіки Нідерландів це було справжньою катастрофою. Нідерландці розпочали партизанську війну. Ліси Фландрії та Геннегау стали прихистком для сотень відважних партизанів, які називали себе «лісовими гезами».

*Кальвіністи розбивають святі зображення в церкві.
Гравюра. XVI ст.*

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

XVI ст. З біографії герцога Альби: про реакцію жителів Брюсселя на запровадження алькабали

а) [Оголошення про податок] наповнило місто криками і сум'яттям; м'ясники, булочники, власники таверн зачинили свої заклади, клянучись, що вони краще все кинуть, ніж дозволять довести себе до зубожіння; інші городяни не могли придбати жодних продовольчих товарів і, побачивши, що торгівлю припинено, збіглися до воріт палацу, відкрито вигукуючи, що нехай [герцог] або скасує податок, або відправить їх на ешафот.

б) [За свідченням сучасника], пивовари відмовлялися варити пиво, пекарі випікати хліб... неможливо було купити хліба, чи м'яса, чи пива...

1. До чого могло привести уведення алькабали? 2. Чому саме в Нідерландах уведення податку призвело до катастрофічної ситуації?

*Портрет герцога Альби. Гравюра.
XIX ст.*

У Голландії й Зеландії моряки, рибалки, торговці й власники суден ставали морськими гезами. Морські гези нападали на іспанські кораблі й прибережні фортеці, а потім переховувалися в портах протестантської Англії, яка таємно їх підтримувала.

У 1572 р. морські гези, яких королева Єлизавета I під тиском Іспанії змусила залишити англійські порти, захопили місто Бріль у Зеландії. Це стало сигналом до початку визвольної боротьби в північних провінціях. Звільнившись від іспанців, Голландія й Зеландія проголосили Вільгельма Оранського своїм правителем. Він прийняв кальвінізм і восени 1572 р. прибув у Голландію, щоб очолити рух опору іспанцям.

Усі спроби герцога Альби придушити повстання в північних провінціях були марні. Окремі міста героїчно боронилися від іспанських військ по шість–вісім місяців. Якщо міста й села не могли витримати облогу, то їхні мешканці відкривали шлюзи й затоплювали свої землі, щоб вони не дісталися іспанцям.

Наприкінці 1573 р. герцога Альбу відкликали до Іспанії. Новим намісником Нідерландів став більш дипломатичний дон Луїс Рекезенс, що, однак, ситуацію не змінило.

У жовтні 1576 р. в Генті зібралися Генеральні штати Нідерландів, які невдовзі оприлюднили так зване «Гентське умиротворення» — угоду між північними й південними провінціями про спільну боротьбу проти іспанців. Договір передбачав виведення іспанських військ, припинення релігійних гонінь, збереження католицизму в південних провінціях і визнання свободи кальвіністського віросповідання на півночі Нідерландів. Водночас підтверджувалася вірність Нідерландів королю Філіппові II.

3. Народження республіки

Восени 1578 р. католицьке дворянство південних провінцій учинило заколот проти Генеральних штатів й розпочало переговори з новим іспанським намісником у Нідерландах О. Фарнезе. Наслідком цього стало укладення *Арраської унії* (1579). Положення Арраської унії передбачали дотримання статей «Гентського умиротворення», визнання католицизму єдиною релігією і збереження влади

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

23 січня 1579 р. З Утрехтської унії

...Жителі князівства Гельдерн і графства Цютфен, жителі провінцій і земель Голландії, Зеландії, Утрехта і Фрисландії... вважали за доцільне осібно й тісніше вступити в союз один з одним не для того, щоб відокремитися від спільного союзу, укладеного Гентською угодою, а щоб зміцнити його і захистити себе від усяких труднощів, які можуть у ньому виникнути...

Названі провінції будуть з'єднані й пов'язані союзом одна з одною, і всі разом завжди допомагатимуть одна одній різними шляхами і способами так, ніби вони становлять одну провінцію, ніколи не матимуть права відокремитись, дозволу відокремитись або вступити в чуже володіння згідно із заповітом, обміном, продажем, мирним договором, шлюбним договором або якимсь іншим способом...

Також постановили, що без спільної одностайної ради і згоди згаданих провінцій не буде укладено жодної угоди, жодного мирного договору, не буде розпочата війна, не братимуться жодні податки й оплати, які стосуються всього союзу, натомість інші справи, які відносяться до конфедерації, або справи, що залежать від цих питань, будуть регулюватися, обговорюватися і вирішуватися більшістю голосів провінцій, які становлять цю конфедерацію...

Ухвалено, що згадані провінції повинні будуть погодитись одна з одною щодо карбування монети, тобто щодо обігу грошей... і одна провінція не зможе змінити монету без згоди інших.

1. Пригадайте, що таке унія. 2. Назвіть провінції, які підписали Утрехтську унію. Визначте мету її підписання. 3. Як країни, що підписали Утрехтську унію, мали вирішувати питання зовнішньої політики? 4. Що спільного передбачала унія для цих країн?

іспанського короля Філіппа II над Нідерландами за умови дотримання ним привілеїв місцевого дворянства.

У відповідь на такі дії південного дворянства північні провінції 23 січня 1579 р. підписали в Утрехті договір про спільний військово-політичний союз, відомий як *Утрехтська унія*. Її основною метою було ведення війни проти Іспанії до переможного кінця й досягнення повної незалежності.

У 1581 р. Генеральні штати об'єднаних північних провінцій позбавили Філіппа II влади як тирана, який зневажає інтереси своїх підданих. Після цього на основі Утрехтської унії на півночі Нідерландів постала нова держава — **Республіка Об'єднаних провінцій**. За назвою найбільшої провінції її дедалі частіше стали називати Голландією.

Однак війна з Іспанією продовжувалася. Талановитий полководець і розважливий політик О. Фарнезе поступово зумів підкорити центри визвольної боротьби Фландрії і Брабанту. Але головною його перемогою стало завоювання в 1585 р. Антверпена. Отже, визвольна війна в центральних і південних провінціях Нідерландів зазнала поразки. Тут міцно утвердилася влада Іспанії.

Зовсім по-іншому склалася доля об'єднаних північних провінцій, які прагнули досягнення незалежності. Після тривалої боротьби 1609 р. було укладено дванадцятилітнє перемир'я, згідно з яким Мадрид визнав фактичну незалежність Республіки Об'єднаних провінцій. Південь країни залишився під владою Іспанії. У 1621 р. війна з Іспанією відновилася, але не призвела до суттєвих змін. За умовами **Вестфальського миру 1648 р.**, Республіка Об'єднаних провінцій здобула міжнародне визнання своєї незалежності.

Устрій Республіки Об'єднаних провінцій був федеративний. Керівництво країною здійснювали Генеральні штати, які обиралися від окремих провінцій і засідали в Гаазі. Кальвінізм був визнаний офіційною релігією.

Звільнення від іспанського панування спричинило бурхливе економічне піднесення Республіки Об'єднаних провінцій. На початку XVII ст. разом з Англією вона стала лідером серед європейських країн у галузі виробництва й торгівлі. Тут розвивалися мануфактури з виготовлення сукна, канатів, морських снастей.

Значних успіхів було досягнуто в кораблебудуванні й рибальстві, якими особливо славилася Голландія. Щорічно в Республіці Об'єднаних провінцій будувалося близько 1 тис. суден. Її торговий флот складався з 4,5 тис. кораблів і був найбільшим у Європі. Центром міжнародної торгівлі й банківської справи став голландський порт Амстердам. На середину XVII ст. товарообіг Республіки становив 100 млн гульденів на рік.

Отже, визвольна війна з Іспанією, що тривала понад 80 років, завершилася перемогою тільки північної частини Нідерландів. Тут утворилася перша в Європі буржуазна республіка. Південні провінції країни залишилися під владою іспанського короля. Спочатку вони називалися Іспанські Нідерланди, згодом — Австрійські Нідерланди, і аж у 1830 р. тут постала незалежна держава Бельгія.

*Ян ван дер Хейден.
Споруда з везею на центральній
площі Амстердама. 1668 р.*

Національно-визвольний рух, буржуазна революція, гези (морські й лісові), унія, терор, іконоборці, республіка, конфедерація; 1566–1648, 1566, 1572, 1579, 1588; Вільгельм Оранський, герцог Альба.

1. Назвіть причини національно-визвольного руху в Нідерландах.
2. Установіть відповідність між датою і подією національно-визвольного руху в Нідерландах.

1556	утворення Республіки Об'єднаних провінцій
1572	укладення перемир'я між Іспанією і Голландією
1579	офіційне визнання Іспанією незалежності Республіки Об'єднаних провінцій
1609	іконоборський рух, початок повстання проти іспанського володарювання
1648	захоплення морськими гезами м. Бріль

3. У бойовій пісні «Десятий пфеніг» гези співали, що іспанці прислали до них ката, який обклав їх десятиною. Вони закликали нідерландців віддавати гроші тим, хто знаходиться в лісах з принцом Оранським, а не поповнювати іспанську скарбницю. Про які події національно-визвольного руху в Нідерландах ідеться в пісні?

4. Знайдіть і покажіть на карті:

- райони іконоборського руху;
- райони, де діяли морські й лісові гези;
- провінції, які об'єдналися за Утрехтською унією;
- сучасну територію Голландії.

5. Герцог Альба сказав: «Краще зберегти бідну й розорену війною державу для Бога і короля, ніж залишати її квітучою для єретиків і сатани». Визначте справжню причину й мету боротьби Іспанії проти нідерландців. Чим виправдовує свої дії герцог Альба?

6. Доведіть, що національно-визвольний рух у Нідерландах сприяв перетворенню новоствореної держави в найрозвиненішу країну Європи.

Амстердам.
Сучасне фото

§ 10. Англія

1. Пригадайте, до яких змін у суспільстві призвела війна Червоної і Білої троянд.
2. Як вплинули Великі географічні відкриття на економічний розвиток Англії?
3. Що таке *мануфактура*? Назвіть її характерні риси.
4. Чим відрізнялося «нове» дворянство від «старого»?

1. Зміни в суспільстві

Після кривавої війни Червоної і Білої троянд англійський трон зайняла династія Тюдорів (1485–1603). Під час правління її першого представника короля Генріха VII (1485–1509) було відновлено економіку країни, підірвану Столітньою війною та чварами між Ланкастерами та Йорками. Через війни кількість населення Англії майже не збільшилася й на початку XVI ст. тут проживало приблизно 3 млн осіб. Обставини склалися так, що в країні виникли всі передумови для інтенсивного розпаду феодальних відносин і зародження товарного виробництва та ринкових відносин.

Головну роль у цьому процесі відіграло звільнення селян від особистої залежності та ліквідація старої системи господарювання. Економічному піднесенню Англії сприяло також те, що внаслідок Великих географічних відкриттів країна опинилася в центрі нових світових торгових шляхів. Природні умови Англії сприяли розвитку вівчарства, тому саме виготовлення сукна стало головною галуззю англійської промисловості. Швидкими темпами розвивалося і виробництво шовку, шкіри, скла, мила, пороху, паперу, цукру. Основною формою англійської промисловості була розсіяна та централізована мануфактура.

Нові форми виробництва породжували зміни в англійському суспільстві, передусім у середовищі дворянства й селянства. Чимало представників дрібного і середнього дворянства почали швидко переходити до ведення ринкового господарства. Вони становили основу нового дворянства — **джентрі**.

У своїх помістях джентрі займалися всім тим, що приносило прибуток: вівчарством, організацією мануфактур з виробництва сукна, видобутком корисних копалин тощо.

Оскільки вівчарство ставало вигіднішим за землеробство, то в багатьох випадках нові дворяни почали перетворювати свої землі на пасовиська для овець. Спочатку джентрі взялися захоплювати общинні угіддя (ліси, пасовиська, пустища, переліски, м'очарі), а потім стали прибирати до рук і спадкові селянські наділи. Землевласники обгороджували відібрані землі частоколом, канавами, живою огорожею і за високу ренту здавали в оренду великим фермерам-скотарям, а іноді й самі розводили на них чималі отари овець.

Процес насильницького захоплення дворянами селянських наділів і масового витіснення селян з їхньої землі отримав назву «**обгороджування**» і став

ДЖЕНТРИ — середнє і дрібне дворянство в Англії в другій половині XV–XVII ст., складова частина так зв. «нового дворянства». Особи, які належали до джентрі, називалися джентльменами, а найбагатші й найвпливовіші — сквайрами.

АНГЛІЯ в XVI — першій половині XVII ст.

ОБГОРÓДЖУВАННЯ — процес насильницького захоплення дворянами селянських наділів і масового витіснення селян з їхньої землі, яку потім обгороджували й перетворювали на пасовиська.

справжньою трагедією для десятків тисяч селянських родин. Унаслідок цього явища зникали цілі села. Селяни залишали рідні домівки й були змушені за безцінь найматися на роботу до власників мануфактур і великих ферм. Однак задіяти всіх знедолених не було можливості. Не знаходячи застосування своїй праці, вони перетворювалися на *пауперів*, тобто волоцюг і жебраків, які тинялися по всій країні, шукаючи випадкові заробітки.

Зупинити процес обгороджування королівська влада не могла, тому розпочала боротьбу з пауперами. Упродовж XVI ст. було видано кілька жорстоких законів, спрямованих проти волоцюг і жебраків. Вони відомі в історії як «криваві закони». Дозвіл збирати милостиню отримували старі й немічні жебраки. Усі інші повинні були працювати. Кожен, хто тільки бажав, міг за жалюгідну платню найняти волоцюгу на роботу й використовувати як раба. У разі відмови паупера могли жорстоко побити або ув'язнити. Упійманих волоцюг сікли батогами, таврували, відрізали їм вуха або виривали ніздрі. Якщо волоцюгу ловили втретє — його страчували. Із часом почали створювати спеціальні робітні, у яких пауперів змушували працювати.

ПАУПЕР

(від латин. pauper — бідний, незаможний) — жебрак, позбавлений будь-яких засобів для існування.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1516 р. Англійський гуманіст Томас Мор про обгороджування та його наслідки

Ваші вівці, зазвичай такі сумирні, що задовольнялися дуже незначним, тепер, кажуть, стали такими зажерливими й невгамовними, що поїдають навіть людей... Знатні аристократи й навіть деякі абати, святі люди... у своїх маєтках нічого не залишають для оранки, відводять усе під пасовища, зносять будинки, руйнують міста, залишаючи храми тільки для свинячих стійл. Ці милі люди перетворюють на пустелю всі поселення і кожну п'ядь обробленої землі, ніби без того у вас мало її відводиться під загони для дичини й під звіринці.

...У всякому випадку, відбувається переселення нещасних: чоловіків, жінок, подружніх пар, сиріт, удів, родичів з малими дітьми, усіх домочадців... Вони переселяються... зі звичних і насиджених місць і не знають, куди подітись, усе хатнє начиння, яке коштує недорого, ледь дочекавшись покупців, вони продають за безцінь через необхідність його збути. А коли вони у своїх мандрах швидко все витратять, то що їм ще залишається, як не красти й потрапити на шибеницю за злочин, або ж тинятися і злидарювати? А втім, і тут як волоцюги вони потрапляють до в'язниці за свої безцільні мандри, адже ніхто не наймає їх на роботу, хоч вони самі заповзято себе пропонують. А хліборобству, до якого вони звикли, нічого робити там, де нічого не сіють. Адже взагалі достатньо одного вівчаря або пастуха, щоб пустити під пасовище ту землю, для належної обробки якої під посів потрібно багато рук.

1. Як ви розумієте вислів Томаса Мора «вівці поїдають навіть людей»?
2. До яких наслідків призвело обгороджування?

Із приходом до влади Генріха VII в Англії розпочалося становлення абсолютної монархії. Король усіляко посилював органи центрального управління, особливо фінансове відомство. Надійною опорою королівській владі були джентрі, яким Генріх VII дарував титули й землі. Політику Генріха VII продовжив його син **Генріх VIII**, який у 1509 р. став королем Англії і з дозволу Папи Римського одружився з Катериною Арагонською, донькою могутніх іспанських монархів Фердинанда та Ізабелли.

За правління Генріха VIII головним адміністративним і виконавчим органом стала Таємна рада. Вона складалася з вищих посадових осіб Англії: державного секретаря, лорда-казначея і лорда-канцлера.

Специфіка англійського абсолютизму полягала в тому, що Тюдори не збільшували кількість чиновників на місцях, а зберегли місцеве дворянське самоуправління. **95**

Суттєвою особливістю англійського абсолютизму була відсутність постійної армії. У мирний час королівська гвардія налічувала всього 200 осіб. Перші Тюдори уникали великих витрат і на наймані війська. Натомість більше уваги приділяли розитковій флоту, який, через острівне розташування країни, мав важливе значення для її захисту. Королівський флот величали «дерев'яними стінами Англії».

Ще однією особливістю англійського абсолютизму було збереження разом із бюрократичним апаратом станово-представницького органу — парламенту, який затверджував закони, внесені королем.

2. Королівська Реформація

Г. Гольбейн Молодший.
Генріх VIII. 1539–1540 рр.

• Назвіть особливості англійського абсолютизму під час правління Генріха VIII.

Невідомий художник.
Анна Болейн. XVI ст.

Важливим кроком у становленні англійського абсолютизму стала так звана королівська Реформація, проведена Генріхом VIII. Сам король спочатку негативно сприйняв ідеї Мартіна Лютера і вступив з ним у богословську полеміку, відстоюючи традиційні католицькі таїнства.

Однак невдовзі між Генріхом VIII і Римським Папою виник конфлікт, який призвів до розриву Англії з католицькою церквою. Приводом стала справа про розлучення Генріха VIII з Катериною Арагонською, від шлюбу з якою він не мав сина, спадкоємця трону. З усіх їхніх дітей вижила лише донька Марія. Король звернувся до папи Климента VII з проханням розірвати цей шлюб і дати дозвіл на одруження з англійською аристократкою Анною Болейн. Однак папа відмовив Генріхові в його проханні.

У відповідь 1531 р. Генріх VIII подав у вищий суд країни звинувачення проти всього англійського духовенства. Він вимагав визнати його єдиним главою англійської церкви. На підставі отриманих прав король призначив архієпископом Кентерберійським Томаса Кранмера, який розірвав шлюб Генріха VIII з Катериною Арагонською і повінчав його з Анною Болейн. Восени 1533 р. Анна Болейн народила Генріхові VIII доньку Єлизавету. Папа відлучив короля від церкви, а його новий шлюб оголосив незаконним. Генріх VIII назвав свій шлюб з Катериною Арагонською недійсним, а доньку Марію позбавив прав на англійський трон. У 1534 р. парламент затвердив «Акт про верховенство», на підставі якого Генріх VIII прийняв титул глави церкви в Англії. Це означало розрив з Римом і припинення залежності англійської церкви від папи. Відтоді вона стала називатися *англіканською*.

У 1536 р. король затвердив «Десять статей», які становили символ віри англіканської церкви. За їх основу взято ідею Мартіна Лютера про спасіння вірою, але в Англії зберігалися три таїнства: хрещення, причастя і

покаяння. Зовні англіканська церква мало чим відрізнялася від католицької: визнавала поклоніння іконам, не заперечувала ієрархію кліру, пишне вбрання, свічки, кадильниці, музичний супровід під час богослужби.

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

1536 р. З «Десяти статей»

5. ...Грішники отримують виправдання через страждання і віру, поєднану з любов'ю... однак єдина причина виправдання — милість Бога Отця заради заслуг, крові та страждань його сина Ісуса Христа... Треба випробовувати себе в добрих справах, у дотриманні й виконанні законів і заповідей Бога.

6. ...За іконами, особливо із зображенням Христа й Богоматері, може бути визнана здатність являти зразки благородства і доброго прикладу, спонукати до благих думок...

7. ...Святі повинні шануватися християнським народом, однак не з такими почесностями, які слід проявляти тільки до Єдиного Бога. Вони повинні шануватися за ті чесноти, які Христос у них бачив. Ми можемо звертатися до них як до заступників наших молитв і прохань до Ісуса Христа.

9. ...Убрання, кроплення святою водою, роздача святого хліба, використання свічок, попелу, цілування хреста... не повинні засуджуватися і заперечуватися...

1. Яку ідею Лютера прийняла англіканська церква? 2. Які таїнства католицької церкви зберегла англіканська? 3. Які обряди католицької церкви допускалися?

Однак Генріх VIII проводив Реформацію лише поверхово: заради зміцнення влади короля над церквою і з фінансових інтересів. Тих, хто був незгоден з його діями, суворо карав. Так було страчено лорд-канцлера королівства, відомого письменника-гуманіста *Томаса Мора*. Багато англійців сповідували католицизм таємно.

Під час правління Генріхового сина **Едварда VI** (1547–1553) було зроблено спробу реформувати і спростити церковний обряд. Але коли на трон зійшла **Марія Тюдор** (1553–1558), донька Генріха VIII і Катерини Арагонської, ревна католичка, для протестантів настали нелегкі часи: їх почали жорстоко переслідувати. За правління Марії Тюдор було спалено майже 300 протестантів. За це королеву Марію прозвали Кривавою. Однак повне відновлення панування католицької церкви було неможливе.

3. Єлизавета I

Після смерті Марії Тюдор королевою Англії стала **Єлизавета I Тюдор** (1558–1603), донька Генріха VIII й Анни Болейн. Єлизавета мала чудову пам'ять і виявила блискучі здібності з вивчення мов, зокрема французької, італійської, латини і грецької. Згодом, приймаючи іноземних послів, королева обходилася без перекладачів. Відразу ж після приходу до влади Єлизавети I її уряд відновив протестантизм, щоправда, у поміркованій формі. Перехід із протестантизму в католицизм прирівнювався до державної зради. Парламент підтвердив верховенство королеви над англіканською церквою.

А. Мор. Портрет Марії Тюдор. 1554 р.

• Які гоніння в часи правління Марії Тюдор переживали протестанти?

Єлизавета I, успадкувавши деякі недоліки своєї матері, наприклад, жадібність, самолюбство, пристрасть до розкішного вбрання і прикрас, однак не успадкувала її привабливості. В Єлизавети було руде волосся, видовжене обличчя, грубуватий голос. Проте вона дуже любила слухати компліменти щодо своєї зовнішності й зберегла цю слабкість до старості. Прагнучи справити на когось враження, королева могла переодягатися кілька разів на день. При переїздах багаж Єлизавети розміщувався на 300 фургонах, а після її смерті залишилося 3000 оздоблених суконь.

Г. Говер. Єлизавета I. 1588 р.

ПУРИТАНИ

(від латин. *purus* — чистий) — радикальне крило англійських протестантів, які були незадоволені реформуванням церкви й виступали за її очищення в дусі кальвінізму.

У 1571 р. було прийнято англіканський символ віри із 39 статей. Елементи кальвінізму в ньому поєднано з католицизмом. Визнавалося протестантське вчення про спасіння вірою і два таїнства — хрещення й причастя. Не визнавалася влада папи, засуджувалося шанування ікон, заборонялися індульгенції, було зменшено кількість релігійних свят. Богослужіння проводилися англійською мовою. Водночас зберігалися ієрархія духовенства на чолі з єпископами та пишні обряди, притаманні католицькій церкві. Так англіканська церква стала надійною опорою абсолютизму. Її очолював монарх, а духовенство підпорядковувалося йому як частина державного апарату.

Уряд Єлизавети I вів активну боротьбу проти прихильників подальшого очищення англіканської церкви від залишків католицизму. Послідовних протестантів в Англії почали називати **пуританами**. Вони добре розуміли недосконалість англіканської церковної системи й мали підтримку нових дворян і буржуазії. Однак королева вважала за краще зберігати релігійний мир.

Марія Стюарт. XVI ст.

- Які переслідування випали на долю Марії Стюарт?

Натомість англійські католики покладали свої надії на шотландську королеву Марію Стюарт (1542–1567). У 1567 р. внаслідок повстання шотландських протестантів Марія Стюарт була змушена зректися корони на користь свого сина Якова та втекти до Англії. Але вона була небезпечною для Єлизавети I, тому Марію незабаром заарештували й упродовж 19 років тримали під суворим наглядом.

Правління Єлизавети I стало вершиною розвитку англійського абсолютизму. Вона вважала питання церковного устрою і фінансової політики винятковим правом королівської влади. Королева заохочувала запровадження технічних винаходів, організацію мануфактур. У країні велися розробки з видобутку корисних копалин, набули розвитку виплавлення металів і виробництво

зброї, розвивалися текстильна промисловість, кораблебудування тощо. Королівська влада надавала неабияку підтримку купецьким компаніям, які отримували спеціальні хартії на ведення монопольної торгівлі в різних частинах світу. Були засновані перші англійські колонії в Америці.

Торговельна експансія Англії в 60–70-і роки XVI ст. зумовила конфлікт з Іспанією, що переріс у тривале й жорстоке суперництво. Між Англією та Іспанією розпочалася неоголошена війна на морях. Одним з її яскравих епізодів став рейд англійського пірата *Френсіса Дрейка*.

Восени 1577 р., заручившись підтримкою Єлизавети I, Френсіс Дрейк з невеликою ескадрою вирушив у плавання вздовж узбережжя Південної Америки. Пограбувавши іспанські колонії, він проплив через Магелланову протоку й вийшов до узбережжя Перу, де захопив кілька іспанських кораблів із золотом. Після цього Фр. Дрейк перетнув Тихий та Індійський океани, обігнув Африку і в 1580 р. з великою здобиччю повернувся в Англію. Так було здійснено другу, після Фернана Магеллана, навколосвітню подорож. Королева Єлизавета I щедро нагородила пірата-мореплавця і власноруч посвятила його в рицарі.

На початку 1587 р. виникла чергова змова, яку активно підтримував іспанський король Філіпп II. Змовники хотіли звільнити Марію Стюарт і повернути їй трон. Однак їх викрили. За участь у змові Марії Стюарт було винесено смертний вирок і в лютому 1587 р. її стратили. Щоб виправдатися перед Яковом VI, сином Марії Стюарт, усю відповідальність за її смерть Єлизавета I переклала на своїх радників. Повірити в правдивість цих слів Якова VI змусили обіцянки бездітної Єлизавети I, що після її смерті саме він успадкує англійський трон.

У відповідь на страту Марії Стюарт Папа Римський закликав католиків до війни з Англією. На цей заклик відгукнувся лише іспанський король Філіпп II. Він послав до берегів Англії «Непереможну армаду». У липні 1588 р. англійські моряки під командуванням адміралів Ч. Говарда та Фр. Дрейка зустріли іспанські судна в протоці Ла-Манш і упродовж тижня їх обстрілювали. Іспанці вирішили підійти до французького берега в Кале, щоб взяти підкріплення. Але Фр. Дрейк атакував їх човнами-брандерами, начиненими вибухівкою. Знищення «Непереможної армади» довершив сильний шторм. З цього часу Англія стала володаркою морів.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

Кінець XVI ст. З хроніки англійського географа й історика Вільяма Кемдена про загибель «Непереможної армади»

27-го дня цього місяця [липня] вночі іспанці кинули якір перед Кале... Наступного дня... лорд-адмірал приготував вісім зі своїх найгірших кораблів, обмастив їх легкозаймистою сумішшю, дьогтем і смолою, наповнив сіркою та іншими займистими речовинами й... відправив за вітром у морок ночі на іспанський флот. Коли іспанці побачили брандери, що наближалися до них, і море, освітлене їхнім полум'ям, то вони... з криком переляку підняли якорі, перерубали свої канати і в панічному жаху, з великою поспішністю і в цілковитому безладі, вийшли в море...

Тим часом Дрейк і Феннер обстрілювали своєю артилерією іспанський флот... Упродовж усього дня весь іспанський флот терпів найжахливіші лиха...

1. Який тактичний хід використав Фр. Дрейк? Знайдіть на карті м. Кале. 2. На якому узбережжі знаходився цей порт? 3. Як Фр. Дрейк використав географічне положення Англії?

Королева Єлизавета I продовжувала політику своїх попередників щодо завоювання Ірландії, яке розпочалося ще у XII ст. Ірландська знать неодноразово очолювала повстання проти англійського панування. Найбільшим було повстання, яке спалахнуло наприкінці XVI ст. в Ольстері. Військові дії тривали майже 10 років, аж поки англійці нарешті зуміли приборкати повсталих і конфіскувати їхні землі.

Успішне правління Єлизавети I, яке називають «золотим віком» в історії Англії, добігало кінця в умовах наростання конфлікту між королівською владою і суспільством. Буржуазія почала дедалі активніше виражати невдоволення режимом абсолютизму та його політикою. У парламенті гучно заявляли про себе пуритани. Проте в пам'яті англійців Єлизавета I залишилася королевою, яка дбала про народ.

Д. Майтенс.
Портрет англійського
короля Якова I Стюарта.
Фрагмент. 1621 р.

• Чому саме Яків I успадкував англійський трон після Єлизавети I?

4. Прихід до влади династії Стюартів

У 1603 р., після смерті Єлизавети I, на англійський трон зійшов шотландський король Яків VI Стюарт. Для Англії він був **Яковом I** (1603–1625). Новий монарх об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію й Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству – **Великої Британії**.

Англійське суспільство покладало на Якова I великі надії: католики очікували припинення гонінь, а пуритани – поглиблення церковної реформи. Невдовзі Яків I надав католикам свободу совісті, але без свободи богослужінь. У відповідь католики влаштували проти короля кілька безуспішних змов. Найвідомішою серед них була так звана «порохова змова». У 1605 р. змовники планували підірвати 36 діжок з порохом під час відкриття осінньої сесії парламенту. Змову було розкрито. Яків I відповів на ці замах новими переслідуваннями католиків і наполягав на абсолютному праві королівської влади управляти державою.

Джентрі, обгороджування, паупери, пуритани; 1534, 1536, 1558–1603, 1571, 1588; Генріх VIII, Томас Мор, Єлизавета I Тюдор, Марія Стюарт, Френсіс Дрейк.

1. З переліку наведених нижче ознак визначте, що було характерним для «нових», а що для «старих» дворян:

- джерело прибутків – феодална рента від селян;
- виготовлення товарів для продажу;
- організація мануфактури;
- «прибуткові» посади при дворі та в церкві;
- участь в експедиціях і освоєнні нововідкритих земель;
- продаж маєтків за борги;
- укладення шлюбів з буржуа.

2. Подумайте, чим Реформація в Англії відрізняється від Реформації в Німеччині.

3. У 1535 р. Папа Римський відлучив Генріха VIII від церкви. Аргументуйте його рішення.

4. У чому полягають особливості англійського абсолютизму?

5. Подискутуйте. Чи можна назвати правління Єлизавети I «золотим віком» в історії Англії? Обґрунтуйте свою думку.

6. Працюйте в парах (або в малих групах).

Прочитайте уважно подані нижче уривки:

Англійський поет XVI ст. Т. Бастадр писав: «Вівці поїли наші поля і ліси, наші долини і пагорби, цілі села і міста».

Англійський агроном XVI ст. Т. Тассет писав: «Я захоплююсь округою, що обгороджена... та іншої мені не треба... Візьмемо за приклад Саффолк або Ессекс... Де ще ви знайдете стільки баранини та яловичини, збіжжя, масла й найкращого сиру — власне кажучи, багатства та статку, як не там, де більше обгороджування».

Висловте свою точку зору «за» і «проти» обгороджування. Думки яких верств населення висловлюють автори? Доведіть свою точку зору.

§ 11. Міжнародні відносини

1. Що таке *Реформація*? Визначте її результати.

2. Що викликало Релігійні війни у Франції? У чому їх суть?

3. Пригадайте, які війни пережила Чехія у XV ст. Якими були їхні причини та наслідки?

4. Як ви вважаєте, релігійний розкол у Європі призвів до змін у міжнародних відносинах? Чому? У який спосіб?

5. Подумайте, чи могла Османська імперія суттєво впливати на міжнародні відносини в Європі. Аргументуйте свої висновки.

6. Як ви вважаєте, яку війну можна назвати світовою, а яку — загальноєвропейською?

7. Чи можна було назвати Пунічні війни між Римом і Карфагеном загальноєвропейськими? Аргументуйте свої висновки.

1. Характер міжнародних відносин

В епоху раннього Нового часу міжнародні відносини опиралися не тільки на середньовічну традицію, але й багато в чому залежали від нових суспільно-політичних та економічних реалій. З одного боку, спостерігалось виникнення великих централізованих держав, у межах яких відбувався процес становлення сучасних націй. Зовнішня політика таких країн велася, передусім, з урахуванням національних інтересів.

З іншого боку, суттєвий вплив на європейську політику мав і династичний фактор. Завдяки успадкуванню або шлюбом коронованих осіб виникали багатонаціональні держави, подібно до імперії Карла V Габсбурга.

Розвиток економічних зв'язків сприяв розширенню різних форм міжнародних контактів. Провідні європейські держави не обмежувалися відносинами з окремими, переважно сусідніми, країнами. Їхня зовнішньополітична активність поступово охопила всю Європу. Уже в першій половині XVI ст. створюється посольська служба — постійні дипломатичні представництва при дворах європейських правителів.

Г. Гольбейн.
Посли. 1533 р.

Сформувалися також основи сучасного міжнародного права: норми відносин між державами в мирний і воєнний час, правила користування морями, протоками, торговельними шляхами тощо. Значний внесок у теоретичне розроблення цих питань зробив голландський юрист і дипломат *Гюго Гроцій* (1583–1645), який написав трактат «Про право війни і миру» — першу теоретичну працю в галузі міжнародного права.

У XVI ст. відносини між країнами та народами почали складатися за релігійною ознакою. Адже під час Реформації Європа розкололася на католиків і протестантів. Найчастіше перетиналися інтереси таких провідних європейських держав, як Франція, Іспанія та Англія. Давніми суперниками французьких королів були Габсбурги. Представники цієї династії правили у Священній Римській імперії та Іспанії, а їхні володіння оточували Францію з усіх боків. Тому між Габсбургами й французькими володарями часто виникали суперечки. Вони точилися з приводу прикордонних територій та поширення впливу на сусідні країни, насамперед Італію. Усе це призвело до тривалих італійських воєн. У збройний конфлікт втягнуто французів, іспанців, італійців і німців. Напружені відносини були між католицькою Іспанією та протестантською Англією.

Посилення будь-якої з трьох країн породжувало відповідне зближення двох інших. До тимчасових союзів Англії з Францією чи Франції з Іспанією зазвичай приєднувалися сусідні держави. Це не давало можливості жодній великій державі надто посилювати свій вплив у Європі. Створювалася система політичної рівноваги, яку, однак, було досить важко зберегти.

Важливим фактором міжнародних відносин була присутність на сході Європи грізного сусіда – Османської імперії, яка на початку XVI ст. перетворилася на найсильнішу світову державу. Підкоривши народи Балканського півострова, вона стала здійснювати завойовницькі походи в Центральну й Західну Європу. Османська імперія позбавила Венецію більшості морських володінь, захопила значну частину Угорського королівства, крім того, вона часто нападала на австрійські та польські землі.

2. Тридцятилітня війна, перебіг основних подій

На початку XVII ст. розгорівся міжнародний конфлікт, пов'язаний з боротьбою протестантизму проти католицизму. На той час політичну перевагу в Західній Європі мали Габсбурги, які мріяли створити в Європі християнську імперію й утвердити своє панування на континенті. Їх підтримувала католицька церква, яка завдяки Контрреформації знову зміцніла.

Монархіям Габсбургів протистояла Франція, яка також прагнула до першості в Європі. Вона надавала підтримку німецьким протестантським князям і робила спробу розколоти коаліцію католицьких сил. Для протидії католицизму німецькі протестантські князі в 1608 р. об'єдналися в *Євангелістську унію*, яку очолив курфюрст Фрідріх Пфальцьський. Католицькі князі в 1609 р. утворили союз. Він отримав назву *Католицька ліга*. Її лідером став герцог Максиміліан Баварський. Обидва союзи почали шукати прихильників у Європі.

Євангелістську унію підтримали католицька Франція, а також протестантські країни – Республіка Об'єднаних провінцій, Данія, Швеція й Англія. Католицьку лігу взяли під опіку німецький імператор та Іспанія. Війна здавалася неминучою. Проте смерть французького короля Генріха IV затримала її початок майже на 10 років. Війна розпочалася за правління імператора Матіаса II Габсбурга (1612–1619). Іскра, з якої розгорілося полум'я жорстокого кровопролиття, спалахнула в Чехії.

У 1526 р. Чеське королівство опинилося під контролем Габсбургів, які переслідували чеських протестантів. Становище погіршилося, коли в 1617 р. чеським королем було проголошено Фердинанда II Габсбурга. 23 травня 1618 р. натовп протестантів увірвався в палац Празького граду (замку), захопив трьох імператорських намісників і викинув їх з вікна. Усі троє дивом уціліли, упавши з 18-метрової висоти в рив, наповнений багнюкою. Ця подія, що увійшла в історію як Празька дефенестрація (від латин. *de fenestra* – з вікна), стала приводом до початку Тридцятилітньої війни.

У Тридцятилітній війні традиційно визначають чотири етапи: 1) чеський; 2) данський; 3) шведський; 4) франко-шведський. Уже з цього видно, що йшлося про війну європейського масштабу за першість на континенті.

Повстання в Чехії.
Дефенестрація

Невідомий художник.
Портрет Фердинанда II
Габсбурга. XVII ст.

Невідомий художник.
Фрідріх Пфальцьський.
XVII ст.

КОНТРИБґЦІЯ

(латин. *contributio* — збираю, стягую) — під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська.

Альбрехт Валленштейн запропонував Фердинандові II утримувати армію за допомогою розбою на підкорених територіях і високих **контрибґцій** з населення. Валленштейнове кредо «війна годує війну» повністю відповідало його моралі. Досить швидко А. Валленштейн наwerbував майже 30-тисячну армію. За її допомогою об'єднані сили католиків у кількох битвах розгромили данські війська і вдерлися в Ютландію, загрожуючи Копенгагену. Король Крістіан IV був змушений припинити воєнні дії.

У ній переплелися і релігійне протистояння, і боротьба за владу в імперії, і конфлікт між європейськими державами. Досить активну участь у Тридцятилітній війні брали як найманці запорозькі козаки.

I. Чеський етап війни (1618–1623). Улітку 1619 р. чеський сейм позбавив короля Фердинанда II Габсбурга влади над своєю країною. Натомість королем Чехії було проголошено Фрідріха Пфальцьського. Обраний після смерті Матіаса імператором, Фердинанд II Габсбург (1619–1637) уклав союз із Католицькою лігою і вдався до активних дій проти повсталих. Католицька ліга швидко зібрала армію, яка вторглася в Чехію і 8 листопада 1620 р. на схилах Білої Гори, неподалік від Праги, розгромила військо протестантів.

Поразка деморалізувала протестантів. Фрідріх Пфальцьський утік з Чехії, а протестантські князі Німеччини не надали йому підтримки. Оскільки влада Фрідріха Пфальцьського в Чехії тривала всього одну зиму, його назвали «зимовий король».

У червні 1621 р. на Староміській площі в Празі було страчено 27 активних учасників повстання. Маєтки повсталих шляхтичів конфіскували й невдовзі розподілили поміж відданою Габсбургам знаттю. Становище католицької церкви в Чехії зміцніло. Основні воєнні дії перемістилися на північ.

II. Данський етап війни (1625–1629). Успіхи Католицької ліги й посилення Габсбургів серйозно стурбували сусідні європейські країни, зокрема протестантську Данію. У 1625 р. данський король Крістіан IV (1588–1648) потіснив війська католиків. Імператор Фердинанд II був змушений створити власну армію. Її очолив **Альбрехт Валленштейн** (1583–1634), чеський дворянин, який командував загонами найманців на службі в імператора. Це була здібна, самовпевнена, але цинічна людина.

Альбрехт Валленштейн походив з небагатої протестантської родини, однак ще замолоду перейшов у католицтво. Два вигідні шлюби зробили його заможним. Після поразки чехів біля Білої Гори він став справжнім магнатом, отримавши чимало земель, відібраних у протестантів. Йому належала вся північно-східна Чехія.

У знак визнання заслуг А. Валленштейна імператор Фердинанд II подарував йому герцогство Макленбурзьке і титул «генералісимуса Балтійського й Океанічного морів». Після закінчення бойових дій А. Валленштейн не поспішав розпустити армію, яка на той час досягла 100 тисяч осіб і продовжувала грабувати населення окупованих нею областей. Він вирішив утрутитися в боротьбу за панування над Балтикою, задля чого розпочав будівництво власного флоту. Це викликало невдоволення деяких католицьких князів. На їхню вимогу імператор Фердинанд II відсторонив А. Валленштейна від командування армією і відправив його у відставку.

III. Шведський етап війни (1630–1635). Військові перемоги А. Валленштейна серйозно занепокоїли Швецію. У 1630 р. шведський король Густав II Адольф (1611–1632) розпочав воєнні дії. Його армія складалася з вільних шведських селян, добре озброєних і дисциплінованих. Шведські солдати були наділені високими моральними якостями й не займалися грабунками. Вони використовували найновіші досягнення у військовій справі: уміло поєднували дії піхоти й кавалерії з широким застосуванням вогнепальної зброї та польової артилерії. Саме шведам були зобов'язані протестанти успіхами на цьому етапі війни. Король Густав II Адольф захопив Баварію — центр католицьких сил у Німеччині.

Імператор Фердинанд II поспішив повернути Альбрехта Валленштейна. У 1632 р. біля містечка Лютцен, неподалік Лейпцига, між військами Густава-Адольфа та А. Валленштейна відбулася вирішальна битва. Війська католиків зазнали великих втрат. Однак у битві загинув і шведський король.

Саме в цей момент знову ускладнилися стосунки між імператором і А. Валленштейном. Фердинандові II повідомляли про бажання полководця стати імператором і про його таємні переговори з німецькими протестантськими князями, Швецією та Францією. Імператор підписав таємний едикт про усунення А. Валленштейна і дав розпорядження його арештувати, а в разі опору — убити. У лютому 1634 р. Валленштейна вбили офіцери-зрадники у фортеці Егер (нині м. Хеб).

IV. Франко-шведський етап війни (1635–1648). У 1635 р. Франція уклала союз зі Швецією й розпочала бойові дії. Вони велися одночасно в Німеччині, Нідерландах, Італії і на Піренеях. Незважаючи на численну перевагу франко-шведських сил, війна протікала повільно, бо обидві сторони були виснажені.

Герцог А. Валленштейн.
Гравюра з портрета
А. ван Дейка. 1630-і рр.

- Що означає кредо Валленштейна «Війна годує війну»?

Убивство А. Валленштейна.
Акварель. XVII ст.

Військові дії велися з перемінним успіхом, але на початку 40-х років XVII ст. суттєву перевагу мали французи і шведи. Габсбурги зазнали ряд поразок, які значно погіршили їхнє військово-становище і змусили прискорити пошук шляхів мирного розв'язання конфлікту.

3. Вестфальський мир, наслідки війни

У грудні 1644 р. розпочалися мирні переговори. На них були представлені майже всі тогочасні європейські держави, за винятком Англії та Росії. Досягти примирення виявилось непросто. Нарешті 24 жовтня 1648 р. в Мюнстері й Оснабрюці було одночасно підписано мирний договір між Священною Римською імперією німецької нації та Францією і Швецією. Оскільки згадані міста розташовані у Вестфалії, то укладений договір відомий як **Вестфальський мир**. Його положення виробили на засадах взаємних поступок, однак переможцями у цій затяжній війні стали Швеція і Франція.

Згідно з умовами Вестфальського миру, Швеція отримала нові володіння в Німеччині, найбільшим з яких була Померанія. Під контролем Швеції опинилися гирла всіх великих судноплавних річок Північної Німеччини, які впадають у Балтійське море: Везера, Ельби й Одера. Шведські королі стали імперськими князями й могли безпосередньо втручатися в справи Священної Римської імперії. Отже, Швеція стала панівною державою на Балтиці й почала відігравати провідну роль у європейських справах. До Франції відійшов майже весь Ельзас, а також частина Лотарингії.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

Вестфальський мир. Із мирного договору імператорсько-шведського, або Оснабрюкського (24 жовтня 1648 р.)

Стаття I. Нехай настане християнський усезагальний і вічний мир та істинна й щира дружба між священною імператорською величністю, Австрійським домом і всіма його союзниками та прихильниками, їхніми спадкоємцями, наступниками і передусім католицьким королем (королем Іспанії); курфюрстами і чинами імперії, з одного боку, і священною королівською величністю і королівством Шведським, усіма його союзниками і прихильниками, їхніми спадкоємцями й передусім християнським королем (французьким королем) і відповідними курфюрстами й чинами імперії, з іншого боку...

Стаття IV. Нехай будуть повернуті маєтки всім, від кого вони були відібрані за те, що підняли зброю на боці шведів чи французів проти імператора. Нехай ці маєтки будуть повернуті в такому стані, у якому перебувають тепер, і нехай ніхто не вимагає, щоб йому дали маєток у такому вигляді, яким він був до війни...

1. Чи справедливим було рішення про повернення відібраних маєтків?
2. Поміркуйте, чому в договорі заборонялося вимагати повернення маєтків у тому стані, у якому вони перебували до воєнної розрухи.

Унаслідок Тридцятилітньої війни європейські країни також визнали незалежність Швейцарського союзу та Республіки Об'єднаних провінцій (Нідерландів) від Священної Римської імперії німецької нації.

У Німеччині завдяки сусіднім володінням значно посилювалися окремі князівства: протестантські Бранденбург і Саксонія та католицька Баварія. Однак у цілому війна призвела до політичного послаблення імперії. Німецькі князі отримали право мати

власну постійну армію, самостійно укладати союзи між собою та з іноземними державами. Так Вестфальський мир закріпив політичну роздробленість Німеччини. Він урегулював релігійні питання на території імперії. Зберігався принцип «чия влада, того й віра», кальвіністи були зрівняні в правах із католиками й лютеранами.

Вестфальський мир поклав край убивствам і розбою, що чинилися найманцями. Німецьким, австрійським і чеським землям було завдано нечуваних збитків, а їхні жителі зазнали страшних лих. Крім убитих солдатів під час бойових дій, чимало людей померло від голоду, насилля й епідемій. Станом на 1648 р. кількість населення Німеччини скоротилася з 17 до 10 млн осіб. Деякі райони країни втратили близько половини жителів. Якщо на початку війни в Чехії проживало 2,5 млн населення, то в середині XVII ст. тут залишилося 700 тис. мешканців.

Тридцятилітня війна довела, що будь-які спроби розв'язати релігійні конфлікти збройним шляхом приречені на невдачу. Вона стала важливим етапом у міжнародних відносинах і своєрідним підсумком у розвитку Європи в епоху раннього Нового часу.

Міжнародні відносини, дипломатія, контрибуція; 1618–1648, 1618, 1620, 1648; Густав II Адольф, Альбрехт Валленштейн.

1. Пригадайте, які країни воювали на боці Католицької ліги й Євангелістської унії. Яку мету переслідували ці країни?

2. Визначте територіальні зміни, які відбулися в Європі внаслідок підписання Вестфальського мирного договору. Які країни здобули незалежності?

3. Визначте, для яких країн Тридцятилітня війна була загарбницькою, для яких визвольною. Чому склалася така ситуація?

4. За яким принципом об'єднано ряд понять, групу історичних осіб або подій:

а) Фердинанд II, Альбрехт Валленштейн, Густав II Адольф;

б) Католицька ліга, Празька дефенестрація, битва біля Білої Гори, 1648 р.?

5. Уважно прочитайте документ і дайте відповідь на поставлені нижче запитання.

«Після підписання миру... спеціальні оголошення... повідомляли про цю велику подію. Багато хто не повірив цій звістці... люди забули навіть значення самого слова — мир. Безліч людей побачило світ у... глухомані... куди населення тікало, щоб сховатися від насилля і грабунків...»

Як ви вважаєте, про який документ ідеться? Від чого найбільше страждало населення під час війни? Що свідчить про тривалість війни?

6. За умовами Вестфальського мирного договору Балтійське море фактично перетворилося на «внутрішнє шведське море». Покажіть на карті, які територіальні конфлікти це могло викликати в майбутньому.

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМ
«ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ»,
«ЛЮДИНА РАННЬОЇ НОВОЇ ДОБИ»,
«РЕФОРМАЦІЯ та КОНТРРЕФОРМАЦІЯ»,
«ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ
в XVI — першій половині XVII ст.»**

Новий час складається з двох основних етапів:

ранній Новий час (рубіж XV–XVI ст. — середина XVII ст.);
власне Новий час (середина XVII — рубіж XIX–XX ст.).

У власне Новому часі визначають перший період (друга половина XVII — кінець XVIII ст.) і другий період (кінець XVIII — рубіж XIX–XX ст.).

Зміни, які відбулися за період раннього Нового часу

Переважає більшість населення Європи продовжувала займатися сільським господарством і вагомих зрушень у цій галузі не спостерігалось. Поступово внаслідок удосконалення знарядь праці й запровадження нових способів господарської діяльності людини зростали обсяги виробництва продуктів харчування.

Відкриття і винаходи XV–XVI ст. спричинили появу нових виробничих галузей. Зросла кількість міст і міського населення. Розвиток виробництва привів до появи розсіяної, змішаної і централізованої мануфактури.

Зросло товарне виробництво, склалися товарно-грошові відносини. Економічний поступ призвів до змін у соціальній структурі суспільства — з'явилися стани «нових людей» — наймані робітники, «нові дворяни», буржуазія.

На початку раннього Нового часу змінилося духовне життя людини. Якщо в Середньовіччі свідомість формувалася під впливом церкви та станової приналежності, то ранній Новий час показав відокремленість особи, її намагання покласти-ся на власні сили. З'явилися нові можливості — досягнення багатства, успіхів у суспільстві, відкриття власної справи. Почалася Реформація, що створила умови для формування протестанських церков.

Зміни в політичному житті: станова монархія поступилася абсолютній, влада монарха стала необмеженою, роль станово-представницьких органів влади звелася нанівець.

Унаслідок Великих географічних відкриттів змінилася карта світу — прокладено нові торговельні шляхи, утворено нові держави на території нововідкритих земель, сформовано перші колоніальні імперії.

Економічний і суспільно-політичний розвиток країн, континентів, частин світу відбувався нерівномірно.

Чому Великі географічні відкриття розпочинають епоху раннього Нового часу?

- Людина піддала сумніву традиційні географічні знання, вирішила на власному досвіді впевнитися, що світ є іншим. Європейці, утративши традиційні торговельні шляхи на Схід, відкрили морський шлях у Індію.
- З'явилося розуміння необхідності запровадження нових способів ведення господарської діяльності, технічних удосконалень і винаходів.
- Люди почали відмовлятися від старих традицій і вірувань. Порушилися старі патріархальні відносини між селянами і феодалами. У більшості країн селяни домоглися особистої свободи. Величезні прибутки приносила колоніальна торгівля. Процвітають банкіри, з'явилися біржі.
- У суспільстві виокремилися люди, налаштовані на підприємницьку діяльність, з'явилося прагнення заробляти, йти на розумний ризик.
- На зміну феодальним відносинам прийшли капіталістичні.

Як вплинули Великі географічні відкриття на економічний і суспільно-політичний розвиток країн світу?

- Розширився світогляд людини — було відкрито Новий Світ.
- Засновано перші колоніальні імперії — Іспанську й Португальську.
- Торговельні шляхи перемістилися із Середземного моря в Атлантичний океан. Торгівля тісно поєднала материки й континенти, почала розвиватися світова торгівля. Зародився світовий ринок.
- На перший план вийшли морські держави й морські порти — Лісабон, Антверпен, Лондон. Антверпен став центром світової торгівлі, що спричинило активний економічний і політичний розвиток Нідерландів.
- Збільшення в Європі кількості золота й срібла з пограбованих країн Нового Світу спричинило знецінення грошей, зростання цін на продукти й товари. Це призвело до «революції цін».
- Обсяг виробництва товарів у Європі суттєво зріс.
- Відбулася революція в системі харчування європейців — воно стало різноманітнішим унаслідок використання рослин і прянощів під час приготування їжі, привезених із нововідкритих земель. Поширилася шкідлива звичка — куріння тютюну.

Наслідки Реформації та Контрреформації для провідних країн Європи

Франція	Англія	Іспанія	Нідерланди
<p>Поширення в країні, особливо на півночі, кальвінізму і ворожнеча між Валуа і Бурбонами призводить до релігійних війн 1562–1598, страхітливою подією яких була Варфоломійська ніч 1572 р.</p> <p>Нантський едикт 1598 р. встановив панування католицької церкви та свободу протестантського віросповідання.</p> <p>Початок правління династії Бурбонів. За перших Бурбонів відбулося зміцнення абсолютизму в країні</p>	<p>Створено англіканську церкву. Главою церкви став монарх.</p> <p>Скасовано владу Папи Римського. Це спричинило посилення абсолютної монархії в Англії.</p> <p>Парламент, якому була потрібна сильна королівська влада, підтримав королівську владу в боротьбі проти папи й шотландської династії Стюартів.</p> <p>Англійська держава зміцнилася, активізувався розвиток сільського господарства, промисловості (мануфактури), морської торгівлі.</p> <p>Англія стала сильною морською державою</p>	<p>Іспанія стала рушійною силою Контрреформації. У країні активізувалася діяльність інквізиції, встановилася атмосфера релігійної нетерпимості та фанатизму. Ці заходи призвели до вигнання некатоліків, унаслідок чого Іспанія позбулася вправних ремісників і селян, купців і торговців, що призвело до економічного занепаду.</p> <p>Проте відкриття Нового Світу перетворило Іспанію на велику колоніальну імперію, однак вона не змогла скористатися новими можливостями</p>	<p>У Нідерландах розповсюдилися ідеї Ж. Кальвіна, що сприяло активізації економічного розвитку.</p> <p>Антверпен став центром світової торгівлі, розвивалися мануфактури.</p> <p>Країна ввійшла до складу Іспанії. Активізувалася діяльність інквізиції. Це спричинило виникнення іконоборського руху — початку національно-визвольного руху. Внаслідок революції, яка пройшла під прапором протестантизму, утворилася незалежна держава, до влади прийшла буржуазія, Нідерланди стали економічно найрозвиненішою країною світу</p>

Релігійна ситуація в країнах Європи призвела до Тридцятилітньої війни — останньої релігійної і першої всеєвропейської війни Нового часу. Перебіг війни й результати Вестфальського миру засвідчили, що релігійні інтереси європейських держав поступилися місцем державним.

КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI – першої половини XVII ст.

§ 12. Мистецтво Високого Відродження в Італії

1. Як впливали релігійні вірування на розвиток середньовічного мистецтва?
 2. Які нові явища спостерігаються в культурному житті Середньовіччя?
 3. Пригадайте, що таке *гуманізм*. Назвіть відомих вам митців-гуманістів пізнього Середньовіччя.
 4. Уважно прочитайте висловлювання німецького історика Буркхарта. «...Найголовніша її [тобто культури Відродження] заслуга в тому, що вона вперше розкриває внутрішній світ людини й закликає її до нового життя».
- Що нового спостерігається в культурі Відродження? Хто став центральною постаттю культури Відродження?

1. Особливості доби Високого Відродження

Вершиною розвитку італійського мистецтва є період так званого **Високого Відродження**, який тривав наприкінці XV — у 30-х роках XVI ст. Воно розквітало на тлі жорстоких і спустошливих італійських війн (1494–1559). Культура Відродження набула нечуваної сили й великого визнання в італійському суспільстві,

ГУМАНІЗМ (від латин. *humanus* — людський, людяний) — рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень і бажань.

чому значною мірою сприяли й успіхи **гуманізму**. Вони полягали в утвердженні гуманістичного ідеалу вільної й гармонійної особистості, що прагне якомога ширше пізнати світ. Особливо яскраво це втілювалося в образотворчому мистецтві й літературі, набуло нового осмислення у філософській і політичній думці. Ідеали краси й гармонії ставали нормою, їх прагнули досягти в різних видах творчої діяльності.

Помітну роль у культурному житті тогочасної Італії відігравали меценати. Головними центрами культури Високого Відродження стають палаци правителів, які запрошували до себе на службу художників і архітекторів, письменників та істориків, політиків і філософів. Активними меценатами були правителі Мілана та Неаполя, Мантуї і Феррари, Урбіно та Реміні. Не поступався їм у меценатстві і папський двір. Саме завдяки меценатам великі майстри доби Високого Відродження уславилися ще за життя, зачарувавши своєю творчістю сучасників.

2. Творчість Донато Браманте, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікеланджело

Головним центром розвитку архітектури доби Високого Відродження став Рим. Саме тут усталилися класичні риси того стилю, який згодом поширився на всю Італію. Він походив від античної архітектури, яка славилася величністю споруд, гармонійністю та довершеністю образів. Видатним італійським архітектором того часу був **Дона́то Брама́нте** (1444–1514). Справжнього визнання митець досяг, ставши головним архітектором Рима. Браманте створив ряд споруд, які вважаються вершиною Високого

Відродження. У 1502 р. на місці розп'яття апостола Петра митець звів невеликий купольний храм округлої форми — *Темп'етто*. Збудована за античними мотивами, ця церква вважається класичним зразком нового стилю.

Справжнім досягненням Браманте став проект нового собору Св. Петра. Його почали будувати на місці давньої базиліки, зведеної над могилою св. Петра ще в IV ст. за правління імператора Константина. Цей храм Юлій II наказав зруйнувати. Перший камінь собору Св. Петра було закладено в 1506 р.

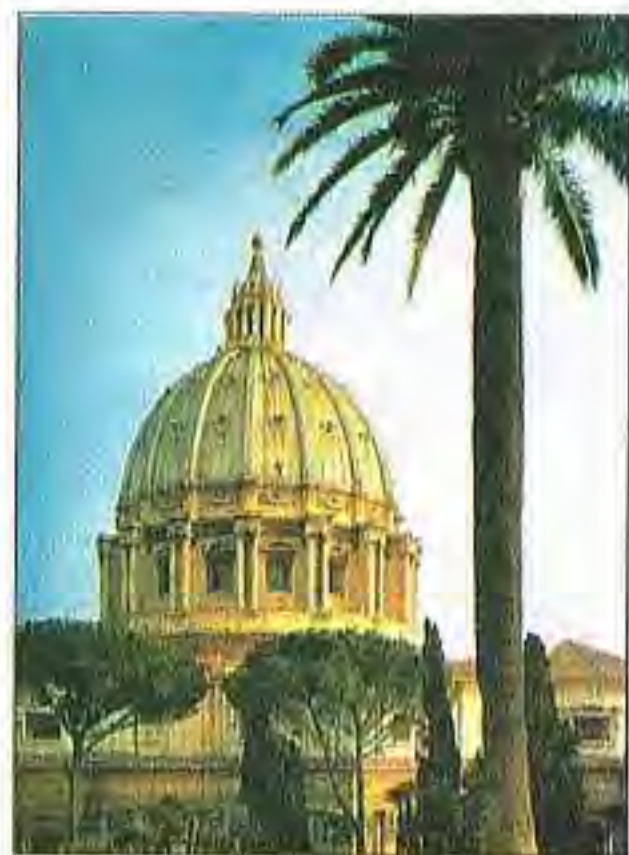
Ідеї Браманте набули поширення в Італії та інших європейських країнах. Архітектор будував споруди округлої форми з невеликою кількістю прикрас, чіткими пропорціями, гармонійними лініями і вільним використанням класичних форм. У такий спосіб Браманте показав усьому світу нове бачення давньоримської архітектури.

Геніальним віддзеркаленням доби Високого Відродження є творчість усесвітньо знаних мислителів і митців **Леона́рдо да Вінчі** (1452–1519), **Рафа́еля Сántі** (1483–1520) та **Мікелáнджело Буонаррóті** (1475–1564).

Леонардо да Вінчі був талановитим живописцем, скульптором, музикантом, поетом, архітектором і вченим. Він народився в містечку Вінчі, неподалік Флоренції, у родині нотаріуса. Батько, помітивши хист сина до малювання, віддав його в науку до художника Андреа Вероккіо. Приблизно 1472 р. Леонардо покинув майстерню Вероккіо й почав працювати самостійно.

Згодом митця запросили в Мілан до палацу герцога Людовіко Сфорца. У Мілані Леонардо да Вінчі реалізував чимало архітектурних проектів, детально вивчав анатомію, математику й механіку. На цей період припадає розквіт художньої творчості Леонардо да Вінчі. До робіт цього часу належить і шедевр «*Таємна вечеря*», написаний у 1495–1497 рр. на стіні одного з монастирів Мілана. У цьому творі Леонардо да Вінчі зобразив повний глибокого драматизму епізод з Євангелія про те, як за святковою вечерею Ісус Христос звернувся до своїх учнів зі словами: «Один із вас мене зрадить». Митець уміло передав сум'яття і суперечливі почуття, які викликали слова Христа в душі кожного з присутніх. Фреска «*Таємна вечеря*» збереглася до нашого часу, щоправда, у пошкодженому вигляді.

У 1503–1505 рр. Леонардо да Вінчі написав свою знамениту картину «*Мона Ліза*». Припускають, що це портрет дружини флорентійського купця Франческо Джокондо, тому відома інша назва картини — «*Джоконда*». Це один із найвідоміших і найзагадковіших образів у світовому мистецтві. Ледь помітна посмішка Мони Лізи надає обличчю тонких, майже невловимих нюансів душевних порухів і опромінює всю картину таємничим сяйвом. Жінка зображена на фоні дивного пейзажу, що нагадує якесь зачароване місце поза часом і простором. Здається, що Джоконда змінюється, як жива: вона то весела, то сумна, то замріяна, то іронічна.

Собор Св. Петра

*Леонардо да Вінчі.
Автопортрет. 1513 р.*

Леонардо да Вінчі.
Джоконда (Мона Ліза).
1503–1506 рр.

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря. Фреска. 1495–1497 рр.
● Чому Леонардо да Вінчі називали універсальною людиною?

Як високоосвічену людину доби Відродження Леонардо да Вінчі цікавили різні сфери людського життя. До нас дійшло 7 тис. сторінок його рукописів і креслень, які свідчать про виняткову обдарованість, багатогранність і здатність митця зазирати в майбутнє. Він, зокрема, створив конструкції літальних апаратів і парашутів, підводних пристроїв і багатьох інших механізмів.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XVI ст. Із записів Леонардо да Вінчі

Мої речі народилися з простого і чистого досвіду, який і є справжнім учителем.

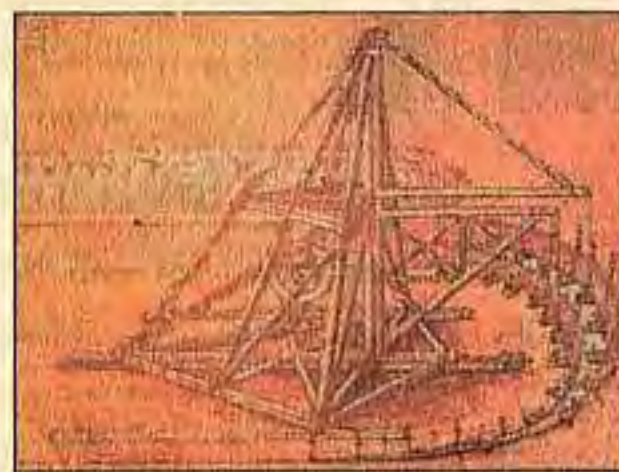
Той, хто займається практикою без науки, — наче стерновий, який знаходиться на кораблі без стерна й компасу; він ніколи не знає, куди пливе. Практика завжди повинна базуватися на добрій теорії...

Жодної достовірності немає в науках там, де не можна застосувати жодну з математичних наук...

Люди з найвіддаленіших країн будуть одне з одним розмовляти й одне одному відповідати.

Залізо, яке добувають з надр землі, мертво, з нього ж виготовляють зброю, яка приносить смерть стільком людям.

1. На який сучасний пристрій «натякає» Леонардо да Вінчі в записах про розмову людей на віддалі?
2. З якою метою, на думку Леонардо да Вінчі, не варто використовувати залізо?

Леонардо да Вінчі.
Проект землечерпалки
для будівництва каналів.
1503–1507 рр.

Із 1517 р. Леонардо да Вінчі жив у Франції, куди його запросив король Франциск I. Там у замку Клу, що поблизу Амбуаза, митець і помер.

Іншим видатним представником Високого Відродження був Рафаель Санті. Він народився в місті Урбіно в родині живописця Джованні Санті. Коли Рафаель підріс, батько, помітивши схильність хлопчика до малювання, почав заохочувати

його до цього фаху, а згодом відправив сина на навчання в Перуджу. Там Рафаель досяг неабияких успіхів і в сімнадцятилітньому віці був визнаний справжнім майстром. Потім певний час він працював у Флоренції, удосконалюючи малярське ремесло.

У 1508 р., за рекомендацією Браманте, Рафаель отримав від папи Юлія II запрошення в Рим для виконання робіт у Ватиканському палаці. Тут, у колі видатних майстрів і вчених, його творчість досягла найвищого розквіту. Разом з учнями Рафаель розписав фресками парадні кімнати папського палацу. Серед них найзнаменитішою є фреска «Афінська школа». На ній Рафаель зобразив Платона й Арістотеля в оточенні уславлених філософів і вчених давнини — Архімеда, Геракліта, Діогена, Сократа та ін. Вони зібралися у величному класичному храмі. Другим справа знизу на фресці Рафаель зобразив і себе — допитливого юнака в чорному береті.

Пензлю Рафаеля належить ціла галерея портретів його видатних сучасників. Кожен із них написаний з винятковою майстерністю і вмінням виокремити головну рису характеру особистості.

Рафаель. Автопортрет. Фрагмент. 1506 р.

• Пригадайте назви найвідоміших творів Рафаеля.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Над оформленням парадних кімнат папського палацу працювало багато іменитих художників. Однак невдовзі там залишився лише Рафаель зі своїми учнями. Причиною звільнення інших став поганий настрій папи Юлія II, який особисто контролював хід робіт. Одного разу папа вкотре милувався однією з фресок Рафаеля, а потім прискіпливо оглянув те, що було зроблено іншими. Його обуренню не було меж: «Наказую негайно знищити всю цю гидоту, яку вони тут понамальовували!» Потім, повернувшись до Рафаеля, папа притишено мовив: «А ти, мій хлопчику, працюй. Ти один знаєш, як це треба робити». Фрескою, яка викликала захоплення Юлія II, була «Афінська школа».

Особливо Рафаель захоплювався постаттю Мадонни (Богородиці, Діви Марії, Божої Матері). Серед великої кількості полотен з її зображеннями особливо відзначається «Сікстинська мадонна», написана в 1515–1519 рр. для церкви Св. Сікста в П'яченці. Вона належить до вершин творчості Рафаеля.

Рафаель. Афінська школа. Фрагмент. Фреска. 1509–1510 рр.

Рафаель.
Сікстинська мадонна.
1515–1519 рр.

- Назвіть особливості композиції цієї картини.

Якопіно дель Конте.
Портрет Мікеланджело
Буонарроті. 1535 р.

Мікеланджело. П'єта.
1499 р.

Композиція картини заворожує благородною простотою, урівноваженістю, гармонією ліній і кольору. Постава Мадонни вражає своєю одухотвореністю, виявом гордості й радості материнства. Мадонна босоніж іде по хмарах, несучи дитя. Вона скромна й велична. Однак св. Сікст зустрічає її як повелительку, св. Варвара опускає очі з благоговінням, а двоє янголятків замріяно поглядають угору. Мадонна пригортає сина до себе і водночас ніби несе його людям, затаївши в душі щось тривожне. Вона дивиться на нас, на світ з такою великою силою і таким осяянням, наче знає наперед і свою долю, і долю всього людства.

У 1514 р., після смерті Браманте, папа Лев X призначив Рафаеля головним будівничим собору Св. Петра в Римі. Проте в 1520 р. ще молодий Рафаель відійшов у вічність і тягар грандіозного будівництва згодом ліг на плечі *Мікеланджело Буонарроті*.

У культурі Відродження Мікеланджело прославився як художник, скульптор, архітектор і поет. У кожному із цих галузей митець зробив вагомий внесок.

Уперше ім'я Мікеланджело пролунало на всю Італію, коли упродовж 1498–1501 рр. він створив скульптурну групу «П'єта» («Оплакування Христа»), яка нині зберігається в соборі Св. Петра в Римі. Важливим етапом у творчості Мікеланджело стало створення у Флоренції величної мармурової статуї «Давид» (1501–1504). Вона виявилася найвищою статуєю з часів античності — 5,5 м. За біблійною легендою, юний Давид, коли ще був простим пастухом, убив велетня Голіафа, а згодом став мудрим правителем. Мікеланджело зобразив свого героя якраз перед поединком з Голіафом. Статуя «Давид» — це не тільки відтворення образу знаменитого біблійного героя. Це передовсім утілення громадянської доблесті й вірності обов'язку, заклик до правителів Флоренції обороняти свій народ і справедливо ним управляти, як це колись робив Давид.

Невдовзі папа Юлій II запросив Мікеланджело до Рима. Митцеві належало звести для Юлія II гробницю, яка за своїми розмірами й красою перевершила б усе, створене у світі до цього часу. Проте згодом папа охолов до цього проекту. Мікеланджело образився й виїхав з Рима.

Незважаючи на всі вимоги папи повернутися, Мікеланджело відповідав відмовою, аж поки в Болоньї не відбулося його примирення з Юлієм II. Тоді папа запропонував Мікеланджело розписати купол **Сікстинської капели** (каплиці) у Ватикані.

У 1513 р. після смерті Юлія II його спадкоємці підписали з Мікеланджело другий контракт на спорудження гробниці покійного папи. Але справа просувалася повільно, уклалися все нові договори. Нарешті в п'ятому контракті, підписаному в 1542 р., від проекту гробниці Юлія II, запропонованого колись Мікеланджело, залишилося мало що. Через три роки, у 70-літньому віці, Мікеланджело все-таки завершив роботу над усипальницею Юлія II. Вона вже не була такою величною, якою задумав її Мікеланджело. Але й у такому вигляді ця гробниця стала одним із творінь, гідних подиву. Її центральна фігура — біблійний Мойсей, який вивів єврейський народ із єгипетської неволі, є символічною. Мікеланджело сподівався, що папа Юлій II звільнить Італію від завойовників.

*Мікеланджело. Мойсей.
XVI ст.*

Розпис купола Сікстинської капели Мікеланджело виконував сам, без помічників, упродовж чотирьох років (1508–1512). Лежачи на спеціальному помості, Мікеланджело день за днем наносив малярки на вологу штукатурку. Він заблокував вхід і відмовлявся впускати в приміщення будь-кого, поки не завершить роботу. Папа Юлій II згорав від нетерпіння і постійно підганяв майстра. Нарешті ця титанічна праця була завершена й перед глядачами постала грандіозна картина біблійної історії. Усього на площі 600 м² зображено 343 постаті.

Справжнім архітектурним шедевром Мікеланджело є купол собору Святого Петра в Римі.

Мікеланджело помер у 89-літньому віці після короткочасної хвороби, яка звалила його в розпал роботи. Він прожив довге життя, залишивши світові в спадок нетлінні творіння.

*Мікеланджело. Сивілла
Дельфійська. Фреска. 1509 р.*

*Фрагмент розпису
на стелі Сікстинської капели*

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XVI ст. Видатний італійський митець епохи Відродження Джорджо Вазарі про Мікеланджело

...Мікеланджело був завжди поміркований, і в юності, щоб не відриватися від роботи, уживав небагато хліба й вина... Будучи багатим, він вів спосіб життя убогої людини, нікого, або дуже рідко кого з друзів саджав за свій стіл і не бажав ні від кого приймати подарунки, вважаючи, що це його до чогось зобов'язуватиме...

Мікеланджело знаходив велике задоволення в поезії, писаній народною мовою. Особливо він любив Данте, якого глибоко шанував і наслідував у способі мислення і в сюжетах, і Петрарку, оскільки він і сам складав мадригали [жартівливі пісні] і сонети серйозного змісту.

1. Який спосіб життя вів Мікеланджело? 2. Кого з митців він наслідував? 3. Які таланти мав Мікеланджело?

Відродження, Високе Відродження, живопис, скульптура, капела, меценат; Донато Браманте, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель.

1. Поясніть, чому митців Відродження називають гуманістами.
2. Поміркуйте, чому батьківщиною Відродження стала саме Італія.
3. Пригадайте, у яких сферах діяльності прославилися Леонардо да Вінчі й Мікеланджело.

4. Установіть відповідність між автором і його твором.

Леонардо да Вінчі	Сікстинська мадонна
Рафаель Санті	Темп'єтто
Мікеланджело	Джоконда, Таємна вечеря
Донато Браманте	Давид

5. Поміркуйте, які верстви населення стали меценатами митців Високого Відродження.

6. Визначте основні теми творів митців Відродження.
7. Порівняйте твори митців Середньовіччя і Відродження на релігійну тематику. Знайдіть у них спільні й відмінні риси.

§ 13. Північне Відродження

1. Пригадайте, на яку тему творили митці епохи Відродження в Італії.
2. Що таке *Реформація*? Які її результати? Як ви вважаєте, чи може вплинути реформаційний рух на розвиток і особливості культури? Аргументуйте свої висновки.

1. Мистецтво Нідерландів

Північне Відродження — унікальне явище в мистецтві, яке розвивалося в XV–XVI ст. у європейських країнах, що розташовані на північ від Італії, — Нідерландах, Німеччині, Франції та Іспанії. Цей термін, застосований за аналогією до італійського Відродження, є досить умовним. Адже якщо в Італії мистецтво й культура дійсно переживали відродження традицій античності, то в інших країнах Європи, що не мали античного минулого, мистецтво розвивалося під впливом готичної традиції.

Одним із найяскравіших осередків мистецтва Північного Відродження стали Нідерланди. Тут сформувалася унікальна живописна школа, яку характеризував глибокий інтерес митців до багатогранності світу, до речей і явищ, що оточують людину. Кульмінацією національної специфіки в нідерландському мистецтві Відродження стала творчість **Ієроніма Босха** (1450–1516) і **Пітера Брейгеля Старшого** (1525/1530–1569).

Творчість Ієроніма Босха була віддзеркаленням характеру епохи пізнього Середньовіччя й початку Відродження. За основу нідерландського мистецтва того часу було взято складну систему поглядів на людину і світ, у якій особливо відчутним був релігійний вплив. Полотна Босха вражають вишуканими деталями, подеколи фантастичними, дивують алегоричними композиціями. Нерідко в його творах містика переплітається з реальністю.

Пензлю Босха належить кілька *триптихів*. Одна з ранніх робіт — «Віз сіна» (1500–1502). У центрі зображено віз із високою копицею сіна. Біля воза юрмляться люди різних станів, а також чудовиська. Картина ілюструє давню фламандську приказку: «Світ — це копиця сіна: кожен бере з неї стільки, скільки може».

Чи не найзагадковішим є триптих Босха «Сад земних насолод» (1504–1505). Більшість сучасних дослідників вважає, що на центральній частині триптиху зображено земне життя людства, яке потонуло в гріховних утіхах і забуло про первісну красу втраченого раю. Тому воно приречене на загибель у пеклі.

Портрет
І. Босха. 1510 р.

І. Босх. Віз сіна. Триптих,
центральна частина.
1500–1502 рр.

І. Босх. Несення хреста. Фрагмент.
1515–1516 рр.

Пітер Брейгель Старший.
Селянське весілля. 1566–1567 рр.

- Споглядаючи ілюстрацію, розкажіть, як відбувалося селянське весілля.

ТРІПТИХ — композиція з трьох картин, барельєфів, малюнків та ін., об'єднаних спільною темою, ідеєю; складна ікона, що має три стулки.

Пітер Брейгель Старший.
Селянський танок.
1566–1567 рр.

Босх неодноразово звертався до теми страждань Христових. Уражаючою із цього циклу є картина «Несення хреста» (1515–1516), в основі якої контраст між образом Христа й розлюченого людства. Усе полотно заповнене потворними обличчями стражників, катів, обивателів, серед яких вирізняються просвітлені й смиренні Ісус Христос і свята Вероніка. Христос іде назустріч смерті — направо, а Вероніка наліво — у світ життя. Вона тримає в руках дорогоцінну реліквію — білий серпанок із нерукотворним образом Спасителя.

Видатним представником Північного Відродження Нідерландів був **Пітер Брейгель Старший**. Його перша відома картина — «Падіння Ікара» (1558). Міф про давньогрецького героя постає на картині як незначна, ледь помітна подія, тоді як основна увага звернена на просту селянську працю.

Художник любив зображати життя селян: свята, ігри дітей, щоденну працю — «Жнива» (1565), «Мисливці на снігу» (1565), «Селянське весілля» (1566–1567), «Селянський танок» (1566–1567) та ін.

Яскравим завершенням творчого шляху Брейгеля стала його картина «Сліпі» (1568). Шестеро сліпців, невпевнено тримаючись один за одного, рухаються вперед. Останній ще не здогадується про те, що перший уже впав у яму. Твір показує глибоке розчарування митця в житті.

2. Мистецтво Франції

Початок Відродження у французькому мистецтві припадає на середину XV ст. і пов'язується з іменем **Жана Фуке** (бл. 1420–1481). Цей видатний художник працював на замовлення французьких королів та їхнього оточення. Він писав портрети й книжкові мініатюри. Серед картин Жана Фуке на особливу увагу заслуговує портрет Карла VII.

У період італійських воєн французів зачарувала й вразила культура Італії. Сеньйори усвідомили, наскільки похмурі й тісні їхні середньовічні замки й розпочали прикрашати їх орнаментами й розписами в італійській манері. Яскравий і незвичний характер цього мистецтва найкраще виявився під час будівництва замків **Шенонс** і **Шамб**, у долині річки Луари.

Вони збудовані наприкінці XV–XVI ст. для короля Франциска I. Замок Шенонсо (1512–1523) споруджено на штучному островці посеред річки Шер. Невелика будівля з чотирма кутовими вежами увінчана високими шпилями й димарями. Особливої привабливості замкові надають декоративні вікна на даху.

Вершиною і водночас останнім зразком оригінального стилю замків Луари став Шамбор (1519–1559). Строгий фасад будівлі увінчує дах, який вражає неймовірним багатством і різноманітністю архітектурних прикрас: високими покрівлями, димарями, різнобарвними декоративними вікнами й численними альтанками. Усе це нагадує казкове містечко.

У 30-і роки XVI ст. Франциск I вирішив залишити долину Луари й перенести двір у Париж — історичну столицю Франції. У зв'язку із цим розпочалася перебудова головного королівського палацу — Лувра. Для реалізації задуманого залучались уславлені скульптори, архітектори й художники не лише Франції, а й Італії. Серед них були *Фйорентіно Рбссо* і *Франческо Приматіччо*, які стали творцями нового напрямку у французькому мистецтві. Вони започаткували моду на алегоричні сюжети й картини на теми античної міфології. Обидва італійці поселилися у Фонтенбло, де заснували художню школу. Видатними французькими портретистами першої половини XVI ст. були *Жан Клуе Молодший* (бл. 1480–1541) і його син *Франсуа Клуе* (бл. 1505–1572).

Починаючи з 1515 р., Жан Клуе Молодший працював при дворі Франциска I, де згодом отримав посаду головного живописця. Митець створив велику галерею портретів сучасників: короля, членів його родини, відомих придворних красунь та ін. Саме Жан Клуе Молодший є автором найкращого портрета Франциска I (1525–1530). Після смерті Жана Клуе Молодшого головним портретистом при французькому королівському дворі став його син Франсуа Клуе. Він часто малював одних і тих же осіб. Прикладом може бути серія портретів короля Карла IX, створених у різний час.

У середині XVI ст. в активне творче життя вступило нове покоління французьких майстрів, насамперед архітекторів і скульпторів. Першим серед них треба назвати архітектора *Філібера Делорма* (бл. 1510–1570). Споруджені ним замки, палаці, капели, так само, як і його роботи, виконані в королівських резиденціях, захоплювали сучасників. Відомим скульптором і архітектором

Замок Шамбор. Сучасне фото

був *Жан Гужон* (бл. 1510 – після 1568). Найдосконалішою з його робіт є «*Фонтан невинних*» (1547–1549) у Парижі, зведений на місці старого кладовища, присвяченого немовлятам, убитим у Віфлеємі за наказом царя Ірода. Митець утілював свій задум разом з архітектором *П'єром Леско* (бл. 1510–1578). Фонтан прикрашають рельєфи із зображеннями міфічних істот. У дусі античності Жан Гужон і П'єр Леско створили деякі ансамблі Лувра.

Середина XVI ст. стала вершиною мистецтва Відродження у Франції. Його розквіт був перерваний трагічними подіями Релігійних війн.

3. Мистецтво Німеччини

Розвиток мистецтва Відродження в Німеччині проходив під впливом ідей Реформації. Воно формувалося в жорсткій релігійній боротьбі, яка сповнила його драматизмом та емоційною напругою. Яскравого втілення в німецькому мистецтві набули теми смерті, Страшного суду, кінця світу. Майже всі німецькі художники пройшли через школу гравіюри, що наклало на їхній живопис відбиток жорсткості й гротеску.

*А. Дюрер.
Автопортрет в образі
Христа. 1500 р.*

*Лукас Кранах Старший.
Принцеса Сибілла Клевська.
1526 р.*

Найяскравішим представником мистецтва німецького Відродження був **Альбрехт Дюрер** (1471–1528) – видатний живописець, гравер і вчений. У його живописних полотнах проявляється справжня велич епохи Відродження. У цей період створено відомі автопортрети Альбрехта Дюрера – «*Автопортрет з пейзажем*» (1498), «*Автопортрет в образі Христа*» (1500) та ін.

Однак справжній успіх митцеві принесли гравіюри. У гравюрах Дюрера міфологічні сюжети переплітаються з мотивами середньовічних фантазій і сатири. Найвідоміша серія гравюр на теми Апокаліпсису (1498).

В останні роки життя Альбрехт Дюрер створив декілька чудових портретів. Серед них – «*Портрет імператора Максиміліана*» (1519). Він також продовжував писати картини на релігійну тематику. Одним з останніх полотен митця став диптих «*Чотири апостоли*» (1526), на якому зображено Іоанна, Петра, Павла та євангеліста Марка.

Вершиною живопису німецького Відродження в жанрі портрета стала творчість **Лукаса Кранаха Старшого** (1472–1553) і **Ганса Гольбейна Молодшого** (1497–1543).

Видатний портретист Лукас Кранах Старший був прихильником Реформації, ілюстрував протестантські памфлети, неодноразово малював портрети Мартіна Лютера, його соратників і близьких. Він також писав картини на античні сюжети. Однак давні міфи він зображав як захоплюючі чужоземні казки й охоче додавав щось від себе.

Діяльність останнього з видатних німецьких живописців XVI ст. Ганса Гольбейна Молодшого проходила

в основному поза межами його батьківщини. Він народився в місті Аугсбурзі (Баварія), тривалий час жив у Базелі (Швейцарія), а потім переселився в Лондон, де став придворним живописцем короля Генріха VIII. До базельського періоду життя митця належить блискучий «Портрет Еразма Роттердамського» (1523), а також чудова серія гравюр «Танок Смерті» (1523–1526), у якій знайшли відображення ідеї Реформації.

В Англії художник створив груповий портрет родини Томаса Мора, портрети Генріха VIII та членів його родини. За дорученням короля Ганс Гольбейн кілька разів їздив за кордон писати портрети потенційних наречених для Його Величності.

Ганс Гольбейн Молодший.
Купець Георг Гіссе. 1532 р.

Портрети митця характеризуються реалістичним відтворенням образів і скрупульозним зображенням деталей. У 1543 р. Ганс Гольбейн Молодший помер у Лондоні від чуми в роковиті творчих сил. Його доробок став основою для створення англійської живописної школи.

Ідейні битви Реформації розхитали середньовічні основи Відродження в Німеччині. Вожді німецької Реформації не заперечували релігійного мистецтва, але здебільшого були до нього байдужі.

Північне Відродження, триптих; Ієронім Босх, Пітер Брейгель Старший, Жан Фуке, Франсуа Клуе, Жан Клуе Молодший, Альбрехт Дюрер, Лукас Кранах Старший, Ганс Гольбейн Молодший.

1. Визначте головну тему творчості Франсуа Клуе і Ганса Гольбейна Молодшого. Чому ці художники звернулися передовсім до жанру портрета?

2. Установіть усно відповідність між автором і назвою його твору.

Ієронім Босх	Чотири апостоли
Пітер Брейгель	Портрет Генріха VIII
Франсуа Клуе	Віз сина
Альбрехт Дюрер	Селянське весілля
Ганс Гольбейн	Портрет Франсуа I

3. Чи вплинули реформаторські ідеї на творчість художників Північного Відродження? Як вони зображали людину?

4. Порівняйте твори античного мистецтва й епохи Відродження, назвіть спільні риси і відмінності.

§ 14. Освіта і наука

1. Назвіть перші європейські університети. Які предмети в них викладали?
2. Назвіть відомих вам викладачів середньовічних університетів. Хто з українців працював у європейських університетах?
3. Пригадайте, що таке *схоластика*. Кого можна назвати батьком дослідного знання?
4. Як впливала церква на розвиток освіти й науки?

1. Оновлення шкіл та університетів

Провідну роль у ренесансному мисленні відігравала освіта. Гуманісти добре усвідомлювали, що формування нової людини треба розпочинати зі школярських і студентських лав. Питанням шкільної освіти гуманісти приділяли особливу увагу. У школах надалі зберігалася система навчання, яка складалася з двох рівнів: тривіуму (граматика, риторика та діалектика) і квадривіуму (арифметика, геометрія, астрономія й музика). Починаючи з XVI ст., діалектика як дисципліна зникає. Крім цих предметів, учні ще вивчали логіку та фізику.

Шкільні середньовічні програми були суттєво доповнені гуманістами. Педагоги епохи Відродження паралельно з латинською ввели вивчення грецької мови. Церковну латину доповнили вивченням мови художніх творів і трактатів визначних античних латиномовних авторів.

Гуманісти хотіли втілити ідею формування багатогранної особистості, яка полагала в розвиткові розумових і фізичних талантів молоді. Із цією метою в школах стали проводити заняття з гімнастики.

У перші десятиліття XVI ст. відкривали нові навчальні заклади. Поряд із традиційними університетами й школами з'явилися колегії з новою навчальною програмою, наприклад, 1530 р. в Парижі було засновано гуманістичну школу — Коллеж де Франс. Цей навчальний заклад був створений на протигагу Сорбонні й мав кафедри стародавніх мов, філософії, математики та медицини.

Чималий вплив на розвиток освіти й виховання справила Реформація. Однак її роль у цьому процесі була доволі суперечливою.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

За свідченням Мартіна Лютера, у Німеччині багато батьків вирішило, що немає сенсу віддавати дітей до школи, та ще й платити за це, якщо зникла перспектива стати монахом або священиком. Дійсно, відвідування шкіл та університетів суттєво знизилося. Соратники Лютера зверталися до нього з листами, у яких закликали, щоб він своїм авторитетом сприяв виправленню цієї ситуації. Мартін Лютер і Філіпп Меланхтон усіляко переконували, що такий перебіг справ є тимчасовим і згодом усе владнається. Їхні слова справдилися, однак для цього знадобилися роки й невтомна пропаганда, постійні виступи провідних реформаторів, які стали на захист освіти.

Діячі Реформації розпочали побудову нової системи доуніверситетської освіти. Вона не мала єдиного підходу до навчання. Багато що залежало від місцевих умов та індивідуальної ініціативи в розробці навчальних програм. Тільки накопичення досвіду поступово дозволяло вирішити наболілі проблеми. Прикладом може бути досвід гімназії, створеної 1538 р. у Страсбурзі. Зі згоди магістрату тут об'єднали латинські школи в одну велику школу й забезпечили її утримання за рахунок вилученого майна в трьох колишніх монастирів. Програма передбачала вивчення латинської та грецької мов, елементів граматики, риторики тощо. Учні детально вивчали античні джерела, особливо спадщину Цицерона, Вергілія та інших авторів. Учні розділили на 10 класів і виховували в протестантському дусі.

Проблемам виховання та освіти приділяли увагу й діячі Контрреформації. Переслідуючи єресь, знищуючи й забороняючи книги, католицька церква приступила також до оновлення педагогічних засобів впливу на різні верстви своєї пастви, особливо на молодь. Головна роль у цих процесах належала єзуїтам.

Наприкінці Середньовіччя все відчутнішим ставав розрив між університетською схоластиком та реальним життям. Усе нове в науці й освіті дедалі частіше виходило не з університетських стін. Зникла колишня незалежність університетів від влади, яка почала використовувати їх у власних інтересах.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. розгорнулася боротьба гуманістів за університети. Але в ході Реформації і Контрреформації університети поступово відійшли від гуманізму, ставши провідниками протестантських або католицьких засад.

Упродовж XVI — першої половини XVII ст. триває бурхливий розвиток університетів. Цей поступ передусім був зумовлений потребами держави в чиновниках, ніж інтелектуальним пробудженням населення. Хоча саме з університетів вийшли провідні діячі як Реформації, так і Контрреформації. Гуманісти, протестанти та єзуїти всіляко прагнули підпорядкувати університети своєму впливові. Адже тільки університет був наділений достатнім авторитетом і правом присуджувати вчені ступені — визнані суспільством посвідчення про здобуття людиною необхідних знань і навичок.

2. Наукові знання

Наприкінці XV — на початку XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукування та можливістю швидкого обміну інформацією розпочався стрімкий розвиток наукової думки. Видавалися не тільки твори античних учених, а й сучасних авторів. Їхні праці були присвячені різним галузям знання, зокрема й природничим наукам.

Зародилася нова філософська теорія, яка прийшла на зміну середньовічному світогляду. Головним знанням стає знання про природу — природознавство, а у філософії розвивається новий напрям — **натурфілософія**. Вагомі успіхи спостерігаються в таких галузях, як географія, картографія, астрономія, механіка, математика, біологія, медицина. Могутній поштовх до розвитку наук про природу та Всесвіт

*Урок у німецькій міській школі старого типу.
Гравюра. Прибл. 1600 р.*

- Пригадайте, як навчали дітей у середньовічних схоластичних школах.

НАТУРФІЛОСОФІЯ
(від *латин.* *natura* — природа і філософія) — система уявлень про природу, яка прагнула дати всеохоплюючу картину світу, але, не маючи для цього відповідних наукових даних, замінювала невідомі тоді їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками.

Ян Матейко. Портрет
Миколая Коперника.
1873 р.

Портрет Джордано Бруно.
Гравюра. XVI ст.

- Назвіть відкриття Джордано Бруно.

сконструював перший телескоп, за допомогою якого зробив такі відкриття: виявив гори на Місяці, плями на Сонці, відкрив чотири супутники Юпітера, кільце Сатурна тощо. Згодом усе побачене Галілей описав у праці «Зоряний вісник» (1610), яка принесла астроному європейську славу й ім'я «Колумба неба».

дали Великі географічні відкриття, які ознайомили європейців із новими материками, невідомим досі рослинним і тваринним світом.

Найбільш відчутні зміни відбулися в астрономії, що пов'язано з діяльністю видатного польського вченого **Миколая Коперника** (1473–1543). У результаті складних розрахунків він прийшов до висновку, що центром Всесвіту є не Земля, а Сонце. Учений довів, що Земля обертається один раз на добу навколо своєї осі та один раз на рік разом з іншими планетами — навколо Сонця.

Цим відкриттям Миколай Коперник спростував теорію про геоцентричну систему світу, автором якої був античний учений Птоломей (II ст. н. е.). На противагу йому М. Коперник висунув теорію про геліоцентричну (Геліос — Сонце) систему Всесвіту, яку виклав у науковій праці «Про обертання небесних сфер». Учений наважився її опублікувати вже в похилому віці й перший примірник книжки побачив за кілька годин до смерті.

Учення Миколая Коперника розвинув італійський філософ і поет **Джордано Бруно** (1548–1600). Він висловив ряд наукових міркувань, які випередили час і згодом були доведені іншими вченими. На думку Дж. Бруно, Сонячна система є тільки однією з-поміж безлічі небесних систем. Земля є лише піщинкою в безмежному космосі. Це суперечило поглядам церкви щодо створення світу. Джордано Бруно був звинувачений у ересі й заарештований. Філософ провів у в'язниці вісім років, не бажаючи зрікатися своїх переконань. Після цього його було публічно спалено в Римі як еретика.

Католицька церква жорстоко переслідувала послідовників М. Коперника, учення якого було проголошено єретичним, а його книгу включено в «Індекс заборонених книг». Однак передові ідеї надійно утвердилися в науковій думці. Теорію М. Коперника було остаточно доведено, його погляди знайшли продовження та розвиток у працях інших учених. Серед них, зокрема, данський астроном **Тихо Браге** (1546–1601), який зробив важливі спостереження на зоряному небі. На основі досліджень Т. Браге, німецький астроном **Йоганн Кеплер** (1571–1630) відкрив закони, що визначали рух Землі та інших планет навколо Сонця.

Перші експерименти в галузі астрономії здійснив італійський учений **Галілео Галілей** (1564–1642). Він

Як щирий католик Галілей намагався переконати папську курію прийняти вчення М. Коперника, що, на його думку, тільки посилить позиції церкви. Однак наміри вченого не зрозуміли й звинуватили його в ересі. У 1633 р. відбувся знаменитий судовий процес, на якому Галілея змусили публічно покаятися й зректися своїх поглядів. За легендою, після «зречення» Галілей прикишено мовив: «А все-таки вона крутиться». Ці слова стали крилатими. За вироком інквізиції Галілей провів 8 років на засланні. Йому було заборонено вести розмови на астрономічні теми й публікувати праці. Учений швидко втрачав зір, однак до кінця життя продовжував працювати, зокрема в галузі механіки.

Портрет Йоганна Кеплера.
Гравюра. XVI ст.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У час великих відкриттів у галузі астрономії відбулася ще одна важлива зміна. Ідеться про Юліанський календар, за яким жили європейці. Він суттєво відставав від астрономічного року, унаслідок чого свято Христового Воскресіння переміщувалося з березня все ближче й ближче до літа. Це створювало неабияку проблему для церкви. Саме тому на підставі проекту італійського лікаря Луїджі Ліліо папа Григорій XIII вирішив провести реформу календаря. Її метою було повернення свята Христового Воскресіння на традиційне календарне місце та встановлення таких правил, за якими воно не буде зсуватися в майбутньому. Зміни зводилися до того, щоб визнати наступний за 4 жовтня 1582 р. день не 5, а 15 жовтня, тобто 10 днів фактично випускалося. Цю реформу, урочисто проголошену Григорієм XIII, було прийнято в усіх католицьких країнах. Протестанти визнали її через 100 років. Частина православних церков, зокрема й українська, зберегли вірність Юліанському календарю. Українські греко-католики теж дотримуються Юліанського календаря. Нині різниця між календарями становить 13 днів, що дає змогу, наприклад, святкувати Новий (1 січня) і Старий Новий (14 січня) рік.

Значні успіхи спостерігались у сфері вивчення організму людини й тварини, що пов'язано з розвитком біології та медицини. Відомий швейцарський лікар **Теофраст Парацельс** (1493–1541) зблизив медицину й хімію, започаткувавши лікування хімічними медикаментами. Він розробив способи лікування різних типів захворювань — нервових, легневих та інших. Шляхи поширення й передачі інфекційних хвороб і засоби запобігання їм досліджував італійський медик **Джироламо Фракасторо** (1478–1553). Засновником наукової анатомії людини став відомий лікар **Андреас Везалій** (1514–1564). У 1543 р. він опублікував знаменитий твір «Про будову людського тіла», у якому описав усі органи людини, їхню будову та властивості.

Кв. Масейс. Портрет
Парацельса. 1515 р.

Невідомий художник.
Портрет Френсіса Бекона.
Середина XVI ст.

■ Охарактеризуйте метод пізнання Френсіса Бекона.

Портрет Рене Декарта.
Копія з роботи Ф. Гальса

Розвиток науки раннього Нового часу потребував нових підходів, адже стара схоластична спадщина й методи себе вже не виправдовували. Переворот у цій сфері здійснили вчені **Френсіс Бекон** (1561–1626) і **Рене Декарт** (1596–1650).

Філософ Френсіс Бекон народився в Лондоні. Він зробив блискучу кар'єру при дворі англійського короля Якова I, ставши лорд-канцлером. Френсіс Бекон розкри-тикував схоластичне твердження про те, що всі істини вже давно відкриті. Учений вважав, що тільки досліджен-ня та експерименти приведуть людину до пізнання істи-ни. При цьому Ф. Бекон запропонував послуговуватися індуктивним методом пізнання, що ґрунтується на вивче-нні фактів та їх узагальненні. Головним його твором про методи наукового пізнання є «Новий Органон».

Видатний французький математик і філософ Рене Декарт вважав ефективним дедуктивний метод пізнан-ня істини, який полягає в русі думки від загального до часткового, без пропуску найменшої деталі. Згідно з теорією Р. Декарта, джерелом знання є розум, який сам знаходить шляхи для пошуку істини. На його думку, зразком для інших наук є математика з її законами та чіткою системою. Учений започаткував основи аналі-тичної геометрії, увів прямокутну систему координат і багато алгебраїчних позначень, дав поняття імпульсу сили. Девіз Р. Декарта — «Мислю, отже, існую». Свої погляди вчений описав у працях «Роздуми про метод» та «Початки філософії».

3. Політичні теорії

У XVI — першій половині XVII ст. спостерігаються нові підходи в поглядах на життя суспільства і держави. У цей час було зроблено значний поступ у розробці політичних теорій. У центрі уваги політико-правової думки стали питання про від-носини між монархами та органами представницької влади, про поняття суверені-тету, про місце права й релігії в суспільстві, про тиранію та шляхи її подолання.

Нові погляди на суспільство й державу спочатку зародилися в Італії. Їхнім родо-начальником був італійський політичний мислитель та історик епохи Відроджен-ня **Нікколо Мак'явеллі** (1469–1527). Він народився у Флоренції, здобув блискучу освіту і понад десять років служив у канцелярії Флорентійської республіки. Після відновлення 1512 р. у Флоренції влади Медічі його було відсторонено від державних справ і тривалий час Н. Мак'явеллі перебував у вигнанні.

Потрясіння, яке він пережив після свого звільнення та падіння Флорентійської республіки, змусило його взятися за перо. Мак'явеллі вважав політику мистецтвом, яке не залежить від моралі та релігії, особливо, якщо йдеться про засоби, а не про мету. Він прийшов до висновку, що правителі не зобов'язані дотримуватися тієї самої мо-ралі, що й прості смертні. Результатом цих роздумів стала книга «Державець» (1513).

Запропоновані ним принципи боротьби за владу дали можливість використовувати будь-які засоби. «Мета виправдовує засоби», — такою є провідна думка твору. Звідси походить термін *мак'явеллізм*, що означає політику, яка нехтує нормами моралі.

Ідеальною формою державного ладу Н. Мак'явеллі вважав республіку. Його республіканські переконання яскраво розкрито у творі «Історія Флоренції» (1525). У ньому він приходить до висновку, що уважне вивчення минулого може допомогти передбачити майбутнє.

Головною заслугою Н. Мак'явеллі є створення ним світського вчення про державу. Він започаткував основи політичної теорії, що ґрунтуються на раціональному осмисленні дійсності та конкретному державному досвіді.

Видатним політичним мислителем був французький правник, філософ та історик **Жан Боден** (1530–1585). У праці «Шість книг про державу» (1576) він виклав учення про державний суверенітет. На його думку, держава — це політичне утворення, яке має незалежну владу і не підпорядковується зовнішній владі. Він відкидає божественне походження королівської влади, однак виступає захисником спадкової монархії, що керується законом. Жан Боден дослідив національні традиції монархічного ладу Франції.

4. Марновірства

Переважаюча більшість учених раннього Нового часу були людьми глибоко віруючими. Поступ науки не перекреслював для них віру в Бога. Більше того, наука й віра тісно взаємодіяли й вселяли в душах передової частини суспільства впевненість у змінах на краще.

Проте не всі представники тогочасного суспільства були готові до сприйняття наукових відкриттів. Страх перед новим і незрозумілим породжував серед людей тривожні настрої та передчуття якихось лих. Ще побутували традиційні вірування й забобони епохи Середньовіччя. У ранній Новий час більшість європейців була заглиблена в проблему страху перед смертю, гріхом, дияволом, пеклом. Це посилювало інтерес до магії, алхімії, віру в чорну демонічну силу тощо.

Наприкінці XV ст. було опубліковано трактат «Молот відьом», який доводив необхідність переслідування відьом. У ньому вимагалось переслідувати не тільки тих, хто вірив в існування нечистої сили, а й тих, хто не доносив владі про свої підозри. Згодом з'явилися десятки інших творів, наповнених підозрілістю та ненавистю до жінок. Хоча в чаклунстві нерідко звинувачували й чоловіків, переважна більшість жертв усе-таки були жінками.

У суспільстві панував дух недовіри, підозрілості й страху. Варто було комусь заявити, що хтось спричинив хворобу іншої людини, як «винуватця» негайно

Портрет Жана Бодена.
Гравюра. XVI ст.

Караваджо. Ворожка.
1596–1597 рр.

■ Які причини зумовили існування інтересу до магії в той час?

ув'язнювали. Суддів не цікавило, чи були завдані конкретні збитки. Вони прагнули отримати від підозрюваного зізнання про зв'язок із нечистою силою. Жертву катували, поки вона не зізнавалася. Після цього «відьму» зі зв'язаними руками й ногами кидали у воду. Якщо вона не тонула — це означало її невинність, а якщо тонула — це був зайвий доказ її вини. Ще одним способом розправи було публічне спалення відьом.

Період найбільшого гоніння на відьом спостерігається наприкінці XV — у XVII ст. Переслідування охопили як католицьку, так і протестантську частину Європи. Вони то затухали, то розпалювалися з новою силою. Ученим до сьогодні не вдалося встановити, скільки людей загинуло за звинуваченнями в чаклунстві, адже часто судові протоколи спалювали разом із жертвами. Відомо тільки, що їх було десятки тисяч. У деяких поселеннях узагалі не залишилося жінок. Жорстокі судді не жаліли навіть дітей.

Натурфілософія, дедуктивний метод, мак'явеллізм; Френсіс Бекон, Рене Декарт, Миколай Коперник, Джордано Бруно, Тихо Браге, Йоганн Кеплер, Галілео Галілей, Нікколо Мак'явеллі.

1. Які чинники вплинули на оновлення шкіл і університетів у ранній Новий час?
2. Чому астрономія почала бурхливо розвиватися саме в епоху раннього Нового часу? Як вплинули на її розвиток Великі географічні відкриття?

3. Які технічні винаходи надали змогу Галілео Галілею зробити астрономічні відкриття?

4. Як ви вважаєте, чому гуманісти, протестанти та єзуїти боролися за вплив на шкільну й університетську освіту?
5. Поміркуйте, чому філософи епохи Відродження багато уваги приділяли суспільному й державному устрою.

6. Під час виголошення вироку Джордано Бруно сказав суддям: «Ви більше боїтеся виголосити мені вирок, ніж я боюся його почути». Як ви вважаєте, що лякало церкву в боротьбі проти наукових знань?
7. Чи погоджуєтеся ви з тезою Н. Мак'явеллі «Мета виправдовує засоби»? До чого може призвести її сліпе наслідування?

§ 15. Література і театр. Мистецтво бароко

1. Утопії

У ранній Новий час стають популярними теорії про ідеальну державу, де панували б справедливість і рівноправність. Такі ідеї назвали утопічними (від грецького слова **уто́пія**, що дослівно означає «місце, якого немає»). Своє яскраве втілення утопічні ідеї знайшли у творчості англійця **Томаса Мора** (1478–1535), італійця **Томмазо Кампанелли** (1568–1639) та ін.

Гуманіст Томас Мор за правління Генріха VIII став лорд-канцлером Англії. Однак через розбіжність з королем у багатьох питаннях, зокрема щодо реформації церкви, Т. Мор був змушений піти у відставку. У 1534 р. його ув'язнили в Тауері. Наступного року Т. Мора стратили.

Головним твором Томаса Мора стала його «Золота книжечка, така ж корисна, як і потішна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» (1516), відома під скороченою назвою «Уто́пія». Вона поклала початок новому напрямку в суспільній думці. Так стали також називати твори про ідеальне суспільство, де всім добре.

У своїй «Утопії» Томас Мор устами головного героя, мандрівника Рафаїла Гитлодея, критикує несправедливість і безчинства, які існували в тогочасній Англії. На противагу їм він змальовує картину ідеального суспільного устрою на неіснуючому острові Утопія. Там немає приватної власності, немає грошей, майже всі працюють, крім учених і посадових осіб. Усе, що виробляється на острові, люди здають у спільні комори й потім безкоштовно отримують звідти все необхідне для життя. Проте на острові немає зрівнялівки — розподіл усіх благ здійснюється відповідно до заслуг людини перед суспільством. Посадовці обираються народом. Це повинні бути кришталево чесні люди, які мають здібності до управління. Найважливіші питання обговорюються всіма жителями острова. Їхній розумовий і моральний рівень мусить бути надзвичайно високим.

Своє бачення ідеального устрою виклав в утопії «Місто Сонця» Томмазо Кампанелла.

Цей твір написаний під впливом ідей Томаса Мора, і розповідь так само ведеться від імені мандрівника, який ділиться враженнями про відвідане ним місто Сонця. Там немає приватної власності, а спільна праця приносить насолоду. Управління в сонячному місті здійснює жрець. Його помічниками є Влада, Мудрість і Любов. Об'єктом релігійного поклоніння є Сонце як символ єдності людини з природою. Сила жителів міста Сонця полягає в їхній єдності.

Отже, Т. Мор і Т. Кампанелла намагалися осмислити природу держави та її інститутів і створити модель зразкового суспільного устрою. Їхні ідеї знайшли своє відображення і в інших творах світової літератури.

*Ганс Гольбейн Молодший.
Портрет Томаса Мора.
1526 р.*

*План острова Утопії.
Гравюра з видання 1518 р.*

2. Художня література

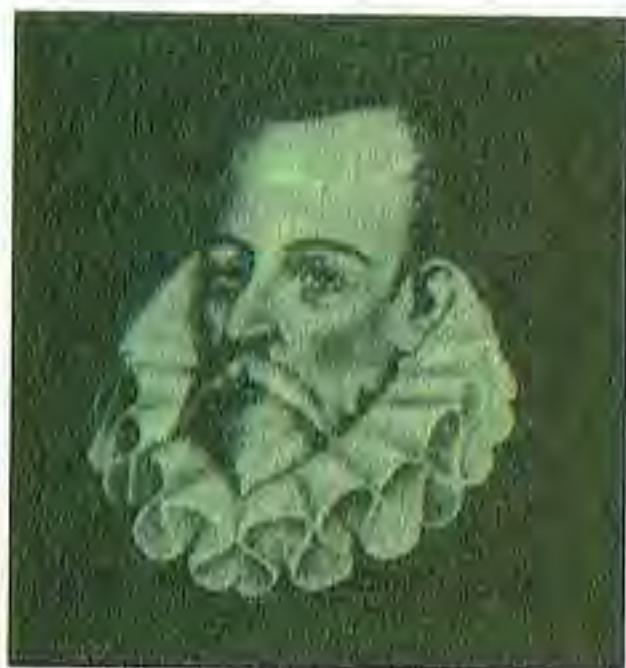
У XVI — на початку XVII ст. активно формувалися національні літературні мови. Латина, яка в добу Середньовіччя була мовою науки та мистецтва, поступається національній мові, зрозумілій усім верствам населення. Нею створюються чудові літературні зразки. Художня література раннього Нового часу оспівувала людину, її розум, зовнішню і внутрішню красу, високі й благородні порухи душі.

До вершин французької літератури епохи Відродження належить творчість **Франсуа Рабле** (1494–1553). Вона втілює мрію гуманістів про вільну й гармонійно розвинену людину. Найвідомішим твором Рабле є сатирично-фантастичний роман «Гаргантюа і Пантагрюель». У ньому зображено життя двох королів-велетів — Гаргантюа і Пантагрюеля. Франсуа Рабле критикував тодішню владу та католицьку церкву. Із грайливою усмішкою, неприхованою іронією він описував ненажер-монахів, неотесаних учених-схоластів, підкупних суддів, обмежених чиновників. Натомість із глибокою симпатією змальовував простолюду, мова якого рясніє прислів'ями й соковитими жартами.

Невідомий художник.
Портрет Ф. Рабле.
XVII ст.

- Назвіть видатних письменників-гуманістів, які сатирично зображували дійсність.

Невідомий художник.
Портрет
М. де Сервантеса

Ідеал розумної та вільної людини Ф. Рабле відтворив у тих частинах роману, де описано побут і мораль міфічної Телемської обителі. Гасло її жителів — «роби, що хочеш». Письменник хотів довести, що людина від народження наділена великою силою і можливостями, які треба не пригнічувати, а удосконалювати й розвивати, щоб виховати гармонійну особистість.

Талановитим французьким поетом раннього Нового часу є **П'єр Ронсар** (1524–1585). Він був придворним поетом короля Франциска I та його наступників. У творчості митця проявилось характерне для тієї епохи захоплення всіма проявами людського буття в єдності з природою. Природа для П. Ронсара — джерело натхнення, мірило досконалості, мудрий наставник у житті.

Світову славу здобув іспанський письменник **Мігел де Сервантес Сааведра** (1547–1616). Усесвітньо відомим є його роман «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» (1605–1615), який по праву вважається енциклопедією тогочасного життя. У романі автор зобразив усі верстви іспанського суспільства: дворян і селян, солдатів і купців, студентів і волоцюг.

Головний герой Дон Кіхот є втіленням гуманістичних устремлінь автора. Збіднілий дворянин хотів списом і мечем обороняти знедолених. У полоні ілюзій він бився з вітряками, овечою отарою, приймаючи її за ворожу армію тощо. Однак його благородні наміри створюють іншим багато проблем. Дон Кіхот живе мрією про золотий вік, коли людям знову знадобляться послуги справжніх рицарів, чесних і високоморальних.

Митці доби Відродження показали у творах світ і життя людини в ньому в усій складності й суперечливості. Вони також возвеличили мрію про суспільство розуму, справедливості, гармонії.

3. Драматургія і театр

У період раннього Нового часу спостерігається відродження античного театру в усій його різноманітності. Становлення світського ренесансного театру розпочалося в Італії. В епоху Високого Відродження при дворах багатьох італійських правителів театрові приділялась особлива увага: зводили спеціальні сцени, створювали декорації, виготовляли костюми, запрошували акторів, музикантів, драматургів. На початку 80-х років XVI ст. у Віченці було зведено першу театральну будівлю — театр Олімпіко.

У драматургії відроджувалися античні жанри трагедії та комедії, яким віддали данину такі тогочасні італійські письменники, як Людовіко Аріосто, П'єтро Аретіно, П'єтро Бембо, Нікколо Мак'явеллі та ін.

Традиції народного театру спричинили появу нового жанру — *комедії масок* (комедії дель арте). Тут діяли улюблені народні персонажі, які потрапляли в комічні життєві ситуації. У п'єсах грали мандрівні актори, кожен із яких усе життя виконував якусь одну роль. Можна сказати, що це були перші професійні актори. Вони заклали фундамент сучасного театру, який в основному сформувався близько 1540 р.

Перший постійний театр в Англії відкрито в Лондоні 1576 р. Він прославився завдяки п'єсам талановитого драматурга **Вільяма Шекспіра** (1564–1616). Перу митця належить 37 п'єс. Серед них такі відомі ліричні комедії, як «Сон літньої ночі», «Багато галасу з нічого», трагедії «Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Отелло», «Король Лір», історичні хроніки «Генріх IV», «Генріх V», «Річард II», «Річард III» тощо.

П'єси В. Шекспіра — це глибокі роздуми про сутність людської натури, про добро і зло у світі. Разом зі своїм героєм Гамлетом автор розмірковує над тим, чи є насправді людина вершиною творіння природи, окрасою Всесвіту. Сумніви автора є відображенням кризи, що в той час охопила ренесансну свідомість. Причини невдач своїх персонажів В. Шекспір бачив у внутрішніх суперечностях і слабкостях людської душі, які дозволяли пристрастям брати гору над розумом. Приборкання пристрасті — ось гарантія внутрішньої гармонії та щастя. Автор мріє про ідеальну людину, яка наділена великими знаннями й невичерпними можливостями. Однак митець із сумом визнає утопічність таких образів, тому часто надає своїм творам рис феєричної казковості. У драматичних хроніках з історії Англії XIV і XV ст. В. Шекспір показав, яку небезпеку для держави становлять внутрішні чвари. Драматург є виразником і прихильником сильної, але справедливої королівської влади, яка змогла б протистояти корисливим і амбітним магнатам.

З давніх-давен народні театри існували також в Іспанії. Мандрівні трупи ставили п'єси релігійного змісту, народні комедії та фарси. Часто ці вистави проходили

Отто Лесинг.
Пам'ятник В. Шекспіру.
1903 р.

Бароковий театр

під відкритим небом або у внутрішніх двориках будинків. Саме на народній сцені вперше було поставлено п'єси визначного іспанського драматурга **Лопе де Веги** (1562–1635). Він вважається «батьком» іспанського театру.

Лопе де Вега писав поезію, прозу, однак найбільшу славу йому принесли п'єси. Їх створено майже 2000, та до нас дійшло тільки 400. Автор зобразив людей різних суспільних станів — від королів і вельмож до волоцюг і злидарів. Його п'єси пройняті духом гуманізму та вірою в людину. Вони донині не сходять зі сцен провідних театрів світу. Найпопулярніші — «Собака на сні», «Овече джерело», «Учитель танців», «Зірка Севільї».

4. Бароко

Стиль **бароко** (з італ. *barocco* — химерний, вишуканий) зародився в Римі в другій половині XVI ст. Однією з визначальних його рис став дух оновленої католицької релігійності, а історичним тлом — розквіт абсолютних монархій у Європі.

Для архітектури бароко характерна пишна декоративність з безліччю деталей, кольорове ліплення, щедра позолота, різьба, скульптура, живописні стелі, що створювали ілюзію небесної висі. Це час панування дугоподібних, кривих, химерно вигнутих ліній, що плавно перетікають одна в одну, урочистих фасадів споруд і величних архітектурних ансамблів. Першим архітектурним зразком стилю бароко вважається церква *Іль-Джезу*, зведена близько 1575 р. в Римі для ордену єзуїтів.

Живопис бароко розвиває кілька основних тем: художників приваблюють контрасти світла й тіні, грандіозні панорами, розкіш, надлишковість форм, натуралізм, алегорія, багата фактура, складність рухів, ракурсів. А поруч із цим — звичайні побутові сюжети, прості народні типи, наївність селянського життя. У живописі епохи бароко вдосконалюються такі жанри, як пейзаж, портрет, натюрморт та ін.

Провідним майстром живопису бароко по праву вважається фламандський художник **Пітер Пауль Рубенс** (1577–1640). Він створив класичний образ монументального віттарного бароко — «Підняття хреста» і «Зняття з хреста» (1612–1614). Для стилю Пауля Рубенса характерні могутні й пишні людські тіла, наповнені життєвою силою.

Для своїх полотен Рубенс часто використовував міфологічні, біблійні та історичні сюжети. Він став творцем урочистого барокового портрета. Найвідомішими картинами Рубенса є «Викрадення доньок Левкіппа», «Персей і Андромеда», «Коронація Марії Медічі», «Селянське весілля» та ін. Упродовж 40 років Пауль

Церква Іль-Джезу в Римі.
1575 р.
Сучасне фото

БАРОКО —
(італ. *Barocco* — дивний, примхливий) — стиль європейського мистецтва XVII ст., для якого характерними є пишнота, примхливість, грандіозність. У перекладі з португальської бароко означає «перлина неправильної форми».

Рубенс створив кілька сотень рисунків і 1400 картин.

Учнем Пауля Рубенса був художник **Антоніс ван Дейк** (1599–1641), придворний живописець англійського короля Карла I Стюарта. Послідовник ідей фламандської школи, Антоніс ван Дейк тривалий час працював у Генуї, Антверпені, а 1631 р. поселився в Лондоні. Там він став улюбленим портретистом усієї королівської родини й отримував таку кількість замовлень, що був змушений залучати до роботи своїх учнів. Так Антоніс ван Дейк створив щось на зразок художньої мануфактури. Найкращі його картини — «Портрет Карла I на полюванні», «Сімейний портрет» та ін.

Головною в Італії епохи бароко стала **болонська** школа живопису. Вона була заснована в 1585 р. трьома художниками: **Людвіко Карраччі** (1555–1619) та його двоюрідним братами Аннібале та Агостино. Видатним митцем італійського бароко був також **Мікеланджело да Караваджо** (1573–1610). Свої картини на біблійні сюжети він намагався зробити простими й зрозумілими («Апостол Матвій з ангелом», «Покликання апостола Матвія», «Смерть Марії»).

Завдяки здобуткам бароко кінець XVI — XVII ст. називають «золотою добою» іспанського живопису. Саме на цей час припадає творчість майже всіх видатних іспанських художників. Першим гідним представником стилю бароко в Іспанії вважається **Хусепе Рібера** (1591–1652). Тематика його творів різноманітна: антична історія, біблійні сюжети, сцени з життя святих («Страждання святого Варфоломія», «Свята Інесса»). Попри те, що полотна митця часто сповнені болем, драматизмом, його герої — сильні духом, мають почуття власної гідності («Кривоніжка»).

Отже, творчість митців бароко, базуючись на традиціях Відродження, відображала дух Нового часу.

П. П. Рубенс. Автопортрет з Ізабеллою Брандт. 1609 р.

П. П. Рубенс. Зняття з Хреста. 1612–1614 рр.

Х. Рібера. Кривоніжка.
1642 р.

Караваджо. Апостол
Матвій з ангелом. 1602 р.

Антоніс ван Дейк. Автопортрет.
1622–1625 рр.

Утопія, комедія масок, бароко; Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Франсуа Рабле, Лопе де Вега, Вільям Шекспір, Мігель де Сервантес; Лоренцо Берніні; Пауль Рубенс, Антоніс ван Дейк, Людовіко Каррачі, Караваджо, Хусепе Рібера.

1. Покажіть на карті найвизначніші культурні центри Західної Європи доби Відродження.

2. Поясніть походження назви художнього стилю «бароко». Назвіть кілька барокових творів, використовуючи ілюстрації з підручника.

3. Установіть відповідність між автором і назвою твору.

Томас Мор	Гаргантюа і Пантагрюель
Вільям Шекспір	Місто Сонця
Томмазо Кампанелла	Дон Кіхот
Сервантес	Ромео і Джульєтта
Франсуа Рабле	Утопія
Лопе де Вега	Собака на сіні

4. Чому п'єси В. Шекспіра постійно ставлять на сценах сучасних світових театрів?

5. Поміркуйте, якими рисами має бути наділена всебічно розвинена людина епохи Відродження.

6. Працюємо в парах.

Побудуйте діалог про особливості суспільного устрою в «Утопії» Томаса Мора чи в «Місті Сонця» Томмазо Кампанелли.

7. Беручи за основу гуманістичні ідеї, створіть власну утопію суспільного устрою.

**ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА
і МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО**

16. Річ Посполита

1. До складу яких держав уходили українські землі в XV ст.?
2. Розкрийте суть Кревської унії.
3. Чи був вдалим союз держав, які уклали Кревську унію? Аргументуйте свої висновки.
4. Назвіть дати підписання Люблінської та Берестейської уній. Які основні положення цих документів?
5. Яким було становище українських земель у складі новоутвореної держави?
6. Поясніть поняття «шляхта», «магнати».
7. Пригадайте з курсу історії України, що таке *фільварково-панщинна система*. Чи сприяла вона формуванню нових економічних відносин? Аргументуйте свої висновки.

1. Фільварково-панщинна система. Міста

На світанку раннього Нового часу Польща була великою державою. На початку XVI ст. її населення становило 7,5 млн осіб. У зв'язку з турецькими завоюваннями та внаслідок Великих географічних відкриттів Польща опинилася осторонь основних міжнародних торговельних шляхів. Це, однак, не перешкоджало їй вести торгівлю з країнами Західної Європи через Балтійське море. Промислово розвинені держави Західної Європи Польща забезпечувала сільськогосподарськими продуктами. По Віслі й Німану в порти Балтійського моря доставляли жито, пшеницю, ячмінь, овес, льон, шкіри, сало, ліс, а також худобу. Натомість завозили різні тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

ФІЛЬВА́РОК — комплекс земельних угідь, на яких феодал вів власне господарство. Основою фільварку була панщина.

Маєток у польському фільварку. Сучасне фото

• Доведіть, що фільваркові господарства були прибутковими.

Розвиток товарно-грошових відносин мав значний вплив на польське село. Спочатку сільськогосподарською продукцією і зерном торгували лише купці та селяни. Згодом до цього прилучилися і феодали. Вони прагнули створити власне зернове господарство, яке б розвивалося завдяки дармовій робочій силі. Так у Польщі починає розвиватися *фільварково-панщинна система*.

Основою фільваркового господарства була примусова праця селян. У XVI ст. натуральну й грошову ренту змінила відробіткова рента, яку назвали *панщиною*. Вона передбачала дармову роботу на полях та у фільварковій садибі феодала. Спочатку панщина не перевищувала один день на тиждень для селян, які орендували у феодала один лан землі (близько 17 га). Однак ця норма постійно зростала. У другій половині XVI ст. панщина становила вже два-три дні на тиждень. Згодом розмір панщини почав залежати тільки від волі пана.

Суттєве зростання панщини було неможливе без обмеження особистої свободи селян. Упродовж XVI ст. відбувся процес повторного закріпачення польського селянства. Панщина стала обов'язковою.

Розвиток фільварково-панщинної системи відбувався нерівномірно. Перші фільварки виникли в монастирях, поблизу міст і вздовж берегів сплавних річок. У другій половині XVI ст. середній фільварок становив близько 60 га. Тут проживали землевласник з родиною, його слуги та 15–20 сімей кріпаків. Фільварок здебільшого поділявся на три частини: 1) панські землі, які склалися з присадибних ділянок селян; 2) землі солтиса, тобто панського управителя; 3) угіддя окремих кріпаків. Зазвичай центром фільварку було село. Там розміщувався панський маєток, будинок солтиса, хати селян і шинок.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1576 р. Витяг з інвентаря опису шляхетського фільварку

Реєстр, або відповідний опис інвентаря, Слоновицького маєтку, фільварку, споруд, худоби і фільваркових знарядь, а також кметів... Перш за все зернові, як ярові, так і озимі... Також два невеличких ставки з рибою і чотири, у яких риби немає. Споруди: ...хата зі свіжозастеленою підлогою, двері на дерев'яному полозі, три вікна зі ставнями і дерев'яними решітками. Піч, димар, три лавки під стінами, загорода для телят, годівниця, драбина, діжка для тіста, маслобійка, чотири нових глечики для молока, дев'ять глечиків з молоком, чотири глечики для масла... Будівля з новим дахом... покритим снопами. Льох, двері на льоху дерев'яні зі скобами й засувом... Дві борони із залізними зубцями, без зубців — чотири. Віз старий, поганий. Плуг старий... з поганим залізом. Двір для худоби з огорожею, воротами з жердин, прикритий. Плетений тин, двері з жердин, покриття солом'яне. Хлів з плетінки, з дахом, з дверима з жердин, загін для волів з плетінки, з воротами з жердин, дві годівниці й драбина в цьому загоні.

Фільваркова худоба. Корів дійних дев'ять... Дворічний віл... Троє коней...

Гумно. Молотилка з током, під дахом. Порожніх навісів для скирд — 25... Город фільварковий один, огорожений хворостяним тином, засаджений овочами. Також три городи, два засіяні льоном, а третій — капустою й морквою.

Кмети. Кметів осідлих сім... Кметів, що розорилися, троє. Комірниці дві.

Доведіть, що фільварок був багатогалузевим господарством.

Поширення фільваркового господарства сприяло успішному розвитку міст. Якщо на початку XVI ст. в Польщі було 567 міських поселень, то станом на 1600 рік їх кількість сягнула 645. Найбільшими польськими містами були Гданськ, Краків, Познань.

У багатьох містах поруч з поляками проживало німецьке населення, а також існували єврейські громади. Подекуди євреї жили і в селах. Євреї мали своє самоврядування і були наділені релігійною свободою.

Міста залишалися осередками ремісничого виробництва. Основою організації ремесла були цехи. Протягом XVI ст. їхня кількість суттєво зросла, наприклад, у Кракові виникли цехи золотарів, художників, аптекарів тощо.

Найбільшими торговими центрами країни були Гданськ, Краків, Торунь, Варшава і Люблін. У Любліні постійно проводилися ярмарки. У великих містах банкіри розпочали здійснювати кредитні операції. Вони надавали позики навіть королям, магнатам, шляхті, городянам. Особливу нішу у сфері торгівлі займали євреї.

КМЕТ — селянин, який мав наділ землі.

2. Шляхетська демократія

Наприкінці XV — на початку XVI ст. королівська влада в Польщі була досить сильною. Король призначав вищих чиновників та єпископів, контролював зовнішню політику, вищу судову й військову владу, скликав сейми, видавав закони тощо. У боротьбі з магнатами королі опиралися на **шляхту** й були змушені розширювати її привілеї. Це підривало позиції королівської влади. Тому вже в XVI ст. королівська могутність похитнулася і зросла роль шляхти.

У 1505 р. шляхта домоглася від короля Олександра (1501–1506) схвалення постанови, відомої як *Конституція «Nihil novi»*, тобто «нічого нового». Саме такими

ШЛЯХТА —

у ряді країн Центральної Європи (особливо в Польщі та Литві) назва основної частини панівної феодальної верстви, що відповідала дворянству.

Польський шляхтич.
XVII ст.

Гайдук. XVII ст.

словами починався документ. Він позбавляв короля права видавати закони без згоди обох палат сейму — сенату й посольської ізби, яка виражала інтереси середньої шляхти. А оскільки посольська ізба була в сеймі головним законодавчим органом, то король опинився в залежності від шляхти. Видання Конституції «Nihil novi» стало важливим кроком у формуванні державно-політичного устрою, наскрізь пройнятого ідеологією **шляхетської демократії**.

У 1506 р. польським королем став **Сигизмунд I** (1506–1548), на прізвисько «Старий». Він намагався посилити королівську владу й запровадити в Польщі спадкову монархію. Стараннями Сигизмунда I в 1530 р. сенат обрав на польський трон його десятирічного сина Сигизмунда Августа, що викликало невдоволення шляхти.

У 1537 р. шляхта зібралася під Львовом і виступила проти незаконних дій Сигизмунда I Старого. На сеймах 1538 і 1539 р. король пообіцяв, що після смерті його сина нові королі обиратимуться всією шляхтою. Крім того, Сигизмунд I Старий зобов'язався ніколи не порушувати існуючих законів і без згоди сейму не видавати нових. Отже, у середині XVI ст. політичні позиції шляхти значно зміцніли.

3. Утворення Речі Посполитої

УНІЯ — 1) об'єднання, союз двох або декількох монархічних держав під владою однієї династії; 2) об'єднання православної церкви з католицькою під владою Римського Папи (зі збереженням православною церквою своїх обрядів).

Польські можновладці всіляко домагалися перегляду умов Кревської унії 1385 р. і прагнули включити Велике князівство Литовське до складу Польщі.

Ідею унії активно підтримувало литовське дворянство та рицарство. Вони прагнули отримати ті ж привілеї, що й польська шляхта. Ці бажання підкріплювалися також піднесенням Польського королівства за роки правління *Сигизмунда Августа* (1548–1572), які ще називають золотою добою Польщі. Під тиском дворянства на унію були змушені погодитися й литовські магнати.

Не останню роль у прийнятті цього рішення відіграли напружені відносини Великого князівства Литовського

з Москвою. Адже Польща могла стати надійним союзником у протистоянні московським царям у їхніх намірах приєднати до своїх володінь колишні землі Київської Русі, які входили до складу Литви. Українські ж магнати Великого князівства Литовського сподівалися, що Польща надасть допомогу для захисту їхніх володінь від нападів Кримського ханства. У свою чергу, польські феодалі марили українськими землями, які, на їхнє переконання, могли стати бездонним джерелом збагачення.

Розгляд питання про унію було розпочато в січні 1569 р. в Любліні на спільному сеймі польської й литовської шляхти. Засідання сейму відразу ж набули вкрай гострого характеру. Литовські магнати домагалися створення федеративної держави, існування окремого сейму й сенату Великого князівства Литовського. Натомість польська сторона хотіла повного включення Литви до складу Польщі.

*Х. Лейбович.
Портрет Миколая
Радзивілла.
Гравюра. XVII ст.*

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1569 р. Із Люблінської унії

3. ...Польська корона й Велике князівство Литовське становлять одне нероздільне й спільне об'єднання, а також нерозривну спільну Річ Посполиту, яка з'єдналася і злилася з двох держав і націй в один народ.

4. На чолі цього народу нехай буде і наказує на вічні часи... один володар і один спільний король, який буде вибиратися разом поляками і Литвою, а місце виборів [буде] в Польщі, а потім він буде помазаний на Польське королівство й коронований у Кракові...

5. Вибори й проголошення Великого князя Литовського, які до цього часу проходили окремо в Литві, нехай припиняться... А оскільки титул Великого князя Литовського та чини залишаються при виборах і коронації, він повинен бути проголошений королем польським і одночасно Великим князем Литовським, руським, мазовецьким, жмудським, київським, підляським, інфляндським...

11. Договори й союзи з іноземними державами... у майбутньому не будуть здійснюватися і жодні послі з важливими справами не будуть відряджатися без відома й спільної згоди обох народів, союзи і договори з якою-небудь державою, укладені раніше, які були б невігідними одній з двох сторін, не повинні залишатися в силі.

12. Монета як у Польщі, так і в Литві... повинна бути однакова, з однаковою вагою... та з однаковим написом.

1. Що, згідно з умовами унії, ставало спільним і обов'язковим для виконання обома державами? 2. Доведіть, що новоутворена держава була федеративною.

Литовці наполягли на проведенні окремих засідань литовського й польського сеймів, а потім намагалися зірвати переговори. Уночі 1 березня 1569 р. представники Литви на чолі з Миколаєм Радзивіллою залишили Люблін. Скориставшись цим, польський сейм зажадав від короля Сигизмунда Августа видати акти про приєднання до Польщі Волині та Підляшшя. Було також поставлено питання про необхідність підготуватися до можливих воєнних дій проти Литви.

На вимогу сейму 5 березня 1569 р. король видав привілей про прилучення обох згаданих земель до Польщі. У червні 1569 р. подібні документи було підписано й щодо приєднання до Польського королівства Київщини та Брацлавщини. Це змусило литовців відновити переговори, унаслідок яких 28 червня 1569 р. Сигизмунд Август видав акт про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського. Уже **1 липня 1569 р.** цей акт було затверджено на сеймі окремо польськими й литовськими депутатами. В історії він відомий як **Люблінська унія**, яка проголосила утворення федеративної Польсько-Литовської держави — **Речі Посполитої**.

Люблінська унія мала важливі політичні наслідки. Вона спричинила утворення багатонаціональної держави й тісно переплела подальше життя польського, українського, білоруського та литовського народів. Щоправда, унія не змогла забезпечити їхній рівноправний розвиток.

4. Зовнішня політика, українські землі в складі Польщі

Зміни у внутрішньому житті Польської держави позначилися на її зовнішній політиці. У 1519 р. магістр Тевтонського ордену Альбрехт Гогенцолерн розпочав невдалу війну проти Польщі. У результаті на території Тевтонського ордену утворилося Пруське герцогство зі столицею в Кенігсберзі, яке стало васалом Польщі. У 1526 р. до складу Польського королівства ввійшло місто **Варшава**, яке було столицею Мазовії — історичної області Польщі. Наприкінці XVI ст. з Кракова у Варшаву було перенесено резиденцію польських королів та органи центральної державної влади. Так Варшава стала столицею Польщі.

Унаслідок Люблінської унії до складу Речі Посполитої відійшла значна частина українських земель. Тут було запроваджено адміністративно-територіальний устрій за польським зразком. У цілому, українські землі поділялися на 6 воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське. Польські магнати і шляхта активізували свій наступ на українські землі. Значних утисків зазнавали українські селяни і жителі міст. Загострилися питання віри та мови.

Справжнім захисником українського народу від польського засилля стало українське козацтво. Воно було також серйозним чинником у дипломатичних відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією. Адже козаки постійно нападали на їхні володіння. Тому польські королі намагалися підпорядкувати козацтво своїй владі.

Наприкінці XVI ст. відносини між Річчю Посполитою і Османською імперією стали напруженого характеру. У цей час польські можновладці намагались утвердити панівні позиції в Молдовському, Волоцькому та Трансільванському князівствах, які також залежали від Туреччини.

У 1617 р. Османська імперія повністю взяла під контроль Молдову і впритул наблизилася до кордонів Речі

Варшава. Сучасне фото

- Розкажіть, якою була Варшава за доби Середньовіччя.

Посполитої. У вересні 1620 р. польські війська вторглися в Молдову, але в битві під урочищем Цецорою турки розгромили поляків.

Для відсічі туркам було набрано 35-тисячне польське військо, яке очолив великий литовський гетьман Я. Ходкевич. У серпні 1621 р. воно стало табором поблизу міста Хотина. На допомогу полякам прибув 40-тисячний козацький загін під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Об'єднаному польсько-козацькому війську протистояла 120-тисячна армія турецького султана Османа I. Завдяки козакам польське військо уникло розгрому. У жовтні 1621 р. під Хотином між Річчю Посполитою та Османською імперією було підписано мирний договір, згідно з яким обидві держави зберігали свій довоєнний статус. Так закінчилася польсько-турецька війна 1620–1621 рр.

Важливе місце в зовнішній політиці Польщі, а потім і Речі Посполитої, займали відносини з Московським царством. З 90-х років XV ст. до 80-х років XVI ст. між обома державами відбулося 6 воєн. Серед них найтривалішою виявилася **Лівонська війна (1558–1583)**.

Московська держава прагнула домогтися самостійності в торгівлі з країнами Західної Європи. На заваді цьому стояв Лівонський орден — держава, що займала територію сучасних Естонії та Латвії. У 1557 р. Лівонський орден уклав союз із Литвою і Польщею проти Московської держави. Натомість 1558 р. війська московського царя Івана IV Грозного вторглися в Лівонію й заволоділи кількома її фортецями.

У 1560 р. у війну на боці Лівонського ордену вступили Литва і Польща. Після того, як на трон Речі Посполитої зійшов **Стефан Баторій (1576–1586)**, Лівонська війна набула нових обертів. Польсько-литовські війська зайняли Полоцьк, Великі Луки та ряд інших російських міст. У 1582 р. було укладено 10-літнє перемир'я, згідно з яким Полоцьк і Лівонія відходили до Речі Посполитої, а захоплені російські міста поверталися московському царю.

У 1609 р. польський король *Сигизмунд III (1587–1632)* пішов війною на Москву. Він прагнув здобути московський трон для свого сина Владислава. Та сподівання короля не справдилися, і 1618 р. в селі Деуліно між Московською державою і Річчю Посполитою було підписано перемир'я на 14,5 років. Згідно з його положеннями, у складі Речі Посполитої залишалися Смоленські, Чернігівські та Новгород-Сіверські землі. Щоб їх повернути, у 1632 р. Москва розпочала війну проти Речі Посполитої. Однак бойові дії успіху не принесли.

Хотин. Сучасне фото

• Пригадайте, що ви вивчали про Хотинську фортецю з курсу історії України в 7–8 класах.

Ян Матейко.

*Портрет
Стефана Баторія*

• Яку роль у Лівонській війні відіграв С. Баторій?

*Невідомий художник.
Портрет
Короля Владислава IV.
XVII ст.*

ПОЛЬЩА В XVI–XVII СТ.

У 1634 р. обидві держави уклали «вічний» мир. Його умови передбачали подальше перебування цих земель у складі Речі Посполитої та відмову Владислава IV (1632–1648), який на той час став польським королем, від московського трону.

На півночі інтереси Речі Посполитої перетнулися з інтересами Швеції. Відносини ускладнилися після захоплення Польщею Лівонії. Шведсько-польські війни першої третини XVII ст. закінчилися для Речі Посполитої втратою Лівонії.

5. Релігійне життя

На світанку раннього Нового часу в релігійному житті Польщі значну роль відігравала католицька церква. Католицьке духовенство мало особливі привілеї, у його руках перебували навчальні заклади, лікарні й братства. Католицька церква володіла великими багатствами та була одним із найбільших землевласників.

Зіткнення магнатів і шляхти з католицькою церквою стосовно питання про десятину й обмеження церковного землеволодіння створило сприятливі умови для поширення в середовищі світських феодалів гуманістичного та реформаційного вчення.

Особливістю реформаційного руху в Польщі було те, що в нього активно включилася шляхта. Народна Реформація, яка відповідала інтересам міської бідноти та селян, не набула тут значного розмаху. Селяни взагалі відсторонилися від Реформації, яка мала передусім шляхетський характер.

Реформаційний рух у Польщі розвивався переважно у формах лютеранства та кальвінізму. Уже в 20-і роки XVI ст. серед німецького населення Гданська та інших міст поширилося лютеранство. Учення Лютера підтримала також частина польської шляхти й деякі магнати. Після 1540 р. у Польщі стає популярним кальвінізм. Шляхту, зокрема, у кальвінізмі притягували республіканські настрої, які давали змогу їй вести подальшу боротьбу за обмеження королівської влади.

У другій половині XVI ст. реформаційний рух пішов на спад. Досягнувши певних успіхів у боротьбі з духовенством і переконавшись, що католицька церква залишається єдиним надійним захисником існуючого ладу, шляхта почала відходити від Реформації. Привілеї католицької церкви під час Реформації, по суті, збереглися.

У 1564 р. до Польщі прибули єзуїти, діяльність яких була спрямована на боротьбу з протестантизмом. Успіхові єзуїтів у Польщі сприяла роз'єднаність між протестантами різних напрямів. Своє завдання єзуїти вбачали не лише у викоріненні протестантизму, а й у наверненні у віру православного населення українських і білоруських земель Речі Посполитої. На приєднанні православної церкви до католицизму наполягав і Папа Римський. У **1596 р.** в **Бересті** декілька православних єпископів уклали церковну унію. Так у православному світі постала греко-католицька (уніатська) церква. Вона визнавала зверхність Римського Папи, однак зберігала православний обряд.

6. Культура

Період наприкінці XV — у XVI ст. був часом піднесення польської культури, її золотим віком. Цю добу ще називають епохою культурного Відродження Польщі. Її культура розвивалася під впливом античності, італійського гуманізму та німецької Реформації. Образ людини Відродження, її незалежний характер і вільнолюбство були близькими польській шляхті. Чимало культурних діячів були вихідцями зі шляхетських родин. Польська культура дедалі більше набуває світських рис.

У поступі польської культури значну роль відігравали друкарні. Книгодрукування в Польщі розпочалося ще в 1474 р. Воно сприяло поширенню освіти, науки й літератури. Головним осередком друкарської справи був Краків.

З розвитком економічного та суспільно-політичного життя відчувалася потреба в освічених людях. Тому наприкінці XV — у XVI ст. збільшилася кількість початкових шкіл, які діяли в основному при церковних приходах. Навчалися, як правило, діти городян і частково селян. Новим явищем у польській освіті стала

Краківський університет.

• Пригадайте, коли було засновано цей університет. Які дисципліни вивчали студенти?

поява середньої школи — католицької та протестантської. Програма навчання в ній відповідала вимогам загальноєвропейської школи.

Роль важливого культурного центру відігравав Краківський університет. У 1579 р. було відкрито Віленську академію — єзуїтський навчальний заклад, що мав статус університету. Високий рівень університетської освіти сприяв відкриттям у різних галузях науки, зокрема астрономії (Миколай Коперник).

Освітня справа розвивалася і в українських землях Речі Посполитої. У 1578 р. було відкрито колегію в Острозі. Тут, крім кириличної граматики, також вивчалися предмети циклу тривіуму й квадрівіуму. Згодом Острозька колегія стала йменуватися Слов'яно-греко-латинською академією.

Активно розвивалася художня література. Видатним польським письменником був кальвініст *Миколай Рей* (1505–1569). Він народився і жив у Журавно (на території сучасної Львівщини) й писав тільки польською мовою. Талановитим польським поетом епохи Відродження був *Ян Кохановський* (1530–1584). Захоплюючі поеми писав *Себастьян Кльонович* (1545–1602).

У польській архітектурі чудовим зразком утілення ренесансних ідей є королівський замок *Вавель* у Кракові, перебудований під керівництвом італійських архітекторів у першій третині XVI ст. Наприкінці XVI ст. у польській культурі поширюється стиль бароко. У цьому стилі творив *Джованні Тревано* (1595–1644), який перебудував *Королівський замок* у Варшаві.

Піднесення мистецтва скульптури пов'язано з іменем *Віта Ствоша* (1445–1533), найкращою роботою якого є різьблений вівтар у Маріацькому костьолі в Кракові.

Фільварок, унія, реєстр, Річ Посполита, шляхта, шляхетська демократія; 1505, 1569, 1558–1583, 1596.

1. До яких позитивних і негативних наслідків призвело підписання Люблінської унії?
2. Які українські землі ввійшли до складу Речі Посполитої?

3. Попрацюймо з картою.
Як географічне положення Польщі впливало на її відносини з Османською імперією, Московським царством, Швецією?

4. Як ви вважаєте, яка країна — Польща чи Литва — більше потребувала утворення єдиної держави? Аргументуйте свої висновки.
5. Доведіть, що польська культура розвивалася під впливом Ренесансу.

6. Подискутуймо.
Як ви вважаєте, Річ Посполита — обмежена монархія чи шляхетська республіка?
7. У чому полягають особливості польської монархії порівняно з французькою? Як це впливало на внутрішнє життя Речі Посполитої?

§ 17. Московська держава

1. Пригадайте, коли в літописі було вперше згадано Москву.
2. Як у XII ст. переплелися долі Києва й Москви?
3. У чому полягають причини піднесення Московського князівства?
4. Яких московських князів ви пам'ятаєте? Чим вони уславилися?
5. Які події сприяли ліквідації монгольського панування на землях Московської держави?
6. Назвіть пам'ятки історії та культури Московського князівства. Чим прославився Андрій Рубльов?

1. Правління Івана IV Грозного

Після смерті в 1505 р. Івана III великим князем московським став Василь III. У другому шлюбі Василя III з Оленою Глинською народилося двоє синів — Іван та Юрій. Коли 1533 р. Василь III помер, його спадкоємцеві, старшому сину Іванові, було лише три роки. Влада зосередилася в руках його матері. У 1538 р. Олена Глинська раптово померла. У Московській державі настав період боярського правління (1538–1547). Малий Іван зазнав чимало горя від свавільних бояр.

Своє самостійне правління Іван розпочав у 1547 р. Воно пов'язане з актом великої політичної ваги: першим з-поміж московських князів Іван прийняв титул царя. Обряд коронації відбувся в січні 1547 р. Він посів трон під іменем **Івана IV** (1547–1584). Відразу після вінчання на царство Іван IV одружився з боярською донькою Анастасією Захар'їною.

У лютому 1549 р. цар скликав у Москві Перший земський собор. Після цього розпочався період реформ, які втілювало в життя вузьке коло радників молодого царя, що згодом увійшло в історію під назвою «Вибрана рада». Серед наближених до Івана IV осіб найбільший вплив мали священник Сильвестр, митрополит Макарій і державний діяч Олексій Адашев. Упродовж 10 років їхніми зусиллями вдалося здійснити кілька важливих перетворень у сфері центрального й місцевого управління та суду.

У 1550 р. було прийнято новий **Судебник**, який містив суттєво доповнені й уточнені норми права. Це прискорило формування системи центральних установ Московської держави — приказів. Найважливішими з них вважалися: Розрядний (відав військовою справою та організацією дворянського ополчення), Помісний (займався питаннями землеволодіння), Стрілецький (опікувався стрілецьким військом, яке було створене **1550 р.**) і Посольський (керував зовнішньою політикою). Більшість приказів очолювали дяки. Наприкінці XVI ст. існувало понад 20 приказів.

У 1551 р. на церковному соборі було затверджено «**Стоглав**» — збірник приписів про церковну обрядовість,

В. Васнецов. Цар Іван Васильович Грозний. 1897 р.

- Чи вдалося художнику передати образ «грозного царя»?

Казань. Поєднання в архітектурі мусульманських і православних традицій. Сучасне фото

Проте Іван IV прагнув отримати вихід до Балтійського моря й домогтися самостійності в торгівлі з країнами Західної Європи. На перешкоді був Лівонський орден. У січні 1558 р. московські війська вторглися в Лівонію. Розпочалася Лівонська війна (1558–1583), у яку невдовзі вступили Швеція, Польща та Литва. Несподівана смерть дружини Анастасії неначе підмінила царя: він відрікся від своїх соратників з «Вибраної ради», почав бенкетувати. Івана IV дратували й поразки у війні. Московські бояри почали обурюватися діями свого монарха.

ОПРІЧНИНА —

- 1) назва царського уділу (його території, війська, установ) у 1565–1572 рр.;
- 2) внутрішня політика московського царя Івана IV Грозного в 1565–1572 р.

Опричник з мітлою та собачою головою

- Поміркуйте, з якою метою Іван IV створив опричнину.

внутрішнє життя духовенства та його відносини із суспільством і державою. Центральною реформою стало скасування в 1555 р. системи кормлінь. Натомість створювали нові органи місцевої влади, які обиралися, а не призначалися. Уживали заходів із централізації фінансової системи. Поступово запроваджувалася певна одиниця поземельного оподаткування — соха. У 1556 р. було прийнято «Уложеніє про службу». Воно встановлювало порядок проходження військової служби для бояр і дворян.

Перше десятиліття правління Івана IV позначилось успіхами і в зовнішній політиці Московського царства. У жовтні 1552 р. велике військо під проводом Івана IV завоювало **Казань**. Після цього Казанське ханство було приєднане до Москви. Падіння Казані визначило долю **Астраханського** ханства, яке в 1556 р. також було включено до складу Московської держави.

У відповідь на невдоволення знаті в січні 1565 р. Іван IV залишив Москву й подався в Олександрову слободу. Звідти він прислав грамоту, у якій заявив про своє відречення від трону. Налякані бояри й духовенство відправили до Івана IV делегацію для переговорів. Цар погодився повернутися на трон за умови, що матиме право страчувати зрадників і конфісковувати їхнє майно.

Невдовзі Іван IV проголосив **опричнину** (від слова «опріч» — крім, окрім, окремо). Значна частина території Московського царства виділялася в особливий царський уділ, який і називався «опричнина». На цій території створювався спеціальний апарат управління й віддане цареві військо — **опричники**. Решта земель (**зёмщина**) були формально передані під опіку Боярської думи й приказів. Проте опричники безкарно поводитися в земщині, виконуючи примхи царя.

Після запровадження опричнини розпочалися розправи над негодними. Першими жертвами стали численні представники давніх знатних родів, яких цар страчував разом із сім'ями та найближчим оточенням, конфісковуючи їхні землі. Жорстоких погромів зазнали такі багаті міста, як Твер, Новгород і Псков. Найближчим

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО в XVI ст.

помічником царя в керівництві опричниною був дворянин Малюта Скуратов. Опричники носили одяг чорного кольору, до сідел своїх коней прив'язували мітлу й собачу голову. Це означало, що опричники вигризають зраду, як собаки, і вимітають зрадників мітлою. За нечувану жорстокість Івана IV прозвали **Грозним**.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XVI ст. Англійський дипломат Джером Горсей про Івана IV Грозного

Цар жив у постійному страхові й боязні змов і посягань на своє життя, які розкривав щоденно, через що проводив більшу частину свого часу на допитах, катуваннях і стратах, засуджуючи до смерті відомих воєначальників і чиновників, які були визнані змовниками...

Турбуючись про те, аби уникнути долі своїх жертв, він детально розпитував Елізіуса Бомеліуса — брехливого ворожбита, який отримав звання доктора медицини в Англії, майстерного математика, мага тощо, — про те, скільки років королеві (англійській) Єлизаветі I, наскільки успішним могло б бути його сватання до неї.

...Віддавна мріючи зробити Англію своїм пристанищем у випадку необхідності, збудував багато суден, барж і човнів поблизу Вологди, куди звів свої найбільші багатства, аби, як прийде час, завантажитися на ці судна й спуститися вниз по Двіні, прямуючи в Англію...

1. Чим англійський дипломат пояснює нечувану жорстокість Івана Грозного?
2. Яка роль відводилась Англії в планах Івана IV?

Розгул оприччини, виснаження військових сил держави в Лівонській війні та недалекоглядна зовнішня політика призвели до трагічних наслідків: у 1571 р. військо кримського хана підійшло до Москви й підпалило її. У пожежі загинули тисячі москвичів. У **1572 р.** опричнину було офіційно скасовано.

У 1581 р. Іван Грозний у випадку гніву вбив власного сина і спадкоємця царевича Івана. Становище Москви в Лівонській війні стало вкрай тяжким. У 1582 р. було укладено перемир'я з Польщею, унаслідок чого Іван IV відмовився від претензій на Лівонію. Було підписано перемир'я зі Швецією, до якої відійшли Нарва та російські міста Ям, Копор'є, Івангород. По суті, Лівонську війну Москва програла.

Невдачі завойовницької політики на заході частково компенсувались успіхами на сході, зокрема на Уралі та в Сибіру. Тут відзначився козачий отаман **Єрмак**, який завдав відчутного удару Сибірському ханству.

Смерть сина Івана стала для царя важким тягарем. Наприкінці лютого 1584 р. фізичний стан Івана IV різко погіршився. Ширилися чутки, що його отруїли. Цар Іван IV Грозний раптово помер 18 березня 1584 р. під час гри в шахи, залишивши після себе важку економічну та військово-політичну спадщину.

2. «Смутний час»

Після смерті Івана IV Грозного царем став його син **Федір** (1584–1598). Він був набожним і справедливим, однак не дуже здатним до ведення державних справ. Від імені царя правив брат його дружини Борис Годунов. У 1589 р. стараннями Бориса Годунова в Москві було запроваджено *патріаршество*, що зміцнило міжнародний престиж російської православної церкви й держави.

Цар Федір Іванович помер бездітним. Молодший брат Федора, малолітній царевич Дмитрій, загинув у 1591 р. за нез'ясованих обставин. Династія нащадків Івана Калити припинилася. Питання про успадкування трону стало формальною причиною бурхливих потрясінь початку XVII ст., що відомі в історії Росії як «Смутний час».

У січні **1598 р.** у Москві зібрався Земський собор, який обрав новим царем **Бориса Годунова** (1598–1605). Він був видатним державним діячем, але почувався на троні не дуже впевнено й часто вдавався до репресій.

Невідомий художник. Борис Годунов. Поч. XVII ст.

● Назвіть ознаки царської влади в Бориса Годунова.

Початок нового XVII ст. приніс Московській державі нечувані стихійні лиха і голод. За такої ситуації в Польщі з'явилася людина, яка видавала себе за царевича Дмитрія, сина Івана Грозного, який нібито дивом вижив. Польський король Сигизмунд III поставився до самозванця з пересторогою і не поспішав надавати Лжедмитрієві допомогу. Проте деякі польські вельможі повірили в новину про дивовижний порятунок царевича. Воєвода Єжі Мнішек, заручившись обіцянкою Лжедмитрія передати його родині велику суму грошей і чималі земельні володіння, видав за нього доньку Марину та допоміг спорядити військо.

У серпні 1604 р. загони Лжедмитрія перейшли кордон і попрямували на Москву. Війська Бориса Годунова билися з нападниками неохоче, багато міст і фортець здавалися без бою. У квітні 1605 р. Борис Годунов раптово

помер. Москва та військо присягнули на вірність його синові Федору Борисовичу. Але той не мав авторитету, і згодом воєводи та урядові війська визнали Лжедмитрія законним царем. У червні 1605 р. Федора Годунова було позбавлено трону й невдовзі задушено, а Лжедмитрій урочисто вступив у Москву. Самозванець, який згодом отримав прізвисько **Лжедмитрія I**, приступив до управління Московською державою. Вважається, що під маскою удаваного сина Івана Грозного ховався монах-утікач Григорій Отреп'єв.

На перших порах становище Лжедмитрія I в Москві було досить стійким. Однак не минуло й року, як бояри на чолі з Василем Шуйським його вбили. Через декілька днів новим царем було обрано **Василя Шуйського** (1606–1610). Вступаючи на трон, він письмово зафіксував свої обов'язки перед боярською аристократією.

Воцаріння Василя Шуйського не принесло заспокоєння країні. **Улітку 1606 р.** в Путивлі вибухнуло повстання, яке очолив **Іван Болотников**. У ньому взяли участь селяни, козаки, холопи, городяни й дрібні дворяни. Уже восени Іван Болотников рушив на Москву і взяв столицю в облогу. З великими зусиллями цареві вдалося придушити повстання.

Тим часом на території Московського царства з'явився новий самозванець, який також називав себе царевичем Дмитрієм. Його справжнє ім'я не встановлено донині. З допомогою польських загонів **Лжедмитрій II** здобув ряд перемог, підійшов до Москви і на початку червня 1608 р. став табором біля села **Тушино** (нині територія Москви).

Щоб розправитись із Лжедмитрієм II, цар Василь Шуйський звернувся по допомогу до шведського короля Карла IX. За певні територіальні поступки шведи погодились відправити своє військо. Позаяк Швеція тоді ворогувала з Польщею, це послужило зручним приводом для Сигизмунда III, щоб утрутитися в московські справи. Восени 1609 р. польське військо взяло в облогу Смоленськ. Однак подальше просування поляків пригальмував відчайдушний опір його жителів, які боронили рідне місто впродовж 20 місяців.

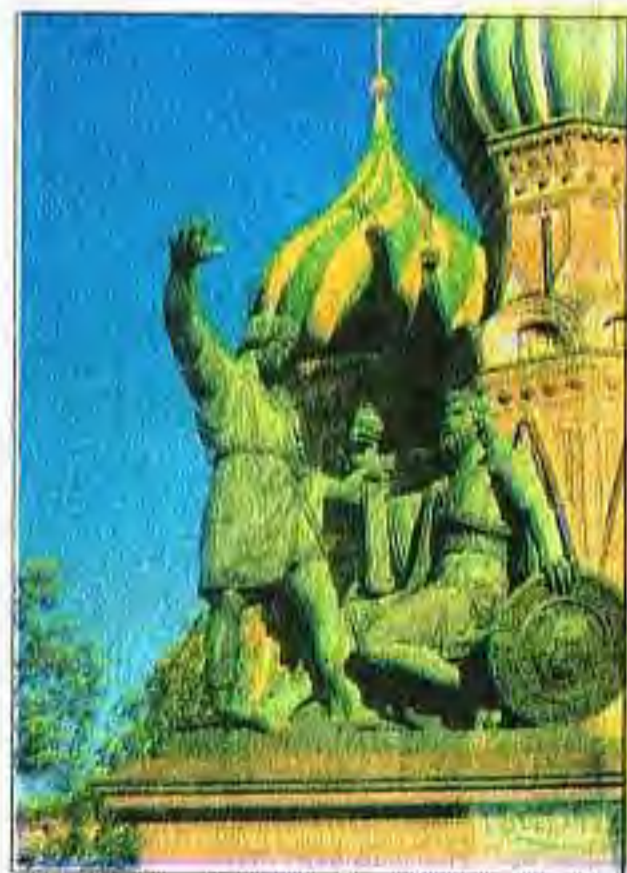
Невдовзі на допомогу цареві прибуло союзне шведське військо. Самозванець Лжедмитрій II покинув тушинський табір, його загони розбіглися, і з Москви було знято облогу.

Улітку 1610 р. дворяни скинули боярського царя Василя Шуйського й змусили його постригтися в ченці. Владу в державі захопило угруповання із семи бояр, відоме як «семибоярщина», на чолі з князем Федором Мстиславським. Бояри запропонували трон польському королеви-чужу Владиславу і присягнули йому. Невдовзі до столиці

*Невідомий художник.
Портрет Лжедмитрія I.
Поч. XVII ст.*

- Хто підтримував Лжедмитрія I?

*Пам'ятник К. Мініну і
Д. Пожарському в Москві.
Сучасне фото*

- Яку роль відіграли К. Мінін і Д. Пожарський у визволенні Московської держави?

МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО В XVII ст.

- Територія Московського царства на початку XVII ст.
- Українські землі, що увійшли до складу Московського царства за «Вічним миром» між Московським царством і Річчю Посполитою в 1686 р.
- Кордони Московського царства в 1689 р.
- Похід Лжедмитрія I в 1604–1605 рр.
- Похід Лжедмитрія II в 1608 р.
- Походи поляків і литовців у 1609–1618 рр.
- Рух народного ополчення на чолі з Мініним і Пожарським; визволення Москви від інтервентів 22 жовтня 1612 р.

ввійшло невелике польське військо, яким командував гетьман Жолкевський. А на півночі господарювали шведи.

У країні розгорнулася боротьба за незалежність. Улітку 1611 р. становище Московської держави було надзвичайно важким. Поляки нарешті спромоглися взяти Смоленськ, а шведи заволоділи Новгородом Великим. У вересні 1611 р. із закликом формувати народне ополчення виступив **Кузьма Мінін**, староста Нижнього Новгорода. Військовим керівником ополчення було обрано князя **Дмитрія Пожарського**.

У лютому 1612 р. ополчення К. Мініна і Д. Пожарського виступило в похід і в серпні 1612 р. підійшло до Москви. Спочатку довелося відбивати наступ поляків, що намагалися визволити оточений у Кремлі й Китай-городі свій гарнізон. Невдовзі там почався голод, і 22 жовтня 1612 р. війська Д. Пожарського звільнили Китай-город; через кілька днів капітулювали поляки, які були в Кремлі. Так було завершено визволення Москви.

3. Воцаріння династії Романових

Після визволення столиці належало відновити державну владу. У січні 1613 р. в Москві розпочалося засідання Земського собору для обрання царя.

Після тривалих обговорень **21 лютого 1613 р.** Земський собор обрав царем **Михайла Федоровича Романова** (1613–1645). Від нього бере початок династія **Романових**, яка правила Російською державою понад 300 років (1613–1917).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На момент обрання на царство Михайла Романова в Москві не було. Після звільнення Москви від поляків він поїхав у своє помістя в Кострому. Але й там було небезпечно: поляки намагалися знищити можливого претендента на трон. Згідно з переказом, Михайла Романова врятував селянин Іван Сусанін. Тоді Михайло Романов став переховуватися в одному з костромських монастирів. Там і знайшло його посольство від Земського собору, яке запропонувало юнакові посісти московський трон. Тільки після тривалих умовлянь Михайло Федорович прийняв царство і поїхав до Москви. Новий монарх називав себе внуком царя Івана IV Грозного і племінником царя Федора Івановича. Родинні зв'язки справді були, однак по жіночій лінії. Натомість по чоловічій лінії Михайло Федорович був онуком боярина Микити Романовича Захар'їна-Юр'єва. А той доводився рідним братом Анастасії Романівні, першій дружині царя Івана Грозного. Вони походили від давнього і славного московського роду Федора Кошки.

Найголовнішим завданням Михайла Федоровича стало звільнення країни від польських і шведських завойовників. У руках шведів перебували новгородські землі. Значних збитків завдавали населенню й бродячі ватаги поляків.

У 1613 р. в Новгородській землі почався народний рух проти шведів, на допомогу якому прийшли царські загони. Ослаблені країни прагнули миру. Він був укладений **1617 р.** Згідно з його положеннями, шведи залишали Новгородську

САМОДЕРЖАВСТВО – форма правління державою, згідно з якою верховна влада зосереджена необмежено в руках однієї особи – самодержця.

Невідомий художник.
Портрет царя Михайла
Федоровича. Росія.
XVIII ст.

Невідомий художник.
Портрет царя Олексія
Михайловича. Росія.
XVIII ст.

- Визначте характерні особливості царського парадного портрета.

землю, але зберігали за собою кілька фортець. У результаті Московську державу було остаточно відрізано від Балтики та Фінської затоки. Свої претензії на московський трон продовжував висувати польський королевич Владислав. У 1645 р. Михайло Федорович помер, залишивши непросту спадщину своєму синові Олексієві.

Цар **Олексій Михайлович** (1645–1676) намагався посилити **самодержавство**. Саме за його правління бояр замінило чиновництво. У цей час припинили скликати Земські собори, натомість збільшили кількість приказів.

У роки царювання Олексія Михайловича розгорілося протистояння між церковною та світською владою. У 1652 р. московським патріархом став Никон, якому цар доручив проведення реформи церкви. За наказом Никона почали виправлення текстів російських богослужбних книг та обрядів відповідно до грецьких обрядів і канонічних текстів. Никон вимагав хреститися трьома пальцями, а не двома. Реформи Никона викликали невдоволення. На церковному соборі (1666–1667) з ініціативи царя прокляли всіх противників реформи. Їх почали називати **розкóльниками**, або **старообрядцями**. Це був початок **розколу** в російській православній церкві. Розкол підтримало багато представників знаті, серед яких була відома бояриня Ф. Морозова. У 1668 р. розкóльники підняли повстання в Соловецькому монастирі, яке тривало майже 10 років. Для його придушення цар не міг послати великі сили, тому що на Волзі вибухнуло велике повстання під проводом козацького отамана **Степана Разіна** (1667–1771).

ЦЕРКÓВНИЙ РОЗКÓЛ – релігійний рух середини XVII ст. проти реформи російської православної церкви, який закінчився відокремленням від неї частини віруючих.

В. Суріков. Бояриня Морозова

- Визначте прихильників Никона й протопопа Авакума. Як їх називали?

4. Росія та українські землі

Наприкінці XV ст. серед правлячої верхівки формується ідея поширення влади московського великого князя на всі землі, які раніше входили до складу Київської держави. Свій задум московський уряд утілював під гаслом захисту православного населення від релігійних утисків. Цьому сприяла й ситуація, що склалася у Великому князівстві Литовському. Ліквідація удільних князівств на території України спонукала їхніх володарів шукати підтримки Московської держави.

На початку 1500 р. під владу московського государя зі своїми володіннями перейшли князі, яким належала більша частина Чернігово-Сіверщини. Поразка у війні з Іваном III змусила Велике князівство Литовське укласти в 1503 р. мирний договір і визнати входження до складу Московської держави Чернігово-Сіверських земель з 19 містами. Новоприєднані українські території було поділено на повіти, які очолювали воєводи.

Чернігово-Сіверщина перебувала в складі Московської держави до 1618 р. На її землях було організовано московську сторожову службу. Тому наприкінці XVI ст. тут було розміщено значну кількість військово-служилого люду, який, по суті, поглинув місцеве населення.

Саме Сіверська земля відігравала активну роль у подіях «Смутного часу». Багато українців, у тому числі й козаків, брало участь у повстанні Івана Болотникова і походах Лжедмитрія I та Лжедмитрія II на Москву. Дехто не повернувся в Україну й осів у Московській державі. У 1609 р. на російській території перебувало 40 тис. козаків.

У подальших військових конфліктах між Річчю Посполитою і Росією українські козаки виступали на боці поляків. Під час походу королевича Владислава на Москву в 1617–1618 рр. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний повів йому на допомогу 20-тисячне військо. У жовтні 1618 р. запорожці разом з поляками безуспішно штурмували Москву.

Багато козаків перейшли на бік Росії, бо вони не вірили у визнання їхніх прав польською владою. Відомо, що в 1620 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний навіть звертався до московського царя з проханням прийняти на службу все Військо Запорозьке. Однак Михайло Федорович таке клопотання не задовольнив. Під час російсько-польської війни 1632–1633 рр. козаки знову воювали на боці Речі Посполитої.

5. Культура

У XVI ст. формуються основні риси російської культури. Важливим фактором у її розвитку був вплив церкви на духовне життя суспільства.

В усній народній творчості домінуючою темою була героїчна боротьба народу із зовнішніми ворогами, що звучала в билинах та історичних піснях.

Визначною подією в історії російської культури стала поява книгодрукування. Перша друкарня з'явилася близько 1553 р. Через 10 років на кошти царської скарбниці було започатковано друкарню в Москві. Її очолили **Іван Федоров** і **Петро Мстиславець**. У березні 1564 р. тут вийшла друком перша книга — «Апостол», а наступного року — «Часослов». Згодом І. Федоров і П. Мстиславець переїхали в Україну. Але в Москві книгодрукування не припинилося.

Навчання в Московській державі здійснювалося в школах при монастирях і церквах, а вчителями в них були духовні особи. У навчання входило засвоєння

Пам'ятник Івану Федорову

- Розкажіть про роль І. Федорова в розвитку культури на українських землях. Чому йому спорудили пам'ятник також і у Львові?

Братина, виготовлена майстрами Московського Кремля в 1645–1676 рр.

Москва. Собор Василя Блаженного

елементарної грамоти, хоча іноді вивчали також граматику, арифметику тощо. У родинях знаті звичним явищем ставало навчання дітей учителями-іноземцями.

У першій чверті XVI ст. формується політична теорія Російської держави. Важливою віхою в її розробці стало «Сказання про князів Владимирських». У ньому обґрунтовувалося право великих московських князів на царський титул. Тоді ж поширилась ідея ігумена одного з псковських монастирів **Філофея** про **Москву** як про «**третій Рим**». За Філофеєм, перша світова держава — Рим — перестала існувати через єресь; другий Рим — Візантія — загинула через унію з католицькою церквою, а третій Рим — це Москва, яка залишилася вірною православ'ю. Четвертого ж Риму не повинно бути.

Меті ідеологічного обґрунтування самодержавства були підпорядковані й історичні твори, насамперед літописи. У 50-х роках XVI ст. був написаний «Літописець початків царства великого князя Івана Васильовича», що охоплював події з 1534 по 1553 р. У першій половині XVII ст. разом із літописами починають з'являтися нові види історичних творів.

Водночас спостерігається розвиток природничих наукових знань. Про зростання інтересу до астрономії свідчило поширення різних астрономічних приладів. Значна увага приділялась уточненню знань про територію Російської держави, її природні багатства. Велику популярність мали карти, які містили коментарі, перелік міст та інформацію про відстань між ними.

Наприкінці XV ст. спостерігається новий етап у розвитку російської архітектури. У 1485 р. почалося спорудження цегляних стін і веж Московського Кремля. Центром Кремля стала збудована в 1505–1508 рр. церква-дзвіниця Івана Лествичника (Івана Великого). За роки правління Олени Глинської було зведено другу лінію укріплень навколо торгово-ремісничого району столиці — Китай-городу.

У 80-х роках XVI ст. для централізованого державного керівництва будівництвом було створено спеціальний Приказ кам'яних справ. Однією з перших проведених ним робіт стало спорудження в 1585–1593 рр. третьої лінії кам'яних укріплень Москви — Білого міста. Роботами керував відомий майстер **Федір Конь**. Він також збудував Смоленський кремль.

У другій третині XVI ст. в російській культовій архітектурі з'являється «шатровий стиль». Одним із кращих зразків кам'яної шатрової архітектури є храм Вознесіння в с. Коломенському, споруджений у 1532 р. Головною ж

пам'яткою шатрової архітектури є **Покровський собор**, збудований у **1555–1560 рр.** на Красній площі в Москві. Його також називають собором Василя Блаженного за іменем похованого тут відомого московського юродивого.

В останній чверті XV – на початку XVI ст. видатним представником московської школи живопису був Діонісій (бл. 1440–1502 або 1503). Він створив багато ікон і розписав фресками частину Успенського собору Московського Кремля. Роботи Діонісія мали витончений рисунок, вишуканий колорит, пишну декоративність.

У XVI ст. в образотворчому мистецтві спостерігається зростання інтересу до сюжетів усесвітньої і, особливо, російської історії. Так, у середині XVI ст. в Москві було написано 4-метрову ікону «Церква войовнича», присвячену взяттю Казані. На ній зображено урочисту ходу переможного війська на чолі з Іваном Грозним. Серед воїнів – київський князь Володимир Великий із синами Борисом і Глібом, Олександр Невський, Дмитрій Донський та інші уславлені князі. У центрі – постать візантійського імператора Константина Мономаха. Військо зустрічає Богородиця з дитям.

Водночас розвивався жанр історичного портрета. Цікавим є розпис галереї Благовіщенського собору, де поряд із зображеннями московських князів є портрети Арістотеля, Гомера, Вергілія, Плутарха. До кінця XVI ст. в портретному жанрі зберігалась іконописна манера. Але поступово портрет набуває більш реалістичних рис.

1547–1584, 1550, 1552, 1556, 1558–1583, 1565–1572, 1606, 1609–1612, 1613, 1666–1667, Іван IV Грозний, Борис Годунов, Іван Болотников, Василь Шуйський, Кузьма Мінін, Дмитрій Пожарський, «Судебник», Лівонська війна, опричнина, «Смутний час», церковний розкол.

1. Використовуючи карту, визначте:
 - як змінилася територія Московського царства за Івана IV;
 - напрямки походів польських і шведських загарбників на початку XVII ст.;
 - території, які ввійшли до Московської держави в середині XVII ст.
2. Як територіальні зміни, що відбулися в XVI–XVII ст., можуть визначати напрями зовнішньої політики Росії у XVIII ст.?

3. Чи були «Смутні часи» спричинені лише династичними негараздами? Що ускладнювало ситуацію в Московському царстві на початку XVII ст.?

4. Чим був викликаний початок опричнини? Які верстви населення найбільше постраждали від неї? Чи можна виправдати злочини опричників з точки зору християнської моралі?

5. Визначте, як за правління Івана IV Грозного відбулося зміцнення самодержавства.

6. Порівняйте Реформацію в Німеччині та церковний розкол у Московському царстві. Чи можна назвати старообрядців протестантами? Аргументуйте свій висновок.

РОСІЙСЬКА ІСТОРІЯ В ЖИВОПИСІ

*С. Іванов.
У Смутний час.
Художник вдало зобразив
склад війська самозванця:
козаки, селяни, німецький
найманець, кочівники,
польський магнат,
шляхтичі.*

Визначні події всесвітньої історії, зображені художниками, цінні для глядача як історичною достовірністю, так і естетичним впливом. Вони є оригінальним джерелом доступної для сприйняття історичної інформації.

Видатною сторінкою в створенні серії картин для вивчення історії Росії є видання «Картини з російської історії», здійснене Й. М. Кнебелем у 1908–1913 рр. Відомі російські художники спеціально для нього створили картини на історичну тематику.

*С. Іванов.
У часи розколу.
Зображено пошук доказів
для викриття розкольників.*

*С. Іванов.
Боярська дума.
На картині зображено
звичайне засідання, яке
розпочиналося на світанку.*

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМ
«КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI –
першої половини XVII ст.»,
«ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА і МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО»**

Чому мистецтво Відродження було новим явищем, своєрідним переходом від культури Середньовіччя до культури раннього Нового часу?

- Відродження – період культурного піднесення країн Європи, перехід від культури Середньовіччя до культури Нового часу, що характеризується зверненням до культурної спадщини античності, посиленою увагою до людини.
- Епоху Відродження підготували нові явища і події, які спостерігалися в Європі – активний економічний розвиток країн, насамперед італійських міст, Великі географічні відкриття, поява технічних винаходів, початок книгодрукування.
- Сформувався новий світогляд. Гуманісти по-новому пояснювали роль і місце людини у світі, її призначення. Вони проголосили людину найвищою цінністю, вважаючи, що людина має право на щасливе й гідне життя.
- Утвердилося переконання в безмежних можливостях людини в пізнанні світу.
- У науці визначився відхід від схоластики й утверджувалася роль дослідного знання.

Чим італійське Відродження відрізняється від Північного Відродження?

- Північне Відродження формувалося під впливом італійського Відродження.
- У північній Європі на формування нової культури впливала не антична спадщина, а християнство.
- У мистецтві італійського Відродження людина була центром Усесвіту, тоді як у мистецтві північної Європи вона виступала підтвердженням існування Творця. В італійців людина божественно прекрасна, а в німців і голландців вона різна. Бог створив землю й людину, яка живе разом з природою одним життям. Людина є безумовно цінною, проте такими ж цінними є небо, зорі, листя і трава. Митці Північного Відродження вбачали цінність людини в її існуванні, а не в її звершеннях. З однаковою увагою вони зображали і селянина, і городянина, і ледаря, і каліку.
- На півночі на творчість митців сильно впливали ідеї протестантизму. Лютерани й кальвіністи прагнули дешевої церкви. Тому художники Північного Відродження працювали на замовлення не ієрархів церкви, а багатих городян.

У чому полягають особливості розвитку Польської держави в XVI – першій половині XVII ст.?

Економічні

- В умовах внутрішньополітичної нестабільності західноєвропейських країн, несприятливої міжнародної ситуації в Західній Європі економіка Польщі розвивалася досить стабільно.
- Розвивалися товарно-грошові відносини, зросли міста.

- Виникли фільварки — багатогалузеві господарства, орієнтовані перш за все на ринок. Головний продукт польського експорту в Європу — зерно.
- «Революція цін», спричинена Великими географічними відкриттями, забезпечувала стабільно високі ціни на польський хліб і сприяла збагаченню польського дворянства.
- Економічне піднесення призвело до поглиблення феодальних відносин і посилення феодальної експлуатації селян.

Внутрішньополітичні

- У XVI — першій половині XVII ст. в країні відбувалося формування й зміцнення станової монархії.
- Велику роль відігравали магнати — великі феодали, зміцнили позиції шляхти — дрібних і середніх феодалів.
- Посилилася роль сейму — станово-представницького органу влади. Сейм обирав короля, значно обмежував його повноваження, затверджуючи всі його рішення.
- Формою правління Польщі була обмежена станово-представницька монархія.

Релігійні

- Велику політичну й економічну роль у Польщі відігравала католицька церква.
- Реформація в Польщі практично не відбулася, оскільки протестантизм існував у формі багатьох течій і не мав значного впливу на шляхту й магнатів.
- У країні активно діяли єзуїти, особливо в галузі освіти, відкрилося багато єзуїтських колегіумів. На єзуїтські перетворювалися православні навчальні заклади — школи. Навіть Острозька академія стала єзуїтською.
- 1596 р. за Берестейською унією було створено греко-католицьку церкву, яка визнавала зверхність Римського Папи.

Зовнішньополітичні

- 1569 р. було підписано Люблінську унію та створено державу — Річ Посполиту.
- До складу новоутвореної держави ввійшли землі Литви й України, що сприяло посиленню національного, релігійного та феодального гніту.
- Річ Посполита взяла активну участь у війні проти Московського царства, підтримала боротьбу Лжедмитрія I і Лжедмитрія II за престол.

Як відбувалося становлення самодержавства за Івана IV Грозного?

- Іван IV утвердив самодержавство (необмежену владу царя), здійснивши ряд перетворень:

скликання Земського собору (1549);
 прийняття «Судебника» (1550);
 створення приказів — державних установ, які відали різними сферами державного життя;
 скасування місництва і боярського кормління відкрило шлях до державної служби дворянству;
 утворення стрілецького війська;
 установлення порядку проходження військової служби для бояр і дворян «Уложеніє про службу»;

- Спробою приборкати боярсько-князівську аристократію та зміцнити владу царя стала опричнина 1565–1572 рр., яка завдала великої шкоди економічному розвитку країни.

- Приєднання до Московської держави Казанського ханства й Астраханського ханства, приєднання частини Сибіру внаслідок походу Єрмака значно розширили територію держави, проте виснажлива Лівонська війна 1558–1583 рр. не вирішила основного питання — здобуття виходу до Балтійського моря.

Які особливості розвитку Московської держави в порівнянні з поступом країн Європи?

- Величезні розміри країни послаблювали економічні зв'язки між різними частинами держави. Відсутність виходу до морів обмежувала можливості налагодження торговельних зв'язків із країнами Європи, особливо негативно вплинула на зовнішню торгівлю відсутність виходу до Балтійського моря.

- Система управління державою була недосконалою.

- Опричнина й шведсько-польська інтервенція значно підірвали господарське життя країни — було зруйновано сотні сіл і міст, знищено населення на великих територіях.

- Коли в Європі селяни здобули особисту свободу, у Московському царстві відбулося встановлення кріпосного права — повної особистої залежності селян від феодалів. Якщо Судебник 1550 р. залишав у силі положення про Юріїв день (селяни могли покинути землевласника впродовж двох тижнів наприкінці осені), то «Соборне уложеніє» 1649 р. остаточно закріпачило селян. У Московському царстві були майже відсутні умови для формування ринку вільної робочої сили, що негативно вплинуло на можливість розвитку мануфактурного виробництва.

- Унаслідок селянських війн під проводом Івана Болотникова (1606–1607) і Степана Разіна (1667–1671) відбулося посилення феодального гніту.

- Єдності державі не додав і церковний розкол, унаслідок чого на культуру й науку посилювався вплив церкви, що спричинило інтелектуальне відставання Московії від Європи.

Із матеріалу цього розділу ви:

- дізнаєтеся про причини, передумови, характер англійської революції другої половини XVII ст.;
- зрозумієте, як промисловий переворот в Англії спричинив формування нового суспільства, нових економічних відносин, початок технічного прогресу;
- проаналізуєте процес формування північноамериканських колоній і причини протистояння між ними й Англією;
- сформуєте уявлення про перебіг війни за незалежність, унаслідок якої утворилися Сполучені Штати Америки й була прийнята перша у світі Конституція;
- дізнаєтеся про характерні риси та ідеї епохи Просвітництва;
- зможете пояснити, як у країнах Європи сформувались абсолютні монархії і чому філософія Просвітництва стала основою абсолютизму в європейських країнах;
- зрозумієте, якими були суспільство, господарство, політичний і культурний розвиток країн Сходу і Заходу; специфіку міжнародних відносин;
- зможете пояснити, чому Османська імперія — своєрідний міст між Заходом і Сходом — поступово занепадала;
- дізнаєтеся про особливості розвитку в XVII–XVIII ст. Індії та Китаю;
- навчитесь аналізувати й порівнювати історичні процеси, події, явища, з'ясуєте зміст понять і термінів: *просвітництво, освічений абсолютизм, промисловий переворот, технічний прогрес, колонія, метрополія, республіка, монархія, федерація, декларація, конституція.*

НОВИЙ ЧАС. ПЕРША ЧАСТИНА

(Друга половина XVII–XVIII ст.)

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1640–1660 рр.

Карл II —
король
Англії
в 1660—
1685 рр.

 Дії Кромвеля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Карла II

 Вирішальна перемога військ Кромвеля над королівським військом у червні 1645 р.

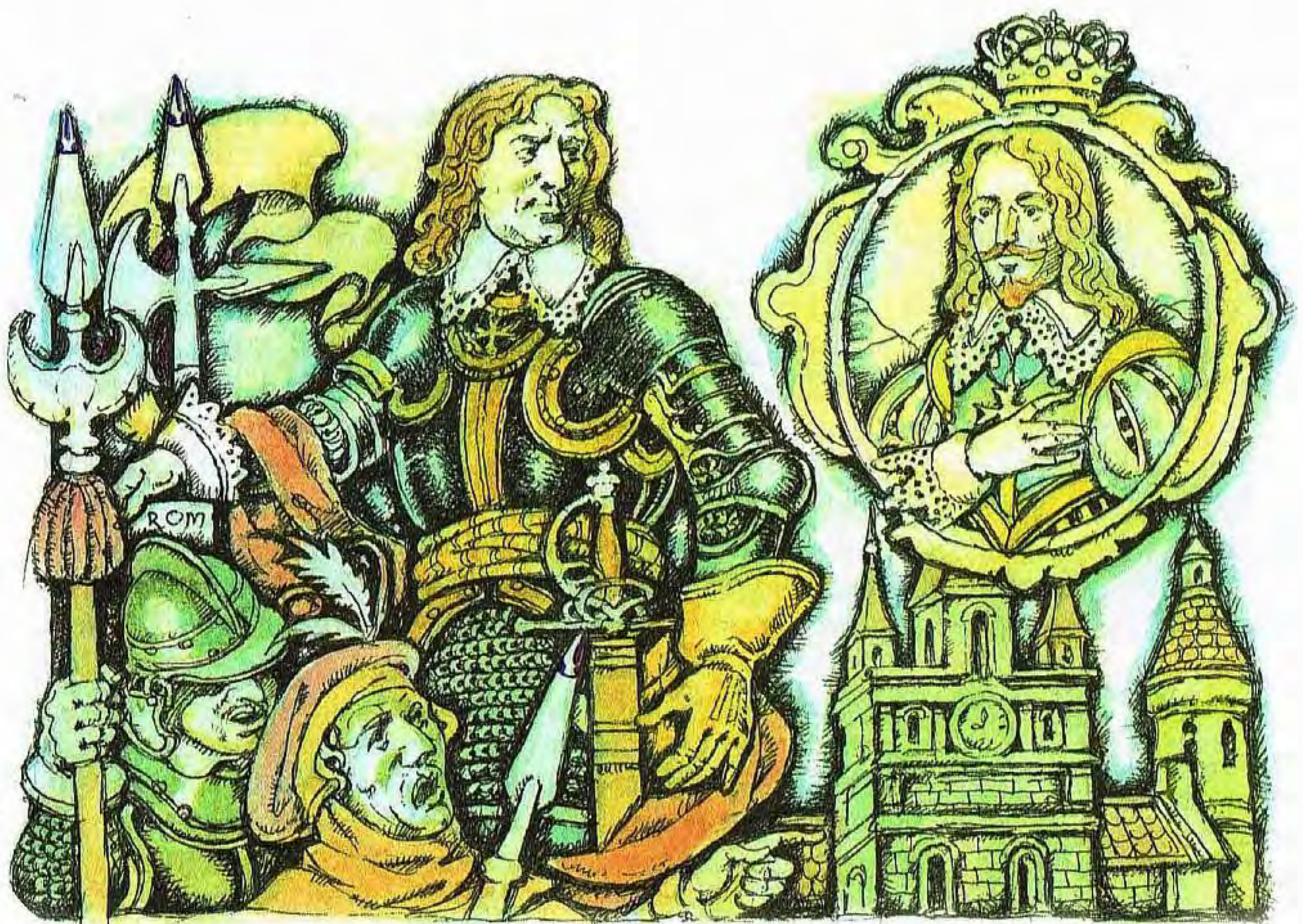
 Території, які контролювалися королем наприкінці 1645 р.

 Території, які контролювалися парламентом у 1644–1645 рр.

Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії в 1660 р.

**КРИЗА СТАРОГО ПОРЯДКУ.
ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ**

§ 18. Англійська революція

1. Які нові економічні явища відбувалися в Англії в XVII ст.?
2. Що таке *обгороджування*? Назвіть його причини й наслідки.
3. Що таке *мануфактура*? Назвіть її характерні ознаки.
4. У яких галузях мануфактура була найпоширенішою?
5. Пригадайте, хто такі «нові дворяни».
6. Яка монархія називається *абсолютною*? Чи утвердилася вона за правління Тюдорів?
7. Як називається станово-представницький орган влади в Англії? Визначте структуру й повноваження цього органу.
8. Визначте характер Реформації в Англії. Як реформаційні процеси вплинули на подальшу історію Англії?
9. Коли й де відбулася перша буржуазна революція? Які революції називають *буржуазними*?

1. Англія напередодні революції

У 30–40-х роках XVII ст. Англія залишалась аграрною країною. Майже 80% населення проживало в сільській місцевості. Оскільки найбільше прибутків приносило вівчарство, то обгороджування селянських земель тривало. Крім того, сільська місцевість приваблювала «нових дворян» (джентрі), які разом із землею купляли й титули. Однак за родом занять і способом мислення вони більше були схожі на буржуазію. Це були енергійні підприємці, яких обтяжували феодалські обмеження.

У країні спостерігалось зростання торгового й промислового капіталу. Центром економічного життя Англії став Лондон, у якому на початку XVII ст. проживало майже 200 тис. осіб. Ще в 1570 р. тут було засновано Англійську біржу, у 1600 р. — створено могутню Ост-Індську компанію.

На початку XVII ст. спостерігається також зростання металургійного виробництва, розвиток суднобудівництва та гірничої справи. В Англії видобували майже 80% вугілля всієї Європи.

Під час правління Тюдорів у Англії сформувався абсолютизм. Унаслідок проведення Реформації в країні утвердилась англіканська церква. У 1603 р. до влади прийшла династія Стюартів. Її засновник король Яків I Стюарт об'єднав протестантські Англію й Шотландію, а також католицьку Ірландію. Він любив повторювати, що влада монарха походить від Бога, тому король є верховним власником земель, майна і навіть життя своїх підданих.

Серйозне невдоволення в суспільстві викликав продаж королівською владою патентів на промислові монополії — грамот на право виробляти й продавати товари та продукти. Так купці отримали право встановлювати будь-які ціни на свої товари.

2. Карл I

Наступником Якова I став його син Карл I Стюарт (1625–1649), який продовжив зміцнення абсолютної монархії. Тиранічне правління Карла I викликало обурення серед різних верств суспільства. Центр невдоволення зосередився в палаті громад англійського парламенту. Ідеологічною основою протесту було пуританство.

У 1628 р. парламентська опозиція подала королю «Петицію про право», у якій виклала свої претензії. Ішлося, зокрема, про намагання відвоювати традиційні права й свободи англійців, які нехтувалися королівською владою. Оскільки на той час монархові були потрібні додаткові кошти, то він спочатку підписав документ. Однак згодом різко змінив свою політику. У 1629 р. парламент було розпущено, й 11 років Карл I правив країною одноосібно. Лідерів парламентської опозиції було ув'язнено в Тауері. Розпочалася жорстока боротьба з пуританами, які поспішали виїхати з Англії.

З метою поповнення скарбниці королівська влада запровадила нові податки, розгорнула торгівлю патентами на промислові монополії та відновила збирання так званих корабельних грошей, які колись виплачувалися для боротьби з піратством. Це викликало шквал невдоволень, адже могутньому флоту країни піратство не становило особливої загрози.

Намагання запровадити в Шотландії англіканське богослужіння викликало збройний опір місцевих пресвітеріан. Повстання 1639–1640 рр. в Шотландії серйозно похитнуло королівську владу. У першій же битві з шотландцями армія Карла I зазнала поразки. Королю довелось укласти перемир'я.

Для створення нової армії були необхідні додаткові кошти. У квітні 1640 р. Карл I скликав парламент, щоб просити грошей для ведення війни проти шотландців. Однак депутати не задовольнили його прохання. Через три тижні розгніваний король розпустив парламент, названий через це *Короткий парламент*.

Тим часом шотландці витіснили війська Карла I зі своєї країни й вторглися в північні графства Англії. Становище в державі загострювалося, і в листопаді 1640 р. Карл I був змушений скликати новий парламент. Цей парламент відразу ж проголосив себе постійним і отримав назву «Довгого», бо проіснував до 1653 р. Скликання *Довгого парламенту* прийнято вважати початком *англійської революції*.

Спочатку парламентарі намагалися добитися своїх цілей мирним шляхом. Було скасовано всі незаконні податки, патенти на привілеї та монополії.

У листопаді 1641 р. парламент ухвалив велику ремонстрацію (тобто «протест»), у якій було вміщено детальний перелік усіх зловживань Карла I. У результаті влада в країні фактично перейшла до парламенту.

На початку січня 1642 р. Карл I спробував заарештувати парламентських лідерів. Однак на захист парламенту

Антоніс ван Дейк.
Англійський король Карл I
Стюарт і його дружина
Генрієтта-Марія.
1632–1634 рр.

ПРЕСВІТЕРІАНИ — послідовники однієї з течій кальвінізму, що виникла в Англії в XVI ст. Прагнули повернутися до системи управління церквою та проведення богослужіннь за зразком перших християн. Пресвітеріанство в Шотландії було державною релігією.

П. Тіллеманс.
Парламент. Засідання
палати общин у
каплиці св. Стефана у
Вестмінстері. Бл. 1715 р.

• Пригадайте,
коли в Англії виник
парламент.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА —

збройна боротьба між ворогуючими таборами — громадянами однієї держави.

їхнє підстрижене кружальцем волосся. Прихильники короля належали переважно до англіканської церкви, а більшість прибічників парламенту були пуританами.

На перших порах успіх у війні був на боці короля. Однак у 1644 р. ситуація дорізно змінилася у зв'язку з діяльністю Олівера Кромвеля (1599–1658), який був депутатом спочатку Короткого, а потім Довгого парламентів.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1641 р. З «Великої ремонстрації»

20. Під приводом охорони морів було введено ще й нове нечуване стягнення корабельних грошей...

27. Монополії на мило, сіль, вино, шкіру, морське вугілля й однаковою мірою на всі предмети першої необхідності.

28. Тиск на вольності підданих стосовно їхнього житла, торгівлі та інших інтересів.

31. Перетворення орних земель на пасовиська, обгороджування пасовиськ... спустошило кишені підданих на багато мільйонів і не принесло особливої користі Його Величності.

41. Було створено незаконні нові суди...

1. Чому стягнення корабельних грошей названо нечуваним? 2. На які товари вводили монополії? 3. Чому парламент виступав проти монополій та обгороджування?

3. Олівер Кромвель

*Невідомий художник.
Портрет О. Кромвеля.
XVII ст.*

• Чи можна назвати О. Кромвеля прихильником парламенту? Чому?

З початком першої громадянської війни О. Кромвель вступив у парламентську армію та взявся формувати загони добровольців. Замість найманих солдат він набирал простих людей — селян (йоменів), ремісників, готових битися за парламент. Поступово О. Кромвель створив загони закутих у панцир і озброєних списами й мечами кавалеристів, прозваних «залізnobокими». Як палкий пуританин О. Кромвель вимагав від офіцерів і солдатів чесності й залізної дисципліни, забороняв грабувати місцеве населення й лихословити. Проїняті духом пуританського благочестя, його «залізnobокі» влітку 1644 р. завдали війську Карла I нищівного удару в битві під Марстон-Муром.

Невдовзі О. Кромвель домігся реорганізації всієї парламентської армії за зразком своїх частин. Ключові позиції в ній посіли радикальні представники пуритан, так

звані **індепéнденти**. Головнокомандувачем став Т. Ферфакс, а О. Кромвель — його заступником.

У червні 1645 р. парламентська армія вцент розбила королівське військо в битві **під Нейзбі**. Король утік до шотландців. Наприкінці 1646 р. перша громадянська війна завершилася перемогою парламенту, якому згодом шотландці за викуп, що становив 400 тис. фунтів, видали й Карла I.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1640 р. Придворний Карла I сер Філіпп Уорик про Олівера Кромвеля

Якось уранці я ввійшов у палату... і побачив незнайомого джентльмена, який якраз виступав. Він був скромно одягнений у простий сукняний костюм, пошитий, очевидно, поганим сільським кравцем, у простій білизні, до того ж, не дуже чистій... Чоловік був досить високого зросту, його шпага щільно прилягала до боку. Обличчя було одутле й червоне, голос різкий і неприємний, однак його промова була запальною... Я щиро зізнаюся, що, коли побачив, як уважно слухають цього джентльмена, моя повага до цього високоповажного зібрання сильно зменшилася.

Що найбільше вразило Філіппа Уорика в Оліверові Кромвелеві?

Поки тривала громадянська війна, парламент у примусовому порядку запровадив у Англії пресвітеріанське віросповідання, конфіскував землі короля, його прихильників (роялістів) та англійського духовенства. Важливе значення мав парламентський акт 1646 р., яким ліквідовувалося так зване рицарське держання, що передбачало обов'язкові повинності землевласників на користь короля. Так утвердилася приватна, незалежна від королівської влади, власність на землю.

Провідні позиції в парламенті зайняло помірковане угруповання пресвітеріан, яке не бажало проведення більш радикальних перетворень і вважало за доцільне шукати шляхи примирення з королем. Інакше оцінювали ситуацію індепенденти, які спиралися на революційну армію. Вони хотіли розширення повноважень парламенту, який мав здійснювати контроль за армією та відати вищою судовою владою.

Однак така програма відображала інтереси верхівки армії. У її середовищі побутувало переконання про необхідність поглиблення перетворень. У 1647 р. оформився рух *лєвеллерів* (урівнювачів), які вважали, що верховна влада походить від народу і йому належить. Левеллери виступали за встановлення в Англії республіки, де влада належала б однопалатному парламенту. Цей орган мав обиратися раз на 2 роки чоловіками (крім слуг), що досягли 21 року.

Усі учасники конфлікту готувалися до вирішального зіткнення. У лютому 1648 р. в Англії розпочалася *друга громадянська війна*. Через 10 місяців полки О. Кромвеля ввійшли в Лондон. Новий склад парламенту створив Верховний суд для розгляду злочинів короля. За рішенням суду, Карла I Стюарта було позбавлено королівського титулу й 30 січня **1649 р.** публічно страчено як «зрадника й тирана».

ІНДЕПÉНДЕНТИ

(від *англ.* independents — незалежні) —

представники лівого

крила пуритан (кінець XVI–XVII ст.),

які засуджували

Англіканську церкву.

Діяли наприкінці XVI —

у XVII ст. і висували

вимоги цілковитої

незалежності для кожної общини пуритан.

ДІГГЕРИ

(від *англ.* diggers — копачі) — представники радикального лівого крила пуритан в Англійській революції.

ПРОТЕКТОРА́Т —

форма правління, коли на чолі держави стояв лорд-протектор.

Пам'ятник О. Кромвелю в Лондоні

У країні назривала нова громадянська війна. Це спонукало Кромвелю зважитися на новий державний переворот. У квітні 1653 р. він розігнав Довгий парламент. Невдовзі на зміну парламентській республіці прийшла відкрита військова диктатура О. Кромвелю, якого в грудні **1653 р.** було проголошено *лордом-протектором* (захисником). Новий режим став називатися **протекторатом** (1653–1658).

З ініціативи О. Кромвелю було підготовлено документ «Знаряддя управління», своєрідну Конституцію протекторату. Республіканські установи зберігалися, однак справжня влада зосереджувалася в руках лорда-протектора, який мав право розпускати парламент, укладати договори з іноземними державами, видавати укази. Країну було поділено на військові округи, які очолювали підпорядковані О. Кромвелю генерали.

Невдовзі в суспільстві почало наростати невдоволення діями лорда-протектора. Він усвідомлював це, обмірковуючи зміцнення своїх позицій. У 1657 р. цей титул було проголошено спадковим і відновлено палату лордів. Однак 3 вересня 1658 р. О. Кромвель помер. Титул лорда-протектора перейшов до його старшого сина Річарда, який був не готовий управляти державою.

масштабна військова диктатура

4. Переворот 1688 р.

У травні 1659 р. в Англії знову відновили республіку. У лютому 1660 р. було організовано вибори в новий парламент і розпочато в м. Бреда (Голландія) переговори із сином страченого короля Карлом про відновлення

РЕСТАВРА́ЦІЯ —

відновлення влади попередньої династії.

монархії. У документі під назвою «Бредська декларація» обумовлювалися положення, на основі яких здійснювалася **реставрація**: амністія всіх учасників революційних подій, релігійна терпимість, недоторканість земельних володінь, отриманих під час революції, управління разом з парламентом. Після затвердження Бредської декларації зібрався новий парламент, який проголосив Карла королем. У травні **1660 р.** він урочисто вступив у Лондон і зійшов на трон під іменем **Карла II** (1660–1685).

Прихід до влади Карла II Стюарта не викликав значних репресій. Були покарані тільки судді, які винесли смертний вирок його батькові. Проте спокій виявився умовним. Невдовзі з могили викопали останки Олівера Кромвеля й поглумилися над ними. Пізніше відновили права англіканських священиків, скасовані революцією. Почалися гоніння на пресвітеріанських пасторів. Роялістам повернули всі їхні маєтки. Новий цензурний статут заборонив обговорення політичних питань.

У зовнішній політиці головним суперником Англії виявилась інша протестантська країна — Голландія. У 1670 р. Карл II підписав таємний договір із французьким королем Людовіком XIV і в обмін на фінансову допомогу й територіальні поступки погодився сприяти йому в боротьбі з голландцями. При цьому Карл II мав оголосити про свій перехід у католицтво. Невдовзі Англія та Франція напали на Голландію, що спричинило збурення в парламенті й ухвалення ним акту про присягу. Ішлося про те, що державні посади в Англії повинні обіймати лише протестанти. У 1674 р. парламент вивів Англію з війни.

Наприкінці 70-х років XVII ст. парламентська опозиція поділилася на дві політичні партії — віги і торі. Існує кілька версій щодо походження їхніх назв. Найвірогідніше, вігами називали шотландських пресвітеріан, а торі — ірландських католиків-роялістів. Партію вігів підтримували нове дворянство та буржуазія. Натомість торі мали підтримку старого дворянства, королівського двору, урядовців.

У **1679 р.** парламент прийняв закон, відомий під назвою «Habeas corpus act». Він гарантував свободу особи, визначав правила її арешту, запобігав свавіллю короля та чиновників. Цей акт і нині становить частину англійської конституційної системи. Згодом Карл II розпустив парламент і надалі правив одноосібно.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1679 р. 3 «Habeas corpus act»

З метою запобігання несправедливим гнобленням повторними арештами за один і той же злочин встановлюється... що жодна особа або особи, які звільнені за постановою Habeas corpus, не можуть бути затримані або заарештовані за той же самий злочин будь-якою особою інакше як за законним розпорядженням або наказом того суду, куди вони мають з'явитися... (Особа або особи, які здійснили протизаконний арешт, мають сплатити штраф у розмірі 500 фунтів).

1. Які гарантії недоторканості особи встановлював «Habeas corpus act»?
2. Положення якого документа 1215 р. він доповнював і поширював?

Е. Хаукер.
Портрет Карла II. 1680 р.

- На основі яких умов Карл II Стюарт прийшов до влади?

Будинок парламенту в Лондоні

- Розкажіть про значення «Славної революції».

1688-1689 рр.
Славна революція

парламент оголосив Вільгельма Оранського регентом королівства, а корону запропонував його дружині Марії Стюарт. Але згодом вони почали правити разом. Мирна зміна влади в Англії, під час якої не пролилася жодна крапля крові, відома в історії як «Славна революція» (1688–1689 рр.).

Наприкінці 1689 р. парламент ухвалив основний законодавчий акт про структуру нової влади — **Біль про права**. Згідно з його положеннями, король не мав права без згоди парламенту скасовувати або призупиняти чинність законів, установлювати податки й набирати армію. Цей документ закріпив у Англії верховенство парламенту над королівською владою і заклав основи конституційної монархії. Панівною релігією став протестантизм. Пресвітеріанам було надано релігійну свободу.

5. Значення революції

Важливою ознакою англійської революції була участь у ній представників різних соціальних станів: від простого селянина до буржуазії та дворянства. Під час революції утворилися різні політичні угруповання, кожне з яких ішло своїм шляхом, пропонуючи власні способи оновлення суспільства. Це протистояння закінчилося тим, що Англія стала на капіталістичний шлях розвитку. Отже, революція мала буржуазний характер. Унаслідок революції суттєво зміцнились економічні й політичні позиції торгово-фінансових кіл і нового дворянства, тоді як вплив старої аристократії значно знизився.

Англійська революція мала велике значення для подальшої модернізації економіки й утвердження ринкових відносин. Вона підготувала підґрунтя для переходу країни від аграрного до індустріального суспільства.

Завдяки революції в Англії було ліквідовано абсолютизм і встановлено конституційну монархію. Нове дворянство і буржуазія отримали можливість визначати основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики через парламент. У свідомості англійців утвердилася думка про те, що влада повинна діяти в рамках закону та віротерпимості. Так в Англії закладались основи правової держави й встановилася відносна релігійна свобода.

Революція, громадянська війна, «Славна революція», протекторат, реставрація, парламентська монархія; 1628, 1640, квітень-травень 1640, листопад 1640, 1641, 1642, 1649, 1653, 1688, 1689; Карл I, Олівер Кромвель, Карл II.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

1640	«Славна революція»
1649	скликання Довгого парламенту
1641	прийняття «Великої ремонстрації»
1688–1689	проголошення Англії республікою
1689	Білль про права

2. Попрацюйте з картою. Покажіть райони, де мав підтримку король, райони, які підтримували парламент, і місця основних битв.

3. Установіть відповідність між поняттям і його значенням.

Протекторат	відновлення влади попередньої династії
Реставрація	обмежена монархія, де верховна влада належить парламенту
Громадянська війна	збройна боротьба між ворогуючими таборами — громадянами однією держави;
Парламентська монархія	прихильники парламенту в боротьбі проти короля
«Круглоголові»	форма правління, де влада належить лорду-протектору

4. З наведеного переліку виберіть назви тих верств населення, які були прихильниками й противниками революції.

Старе дворянство, джентрі, англіканське духовенство, власники мануфактур, купці, селяни, робітники мануфактур.

Поясніть свій вибір.

5. Під час революції слова гімну «Боже, бережи короля» було замінено на «Боже, бережи лорда-протектора». Про що свідчить цей факт? Із якими діями О. Кромвеля ви погоджуєтесь, а з якими — ні?

6. Першого травня 1660 р. парламент проголосив Карла II королем Англії. Як називається процес відновлення монархії? Чим відрізнялася монархія Карла I від монархії його сина?

7. Працюємо в малих групах. Чи можна було уникнути революції, війни, терору, страти короля? Розробіть свій сценарій розвитку подій від 1640 р.

8. Уявіть, що ви переселилися з Англії в містечко на території Північної Америки в 1651 р. Розкажіть старожилам колонії про революцію. Чи змінився б ваш погляд на події, коли б ви переселилися в 1669 р.? Обґрунтуйте свою думку.

§ 19. Промисловий переворот в Англії

1. Які машини і механізми було винайдено в епоху Середніх віків?
2. Назвіть основні галузі англійської промисловості XVII ст.
3. Яке значення для Англії мали Великі географічні відкриття?
4. Хто такі «нові дворяни»? Чим вони займалися?
5. Визначте наслідки обгороджування: економічні й соціальні.
6. Як вплинула англійська революція на розвиток промисловості та сільського господарства?

1. Передумови промислового перевороту

У середині XVIII ст. в Англії вже існувала досить розвинута промисловість. Країна була найбільшим ринком Європи. Значну частину промислових товарів виробляли мануфактури. Поділ праці на мануфактурах спричинив суттєве вдосконалення окремих операцій, що підготувало ґрунт для заміни ручної праці машинною. Кошти для запровадження технічних новинок надходили від заморської торгівлі, використання рабської праці на цукрових, тютюнових і бавовняних плантаціях у колоніях.

АГРАРНИЙ ПЕРЕВОРОТ – заміна в сільському господарстві феодальних відносин капіталістичними.

Передумови для переходу промислового виробництва на вищий рівень розвитку були підготовлені попередніми подіями в Англії. На цей час у країні майже завершився **аграрний переворот**, який розпочався в XVI ст. і був пов'язаний із процесом обгороджування. У 1677 р. парламент видав закон, згідно з яким селяни й дрібні фермери мали документально підтвердити свої права на землю. Таких документів майже ніхто не мав і

лендлорди (великі землевласники) стали вважати колишніх власників орендарями, у яких будь-коли можна відібрати землю.

У XVIII ст. було прийнято понад тисячу парламентських актів, які надавали землевласникам право на здійснення обгороджування. З одного боку, це сприяло збільшенню виробництва й поліпшенню технологій у сільському господарстві. Адже тільки великі землевласники мали можливість покращувати породи худоби й застосовувати сівозміни, що давало можливість підвищувати продуктивність тваринництва, особливо вівчарства, і збирати більші врожаї зернових. З іншого боку, обгороджування призводило до розорення більшості селян, змушених ставати найманими робітниками, зокрема й на мануфактурах.

Унаслідок цих процесів у середині XVIII ст. в Англії склалися передумови для *промислового перевороту*, тобто для переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики.

2. Техніка

Найефективнішими стали винаходи в текстильній галузі. Зусилля багатьох винахідників увінчалися успіхом у 1733 р., коли механік *Джон Кей* приладнав до ткацького верстата «летючий» човник. Він запускався в рух не ногою ткача, а за допомогою спеціальних важелів.

У 1738 р. створено першу прядильну машину з механізованим процесом прядіння. Щоправда, запускалася ця машина ще вручну. У 1765 р. ткач *Джеймс Гаргрівс* винайшов досконалішу механічну прядку, на якій можна було працювати відразу багатьма веретенами. Ця прядка одночасно витягувала й прядла 16–18 ниток. Винахід автор назвав «Дженні» — на честь доньки. Але й ця механічна прядка запускалася людиною.

Через два роки перукар *Річард Аркрайт* запатентував винахід водяної механічної прядильної машини. Ця машина рухалася з допомогою сили води й давала грубу й міцну нитку. Аркрайт також побудував поблизу Дербі першу в Англії прядильну фабрику. На ній працювали жінки, діти й чоловіки. Особливо цінувалися вправні майстри.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

10 грудня 1771 р. Оголошення Р. Аркрайта в місцевій газеті

Прядильна фабрика, Кромфорд (Дербі)

Терміново потребуємо: двох управних годинників або тих, хто розуміється на зубчатках і шестірнях, а також коваля з досвідом ковки та рихтування; двох токарів по дереву з досвідом виготовлення коліс, спиць і подібного. Є робота для ткачів з квартируванням при фабриці; на зазначені місця приймаються жінки, діти і т. д. Платня висока.

1. Чим пояснюється попит на таких майстрів? 2. Які вислови є підтвердженням механізації і прядіння?

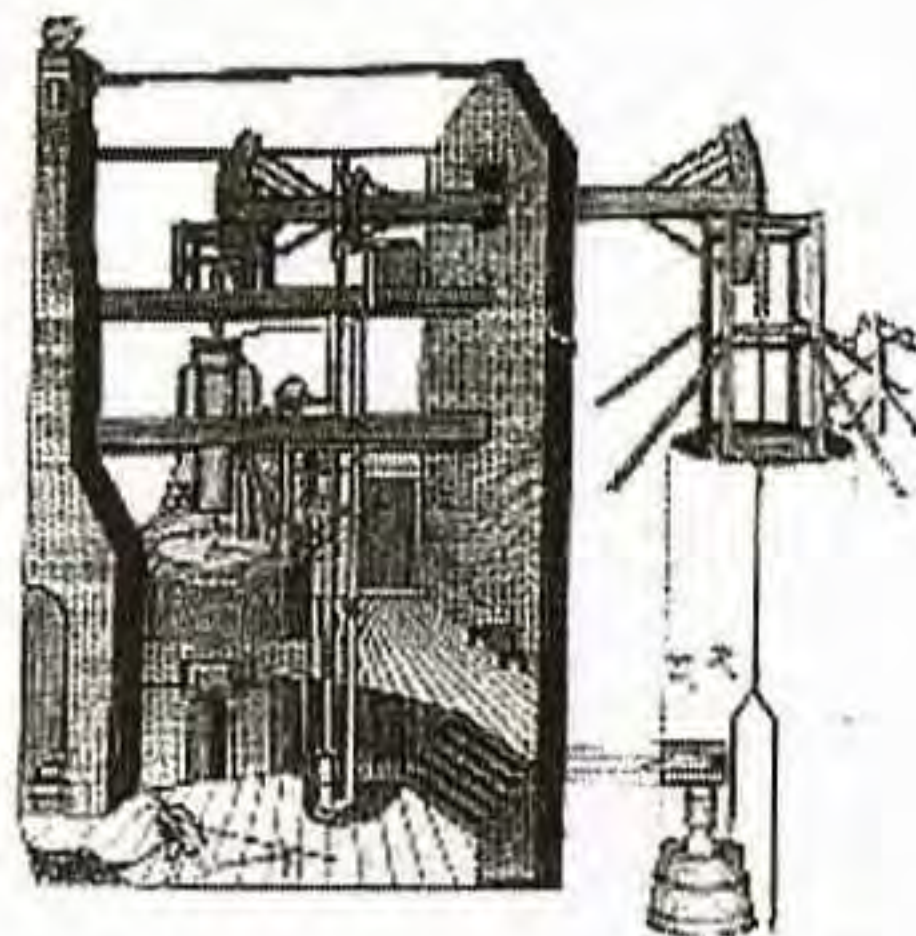
Згодом на основі «Дженні» і водяної механічної прядильної машини *Самюель Кромптон* створив машину, яка давала не тільки міцну, а й тонку нитку.

Поліпшення якості пряжі стимулювало сконструювання механічного ткацького верстата, який міг замінити 40 ткачів. Його виготовив у 1785 р. сільський священик *Едмунд Картрайт*. Він також побудував ткацьку фабрику.

Подальшим кроком стало винайдення нового типу двигуна. Перші кроки у цьому напрямку зробив *Томас Ньюкомен*, який 1705 р. сконструював паро-атмосферну поршневу машину для відкачування води з шахт. У машині спалювали вугілля, що нагрівало воду в казані. При цьому поршень піднімався, щоправда, значно повільніше, ніж опускався. Тому винахід Т. Ньюкомена не можна було використовувати для приведення в рух інших машин. Однак у шахтах його машина працювала добре.

Винахід Т. Ньюкомена побачив шотландський інженер-винахідник *Джеймс Уатт* (1736–1818) і 1769 р. сконструював власну парову машину.

Дж. Уатта фінансово підтримував багатий підприємець з Бірмінгена Метью Болтон. Разом вони створили компанію «Болтон і Уатт». Парова машина Дж. Уатта пройшла випробування на копальнях у Корнуолі. Удосконалюючи своє дітище, Дж. Уатт 1784 р. запатентував винахід одноциліндрової парової машини подвійної дії з валом, що обертався. Така машина приводила в рух одночасно багато робочих механізмів.

Парова машина
Т. Ньюкомена. 1712 р.

Запровадження машинного виробництва сприяло появі **фа́брик**, що в 60-х роках XVIII ст. привело до **промислового перевороту** в Англії.

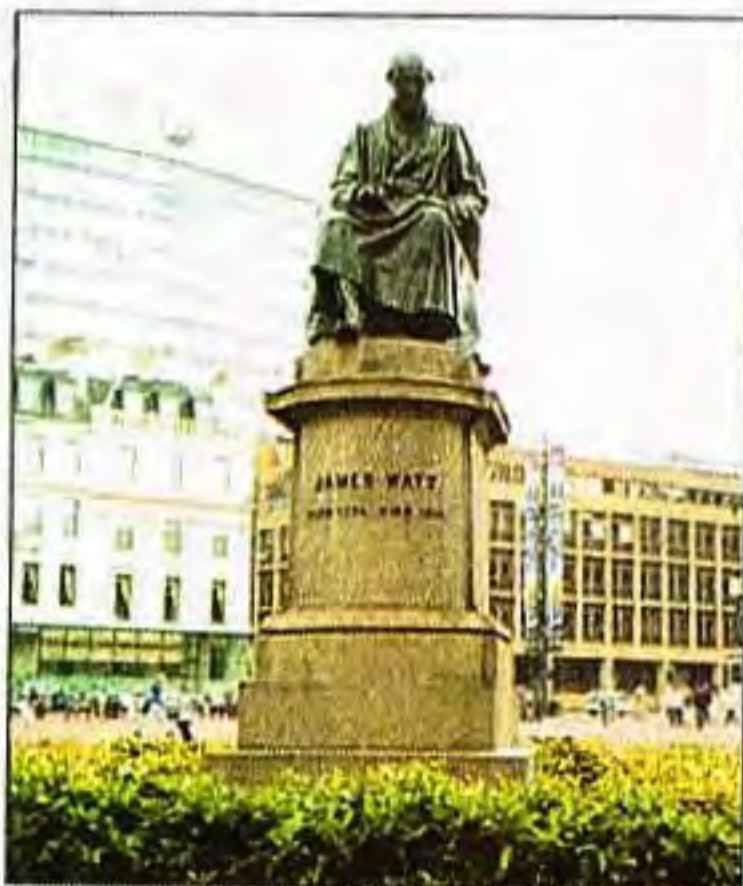
У 1780 р. в Англії було 20 прядильних фабрик, а вже через 10 років – 150. Спочатку фабрики будували біля річок, оскільки водяне колесо продовжували використовувати як двигун. У 1785 р. на прядильній фабриці біля м. Ноттінгема вперше було встановлено парову машину Дж. Уатта. Продуктивність нових фабрик перевершила всі сподівання.

Схема промислового перевороту в Англії

ФАБРИКА – промислове підприємство, де основні операції здійснюють машини.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – заміна ручної праці машинною, унаслідок чого відбувається перехід від мануфактури до фабрики. Розпочався в Англії в 60-х роках XVIII ст. з винайденням перших машин.

Пам'ятник Джеймсу Уатту. Сучасне фото

3. Важка промисловість

Необхідність виготовлення нових машин і верстатів спричинила зростання попиту на метал. А це, відповідно, сприяло розвитку металургії.

Тривалий час для виплавки заліза в Англії використовували дерево. Тільки на початку XVIII ст. ковалі почали застосовувати для плавлення металу, зокрема чавуну, кам'яне вугілля, а згодом — дешевший кокс. Першим у цій справі став *А. Дербі*, який під час плавлення на кам'яному вугіллі домішував до залізної руди негашене вапно, що дало можливість отримати чавун високої якості. У 1756 р. він заснував чавунно-плавильний завод, який давав понад 8 тис. т чавуну на рік.

Унаслідок відкриття *А. Дербі* було збільшено попит на кам'яне вугілля, яке разом із залізною рудою стало головною сировиною для розвитку промисловості.

Зі зростанням машинобудування збільшився попит не лише на чавун, а й на високоякісні залізо та сталь. У 1784 р. *Генрі Корт* винайшов процес пудлінгування — перемішування виплавленого з руди металу з палаючим кам'яним вугіллем. Він також удосконалив процес прокатування заліза, запропонувавши використовувати для цього спеціальні вальці. Це значно підвищило якість заліза. Як наслідок, стрімко стало розвиватися технічне будівництво. Перший залізний міст збудовано 1779 р. на річці Северн, а через 8 років з'явився перший залізний корабель.

Невід'ємною складовою промислового перевороту став розвиток транспорту та зв'язку. В Англії розгорнулося прискорене будівництво шосейних доріг і каналів.

Наприкінці XVIII ст. механік *Генрі Модслі* винайшов рухомий с'юпорт — держак для різця токарного верстата. Держак міцно затискав різець, а токар міг спеціальними коліщатами пересувати його до деталі на будь-яку відстань і під будь-яким кутом. Віднині робітник міг виготовляти машини за допомогою інших машин. Процес винайдення нових машин і механізмів став називатися *технічним прогресом*.

4. Соціальні наслідки

Промисловий переворот в Англії спричинив небувале економічне піднесення. Стрімко розвивалися текстильна промисловість, металургія, транспорт, зовнішня і внутрішня торгівля, зріс видобуток вугілля. З'явилися нові промислові центри — Ліверпуль, Манчестер, Лідс, Бірмінгем. У містах стрімко зростала кількість населення. Центр промисловості перемістився на північ. Лондон став провідним осередком міжнародної торгівлі, а Англія країною міст, фабричних селищ і містечок. Сформувалася нова соціальна група — наймані робітники. Сільське населення натомість зменшилося. На початку XIX ст. воно становило 35% від усього населення Англії.

У зв'язку із запровадженням машинної праці та збільшенням кількості продукції ціна на промислові товари зменшилася. Активізувалася зовнішня торгівля, особливо з колоніями та аграрними країнами, що збільшувало прибутки англійських підприємців. Промислова буржуазія стала найбагатшою верствою населення.

Одночасно зросла кількість найманих робітників на заводах і фабриках. Їхнє становище суттєво відрізнялося від працівників мануфактур, які мали підсобне господарство та інші джерела прибутків.

На фабриках працювали сотні робітників, серед них сироти й діти бідняків, тобто найдешевша робоча сила. Відомо, що на фабриках *Р. Аркرایта* працювало приблизно 5 тис. робітників. Тривалість робочого часу становила 15–18 годин. Із винайденням газових ліхтарів робітники стали працювати і в нічну зміну. Вихідних **177**

днів законодавство не передбачало, а допомога у зв'язку з хворобою чи інвалідністю не виплачувалася. Діти та жінки мали меншу платню. Робітники працювали й жили в антисанітарних умовах.

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

1784 р. Із «Короткого нариса про службу у власників бавовняних фабрик і про їхніх робітників»

Бавовняні фабрики — це великі будівлі, облаштовані так, щоб у них можна було розмістити якомога більше людей. Аби не залишалася невикористаною площа, фабрики будують в кілька поверхів... Більшість приміщень займають машини, для змазування яких потрібна велика кількість масла. ...повітря постійно перенасичене бавовняним пилом, який у поєднанні з маслом має неприємний запах. Кількість робітників залежить від величини фабрики. На одній з них... працювало кількасот людей. Фабрики часто працюють і вдень, і вночі. Для цього використовується велика кількість свічок, проте вентиляція була відсутня.

1. Чи прийнятні такі умови праці для робітників? 2. Як ви вважаєте, чи відлякували такі умови праці нових робітників?

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО — етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята на промислових підприємствах (фабрика, завод).

КОНКУРЕНЦІЯ — суперництво підприємців за найвигідніші умови виробництва та збуту товарів.

Художник де Лутербург.
Коулбрукдейл уночі.
На картині зображено один з перших центрів промислової революції у Шропширі

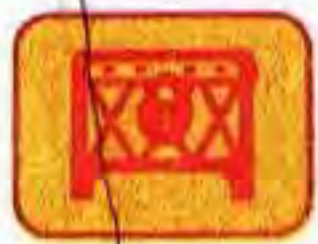
• Пригадайте назви перших промислових центрів в Англії.

Така ситуація спонукала робітників до боротьби за свої права: вони вимагали підвищення заробітної плати, зменшення робочого часу, покращення умов праці. У 60–70-х роках XVIII ст. робітники почали руйнувати машини та розбивати верстати. Це був рух так званих луддитів. Назва походить від прізвища **Неда Лудда**, робітника, який начебто першим у знак протесту зламав в'язальний верстат. Рух набув такого розмаху, що 1769 р. парламент прийняв закон, який карав на смерть руйнівників машин. Наприкінці XVIII ст. в Англії почали виникати професійні спілки для захисту інтересів робітників — **тред-юніони** (trade-unions). Обурюючись умовами праці, робітники нерідко страйкували, подавали петиції в органи влади.

Промисловий переворот і технічний прогрес зумовили необхідність здобуття якісної освіти: технічну, щоб працювати на фабриці, та економічну — для ведення власної справи. Дедалі більше англійців прагнули отримати шкільну й університетську освіту. У цей час почала формуватися так звана технічна інтелігенція.

З'явилися й перші економічні дослідження, у яких обґрунтовувалися переваги промислового виробництва. Автором популярної економічної теорії був **Адам Сміт** (1723–1790). У праці «Дослідження про природу й причини батства народів» учений доводив, що процвітання суспільства залежить від праці кожного — коли людина сумлінно працює заради свого блага, вона створює добробут усього суспільства. Адам Сміт виступав за панування приватної власності, вільної **конкурентності** та невтручання держави в справи приватного бізнесу.

Отже, у XVIII ст. Англія стала на шлях капіталістичного розвитку. Унаслідок промислового перевороту в країні формується ринкова економіка й **індустріальне суспільство**.

Промисловий переворот, аграрна революція, фабрика, луддизм, технічний прогрес, конкуренція, індустріальне суспільство, тред-юніони, ринкова економіка.

1. Установіть відповідність між назвою технічного винаходу та його автором.

прялка «Дженні»	Г. Модслі
парова машина	Дж. Гаргрівс
ткацький верстат	Дж. Уатт
суппорт (держак різця)	Дж. Кей

2. Як ви думаєте, чому ремісники знищували машини, які полегшували їхню працю?

3. Визначте наслідки промислового перевороту — економічні, соціальні, екологічні.

4. Які економічні терміни та ідеї є в уривку з роману у віршах О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін»:

...«читав Адама Сміта
І сильний був економіст,
Тобто доводити мав хист,
На чім держава багатіє,
І чим живе, і як вона
Бува без золота міцна,
Коли продуктом володіє»?

5. Подумайте, чому промисловий переворот розпочався саме в легкій промисловості? Як ви вважаєте, чи був можливим початок промислового перевороту у важкій промисловості? Обґрунтуйте свою думку.

6. Визначте необхідні умови переходу від мануфактури до фабрики.

Гроші
Сировина

Ткацький верстат і прес. Деталь фабричної марки Великої Ярославської мануфактури. Середина XVIII ст.

Мануфактура

Фабрика

7. Заповніть у зошиті таблицю.

	Цехове ремесло	Мануфактура	Фабрика
Хто працює			
Чи існує поділ праці між робітниками			
Чи є машини			
Обсяг виробництва			
Мета виробництва			

§ 20. Франція

1. Пригадайте, яка монархія називається *абсолютною*.
2. За правління якого короля формується абсолютизм у Франції?
3. Пригадайте, що таке *Генеральні штати*, коли вони вперше були скликані.
4. Генріх IV сказав: «Париж вартий меси». Що для нього було важливіше — інтереси релігії чи інтереси держави?
5. У чому полягає зміст і значення Нантського едикту?
6. Пригадайте основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики кардинала Ришельє.

1. Абсолютизм за Людовіка XIV

У 1643 р помер Людовік XIII і королем Франції став його син Людовік XIV (1643–1715), який не мав ще й п'яти років. Його народження Франція сприйняла як дар небес, адже упродовж 22 років шлюбного життя Людовік XIII і Анна Австрійська не мали дітей. Юний король вивчав історію, математику, латинську та іспанську мови, державне і церковне право, вчився малювати, грати на музичних інструментах, танцювати. Проте вже в зрілому віці він визнавав, що йому все-таки бракує знань.

Рубенс. Портрет Людовіка XIII

Регентом при малолітньому Людовікові XIV стала його мати. Однак фактичним правителем країни з 1643 по 1661 р. був перший міністр — кардинал **Джюліо Мазаріні**, палкий прихильник абсолютної монархії. Він зміцнив авторитет Франції завдяки укладенню низки сприятливих для країни договорів з Іспанією, а також Вестфальського миру 1648 р. За підтримки Мазаріні було засновано Королівську Академію живопису і скульптури, а палац кардинала в Парижі містив колекцію мистецьких шедеврів.

Італієць за походженням, Мазаріні не був популярним серед французів. Крім того, у спадок від кардинала

Ришельє він отримав чимало проблем економічного й політичного характеру. Вирішувати їх Мазаріні намагався за рахунок підвищення старих та запровадження нових податків. При цьому кардинал всіляко ігнорував Паризький парламент. За таких умов у Франції почався рух Фрónди (*фр.* — дитяча іграшка, праща, *fronder* — кидати з праці).

У травні 1648 р. Паризький парламент не припинив засідання, як того вимагав король, і проголосив програму реформ державного устрою Франції. Вимоги парламенту підтримали селяни й городяни, які перестали платити податки. Проти Мазаріні виступили також «принци крові», представники молодшої гілки Бурбонів, незадоволені втратою свого політичного впливу. У Парижі спалахнуло повстання, на вулицях міста вирости барикади. Королівський двір і Мазаріні були змушені рятуватися втечею. Однак масові виступи налякали й Паризький парламент: попередньо домовившись з Мазаріні, парламентарі припинили опір. Проте «принци крові» продовжували вести боротьбу з Мазаріні, вимагаючи скликання Генеральних штатів. До 1653 р. їхній рух також було приборкано.

Після смерті в 1661 р. Мазаріні Людовік XIV почав правити одноосібно. Він вважав, що джерелом королівської влади є Бог. Молодий король виношував масштабні плани: зміцнити кордони держави, піднести її авторитет у Європі, навести лад у законодавстві та фінансах, обмежити владу духовенства. Посилення абсолютної монархії поступово приводило до того, що особа короля ототожнювалася з державою. Сам Людовік XIV навіть порівнював себе з Сонцем, чиє яскраве проміння благодатно впливає на підданих.

Під час правління Людовіка XIV було реорганізовано чимало державних установ. Помітну роль відіграла державна рада (уряд), склад і діяльність якої визначав сам король, який не пропускав жодного засідання. Уся підготовча робота велася в секретаріатах (міністерствах), голови яких входили до складу державної ради. Важливе значення мав генеральний контролер фінансів, який здійснював нагляд за стягненням податків, виплатою коштів тощо. Загалом, характерною особливістю доби Людовіка XIV була розбудова бюрократичного апарату. Щоденно від 5 до 10 годин король відводив для читання документів та ухвалення рішень. В інструкції щодо управління державою, написаній для дофіна, він зазначав: «Працюючи для держави — працюєш для себе».

ПАРЛАМЕНТ У ФРАНЦІЇ — вища судово-адміністративна установа країни, що виникла в добу Середньовіччя. Складався з кількох слідчих палат і кількох палат з розгляду прохань. Кожну палату очолював президент. На чолі всього парламенту був перший президент. Паризький парламент реєстрував королівські укази і опротестовував ті з них, які суперечили звичаям країни.

П. Л. Бушар. Портрет Мазаріні. Копія з портрета П. Міньяна

Г. Ріго. Людовік XVI, король Франції. 1701 р.

- Які деталі підказують, що зображено короля Франції?

2. Двір «Короля-Сонця»

Сонце — символ
Людовіка XIV

- Чому Людовіка XIV називали «Король-Сонце»?

Ліжко Людовіка XIV

Зміцнення абсолютної монархії в добу Людовіка XIV яскраво демонструє королівський двір з його пишнотами й вишуканим церемоніалом. Центром політичного й суспільного життя країни стала королівська резиденція у Версалі, що знаходилася неподалік від Парижа. Раніше тут був мисливський замок Людовіка XIII. За наказом Людовіка XIV на цьому місці почали зводити величний королівський палац, будівництво якого тривало 20 років (1662–1682). Палац мав понад 1800 кімнат та величезну дзеркальну галерею, для оздоблення якої використали 578 дзеркал. У Версалі знаходилися кабінети й помешкання для державних службовців.

У палаці протікало все життя короля. Тут сформувалося аристократичне придворне оточення. Дворяни змагалися за право бути наближеними до особи свого володаря. Честю вважалося навіть подати йому хустинку чи бути присутнім при ранковому туалеті монарха. Правила поведінки при дворі, сувора ієрархія чинів і рангів підкреслювали залежність аристократії від короля. Згідно з суворо регламентованим придворним етикетом, під час королівської трапези могли сидіти тільки герцогині. Особливим привілеєм було також право сидіти в присутності короля на табуреті чи в кріслі. Інші запрошені мали за всім спостерігати стоячи.

Апартаменти короля й королеви вражали своєю розкішшю: різнобарвним мармуровим оздобленням, кришталевими люстрами, золоченими меблями, вишуканими шовковими тканинами. Для підтримки такого пишного стилю витрачалися чималі кошти. Спеціальні мануфактури виготовляли гобелени, шпалери, посуд, меблі для королівського двору. Згодом такий помпезний мистецький стиль було названо «стилем Людовіка XIV». Він ніби символізував відданість французького короля католицькій церкві, обряди якої мали таку ж пишність.

За зразком Версальського було зведено ряд палаців по всій Європі, яким, однак, не судилося перевершити резиденцію «Короля-Сонця».

3. Жан Батист Кольбер

Перша половина правління Людовіка XIV пов'язана з іменем **Жана Батиста Кольбєра**, який з 1665 по 1683 рр. (до своєї смерті) був генеральним контролером фінансів. Усі зусилля Кольбер спрямував на відродження французької економіки. Він настільки активно проводив економічну політику меркантилізму, що вона отримала назву *кольбертизм*.

Реформи Кольбера передбачали реалізацію двох завдань — створення національної промисловості й підвищення якості французьких товарів, які могли б витримувати конкуренцію на міжнародних ринках. Кольбер сприяв заснуванню

у Франції понад 300 централізованих мануфактур. Тут виготовляли тканини, панчохи, шкіряні вироби, гобелени, фарби, скло, зброю, канати, мило, предмети розкоші тощо. Мануфактури отримували субсидії й мали особливі привілеї. Досвідчені майстри непогано заробляли. На деяких мануфактурах почали запроваджувати виплату пенсій за віком та допомогу через отримані на виробництві травми.

Складовою політики розвитку промисловості було встановлення суворого контролю за якістю продукції. Видавалися спеціальні регламенти для покарання порушників і недобросовісних виробників.

Для збуту продукції французьких мануфактур запроваджувалися нові митні тарифи. Було піднято мито на товари, що завозилися з-за кордону, натомість суттєво знижено вивізне мито на вироби, що виготовлялися у Франції. Тобто робилося все для того, щоб французи купували товари власного виробництва, які, до того ж, були високої якості. Одночасно французький крам почали поставляти й на ринки інших країн.

З метою активізації заморської торгівлі було створено великі компанії – Вест-Індську та Ост-Індську. Значну увагу Кольбер приділяв розбудові торговельного флоту, заохочував колонізацію нових земель на території сучасної Канади. У 1678 р. біля гирла річки Міссісіпі було засновано колонію, названу на честь короля Луїзіаною.

Діяльність Кольбера сприяла піднесенню французької економіки, розвитку її нових галузей. Це дозволяло не тільки наповнювати державну скарбницю, а й витрачати кошти на численні війни.

У 1686 р. Людовік XIV остаточно скасував Нантський едикт Генріха IV. Протестантам було запропоновано або перейти в католицизм, або покинути Францію. Ця подія мала для країни вкрай негативні економічні наслідки: протестанти-підприємці, від'їжджаючи, вивозили свої капітали і секрети виробництва.

4. Завойовницькі війни

Заохочуючи розвиток промисловості й торгівлі, Людовік XIV проводив також реорганізацію армії й посилено готувався до війни. У цілому за період свого правління він воював 32 роки, втягнувши країну в чотири великі війни.

У перші роки перебування Людовіка XIV на троні в Європі панував мир, однак король наважився його порушити і 1667 р. розпочав війну з Іспанією. Він вторгся в Іспанські Нідерланди, де до 1668 р. велися бойові дії. Згідно з умовами мирного договору, Франція отримала частину Фландрії.

У 1672 р. Людовік XIV напав на Голландію, щоб позбутися сильного торгового суперника. Штатгальтер Голландії Вільгельм Оранський зумів створити європейську коаліцію, у яку ввійшли Іспанія та Австрія. Війна тривала до 1678 р. У результаті до Франції відійшло кілька прикордонних міст іспанських Нідерландів.

Упродовж 1688–1697 рр. Франція вела війну з коаліцією в складі Іспанії, Австрії, Голландії та Англії. Цей конфлікт виснажив Французьке королівство. Політика

Жан Батист Кольбер

• У чому полягала політика кольбертизму?

французької експансії ненадовго припиняється, однак згодом відновлюється у війні за іспанську спадщину (1701–1714). Війну спровокував заповіт іспанського короля Карла II, який передав свої володіння герцогові Філіппові Анжуйському, онукові Людовіка XIV. Проти Франції та Іспанії виступили Англія, Австрія і Голландія. Війна виявилася невдалою для Франції. І хоча онук Людовіка XIV отримав іспанську корону, Франція була змушена відмовитися на користь своїх суперників від цілого ряду територій.

Війна за іспанську спадщину засвідчила падіння могутності Франції в Європі. Та попри це, Людовік XIV відомий в історії як король, що сприяв розбудові основ сучасної державної системи. Уже на смертному ложі король сказав: «Я йду, але держава залишається».

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XVIII ст. З «Мемуарів» герцога де Сен-Сімона про останні настанови Людовіка XIV своєму спадкоємцеві

Не наслідуйте мене ані в моїй жадобі до будівництва палаців, ані в жадобі до війни, навпаки, старайтеся жити у злагоді із сусідами. Воздавайте хвалу Богові, усвідомлюйте свої обов'язки перед Ним, змушуйте своїх підданих шанувати Його. Прислухайтесь до добрих порад, постарайтеся полегшити життя народу, чого я не зміг зробити і тому почуваюся нещасним.

1. Чи усвідомив Людовік XIV свої недогляди в управлінні державою? 2. Чи розкався король у своїй амбітності?

Абсолютизм, кольбертизм, Фронда; 1643–1715, 1685; Людовік XIV, кардинал Мазаріні, Кольбер.

1. Порівняйте релігійну політику і, зокрема, ставлення до протестантів Генріха IV, Ришельє, Людовіка XIV.

2. Дайте визначення поняття «абсолютизм». У чому виявилось зміцнення абсолютизму за Людовіка XIV?

3. Шарль Перро порівнював правління Людовіка XIV з володарюванням Октавіана Августа. Що він хотів цим сказати?

4. У Франції склалася традиція: людина, яка заробила гроші, не вкладала їх у власну справу, а купляла землю (тобто набувала дворянство або отримувала посаду державного чиновника). Як ви думаєте, чим можна пояснити цей факт? Як це могло вплинути на розвиток економіки країни?

5. Як ви вважаєте, чи міг Богдан Хмельницький листуватися з кардиналом Мазаріні? А з Людовіком XIV? Чи мали вони спільні інтереси, теми? Поясніть свої висновки.

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 21. Просвітництво й абсолютизм

1. Пригадайте, що таке *утопія*.
2. Хто створив першу утопію?
3. Пригадайте провідні ідеї вчення гуманістів?
4. Як гуманісти розглядали людину?
5. Чи змінилася в добу Відродження уява людини про навколишній світ?

1. Просвітництво

ПРОСВІТНИЦТВО — ідейний рух кінця XVII–XVIII ст., заснований на раціоналізмі, розповсюдженні знань, визнанні природних і політичних прав людини.

У другій половині XVII–XVIII ст. в духовному і культурному житті Європи й Америки спостерігаються процеси, що визначатимуть їх суспільно-політичний та економічний поступ. У цей період утвердилася ідея про всемогутність людського розуму, про переважання науки над релігією. Цей рух згодом було названо **Просвітництвом**. Уперше таку назву у 1788 р. вжив Іммануїл Кант (1724–1804) у статті «Що таке просвітництво?», хоча самі просвітники називали себе «філософами».

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1788 р. Німецький філософ І. Кант про Просвітництво

Просвітництво — це вихід людства зі стану неповноліття, у якому воно перебуває з власної провини. Неповноліття — це невміння послуговуватися власним розумом... Sapere aude — наважся бути мудрим!.. А так зручно бути неповнолітнім! Немає потреби мислити, якщо є можливість заплатити. Цією нудною справою хай замість мене займаються інші. Для Просвітництва необхідна свобода...

1. Для чого, на думку І. Канта, людині необхідно бути освіченою? 2. Чи актуальні слова І. Канта в наш час?

Просвітники були твердо переконані, що розум здатний забезпечити процвітання всього людства. Вони вважали, що всі суспільні негаразди є результатом людської неосвіченості та забобонів, що саме шляхом просвітництва народу і його правителів можна побудувати новий, справедливий, світ.

Просвітництво зародилося в Англії. Появу цього руху спричинила потреба в знаннях та нестача високоосвічених людей. Наприкінці XVII ст. в Англії спостерігається розвиток математики, астрономії, фізики, механіки. У 1662 р. тут засновано наукову установу — Лондонське королівське товариство, членами якого були визначні вчені.

Одним з перших ідей Просвітництва почав розвивати англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679). Своє бачення ідеальної держави він виклав у праці «Левіафан» (1651). Гоббс був прихильником абсолютної монархії, однак за умови, що монарх — це посадова особа, яка має відповідні права й обов'язки і яка мусять уберегти державу й людину від можливих потрясінь. Гоббс висловив ідею так званого «суспільного договору», згідно з яким держава бере на себе певні зобов'язання

перед людиною, а людина повністю підпорядковується волі держави.

Видатним мислителем англійського Просвітництва був **Джон Локк** (1632–1704). На особливу увагу заслуговує його праця «Два трактати про правління». Тут Локк виступає як прихильник і теоретик конституційної монархії, яка, на його думку, має значні переваги над іншими формами правління. Як відомо, принцип конституційної монархії лежить в основі державного устрою сучасної Великобританії.

Джон Локк вважав, що джерелом влади є народ. Саме він має право не тільки контролювати владу, але й змінити її, якщо вона порушує права людини. Учений виступав за поділ державної влади на законодавчу і виконавчу, а також відстоював релігійну віротерпимість. Майбутнє Локк бачив за людиною, яка володіє знаннями для ведення підприємницької діяльності. Філософ вважав, що приватна власність, безпека самого власника і невтручання в його підприємницьку діяльність є основою економічного процвітання держави.

Ідеї Просвітництва поширилися також у Франції. Однак суспільно-політичне життя країни у XVIII ст. все ще було наповнене звичаями та традиціями, успадкованими від феодальної доби. Бувало, що впливові верстви населення чинили опір новим віянням. Тому у Франції просвітники не мали такого впливу в суспільстві, як в Англії. Французьке просвітництво опиралося передусім на аристократичну культуру. Це відчувається в стилі літературних творів, що принесли світову славу їхнім авторам. Від аристократів французькі просвітники запозичили і салонну форму спілкування, що розвинуло в них схильність до теоретичних роздумів та узагальнень.

Визначним французьким філософом-просвітником був **Шарль Луї де Монтеск'є** (1689–1755). У праці «Про дух законів» (1748) учений розглядає закономірності розвитку держав і народів. Він розрізняє три форми правління: деспотію, що базується на насиллі, монархію, де влада монарха спирається на принцип честі, і республіку, де панує рівність і добродетель.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1748 р. Із трактату Ш. Монтеск'є «Про дух законів»

Коли в одному і тому ж урядовому органі або в одній особі законодавча влада поєднується з виконавчою — свободи не буде... Усе загине, якщо одна особа або один орган дворян чи народу зосередить у своїх руках ці три види влади...

1. Від чого застерігав Монтеск'є? Чи відомі в історії такі випадки, коли поєднання трьох гілок влади призводило до глобальних катастроф?

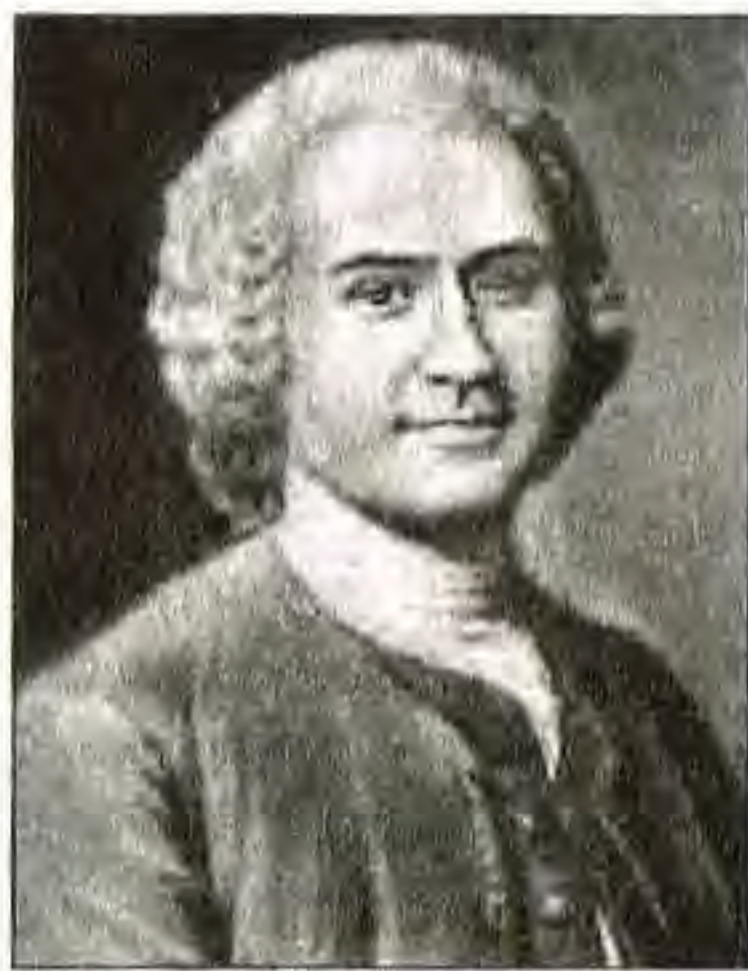
Монтеск'є вважав, що характер законів кожної держави пояснюється величиною її території, географічним середовищем, економікою, релігією тощо. У країнах із теплим кліматом населення більш спокійне, ледаче. Родючі землі потребують зусиль і часу, тому люди радо передають права на управління якійсь одній особі. Через це у землеробських народів переважає монархічна або деспотична форма правління. Натомість помірний клімат розвиває в людях волелюбство, войовничість, відважність. Тому в державах з менш родючими землями домінує народне, демократичне, республіканське

Портрет Вольтера.
Вважають, що його
намалював А. Вестъє

суттєво покращитися, коли нею керуватиме освічена людина, «філософ на троні». Отже, Вольтер був прихильником «освіченого абсолютизму» — необмеженої монархії, яка б базувалася на ідеях Просвітництва. Учений виступав за релігійну свободу, однак вважав, що віра в Бога потрібна для втримання народу від бунтів і повстань. Він також був твердо переконаний, що всі люди повинні бути рівні перед законом.

Новий етап у розвитку просвітницького руху у Франції презентує **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), який виступав за докорінні зміни суспільного устрою. Так, у трактаті «Міркування про походження нерівності» (1755) Жан-Жак Руссо пише, що нерівність не є вродженою рисою людської природи. Замість того, щоб жити за законами природи, людина в процесі розвитку суспільства потрапляє в залежність від інших людей та їхніх думок. Такий стан речей пояснюється тим, що сильніші виробляють значно більше продуктів, ніж слабші. З'являється приватна власність, яка призводить до нерівності та втрати свободи. Таке суспільство не має права на існування. Замість нього потрібно збудувати нове, яке б існувало на засадах суспільного договору. Цій проблемі Жан-Жак Руссо присвятив спеціальний трактат «Про суспільний договір» (1762). Згідно з цим договором, людина відмовляється

М. К. де Латур. Портрет
Жан-Жака Руссо.
Друга пол. XVIII ст.

- Які просвітницькі ідеї сформулював Руссо?

правління. Демократія, на переконання Монтеск'є, можлива тільки в малих державах, у великих нерідко зустрічається деспотія. Учений виступав за поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, твердячи, що всі ці гілки влади повинні створювати противагу одна одній.

Видатним французьким просвітником, письменником, істориком і філософом, був Франсуа-Марі Аруе, що прописався в історії як **Вольтер** (1694–1778). Він написав поему «Орлеанська діва», наукові праці «Філософський словник», «Дослід про дух і звичаї народів», «Доба Людовіка XIV», «Історія Росії за царювання Петра I» та ін. Він висміював застарілі суспільні порядки, державні й церковні установи, доводячи необхідність їх постійного вдосконалення. На його думку, життя в державі може

від деяких природних прав, наданих їй від народження, і добровільно бере на себе певні суспільні зобов'язання. Це не обмежує її свободи, бо людина здатна контролювати свою поведінку і жити, не заважаючи іншим. При цьому, усі учасники суспільного договору мають бути рівними перед законом. Отже, державі, створеній на насиллі, Руссо протиставляє державу, засновану на розумі та праві. Просвітник переконаний, що тільки народ може наділяти своїх представників владою і, у разі потреби, відбирати від них такі повноваження. Ідеалом державного устрою Руссо вважав демократичну республіку, а головним ворогом свободи людини — абсолютну монархію.

Свої сподівання Руссо покладав на майбутнє покоління, яке слід виховувати по-новому. Власне бачення виховного процесу він відтворив у трактаті «Еміль, або Про виховання» (1761). Таке виховання повинно

базуватися на індивідуальній свободі дитини, її живому контакті з природою.

Просвітницька ідеологія відображала інтереси передусім третього стану — підприємців, фінансистів, ремісників, селян, представників творчих професій. Але об'єктивно ідеї Просвітництва мали ширше значення і впливали на духовне життя всього людства.

Отже, провідні діячі Просвітництва вважали, що освіта й виховання кожної людини приведе людство до ідеального суспільства гармонії і щастя, яке будується на розумних і справедливих засадах. Дехто з просвітників покладав надії на освічених монархів, які перейнялися ідеями Просвітництва. Так, Вольтер листувався з російською імператрицею Катериною II, був знайомим із пруським королем Фрідріхом II. Політику освіченого абсолютизму втілювала й австрійська імператриця Марія-Терезія.

2. Енциклопедисти

У середині XVIII ст. найбільші досягнення Просвітництва було об'єднано у великому інтелектуальному проекті — багатотомній «Енциклопедії, або Тлумачному словнику наук, мистецтв і ремесел». Видання здійснювали філософ **Дені Дідро** (1713–1784) і математик **Жан Д'Аламбер** (1717–1783).

До роботи над «Енциклопедією» було залучено видатних учених того часу. Крім Дідро й Д'Аламбера, чимало статей для «Енциклопедії» підготували Вольтер, Поль Гольбах, Жан-Жак Руссо та ін. Загалом над виданням трудилося понад 100 авторів, а його вихід у світ підтримувало близько 4000 меценатів. Перший том «Енциклопедії» вийшов друком 1751 р. На видання чинився тиск єзуїтами і державними органами. Цензура постійно втручалася у видавничий процес, вимагала вилучити деякі матеріали і затримувала випуски наступних томів. Адже «Енциклопедія» подавала не тільки конкретні факти про важливі наукові досягнення людства, але й утверджувала нові культурні цінності, які суперечили існуючій системі. До 1776 р. енциклопедисти видали 17 томів тексту, 11 томів ілюстрацій та 7 томів додатків, які охоплювали всі важливі ділянки людського знання.

Важливе значення мало висвітлення в «Енциклопедії» питань про розвиток техніки й ремесел, винаходи в промисловому виробництві, досягнення у сфері освіти й виховання. Енциклопедисти пропагували також свої політичні погляди про природні права людини, форми державного устрою, розподіл гілок влади тощо. Вони вірили, що знання й корисні поради можуть зробити світ чистішим і кращим.

Ж. Фрагонар.
Портрет Дені Дідро.
Бл. 1765–1769 рр.

ЕНЦИКЛОПЕДІСТИ — французькі просвітники, автори багатотомної «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел».

М. де Латур. Портрет
Жана Д'Аламбера. 1753 р.

3. Наукові знання

На межі XVII–XVIII ст. ученим вдалося пояснити чимало явищ навколишнього світу. Велика заслуга в цьому відомого англійського фізика й математика, засновника сучасного природознавства — **Ісаака Ньютона** (1643–1727). Він здобув популярність завдяки винайденому ним дзеркальному телескопу. Винаходом зацікавилася Лондонське королівське товариство і в 1727 р. Ньютона було прийнято до його лав. Учений відкрив закон універсального тяжіння, за допомогою якого розробив теорію руху небесних тіл. Він сформулював основні поняття й принципи класичної механіки і здійснив чимало важливих відкриттів у фізиці й математиці. Крім того, Ньютон займався дослідженнями в галузі оптики, розробив теорію поширення світла, сконструював один із перших термометрів.

Г. В. Лейбніц. Гравюра.
XVII ст.

Важливі відкриття здійснив видатний німецький філософ і математик **Готфрід Вільгельм Лейбніц** (1646–1716). Одночасно з Ньютоном, але цілком самостійно, Лейбніц відкрив метод диференціального й інтегрального обчислення, що викликало конфлікт з англійським ученим. У природничих і точних науках Лейбніц випередив багато подальших наукових відкриттів: висунув думку про еволюцію землі, визнавав здатність тварин відчувати, винайшов удосконалену обчислювальну машину, що, крім додавання й віднімання, виконувала множення, ділення і піднесення до квадратного кореня.

Засновником сучасної природничої науки вважається шведський натураліст **Карл Лінней** (1707–1778). Здобувши блискучу освіту, Лінней у 28-літньому віці опублікував головну працю «Система природи» (1735), у якій уперше подано детальну класифікацію рослин, тварин і мінералів.

Видатним ученим доби Просвітництва був **Антуан Лавуазьє** (1743–1794). Його по праву вважають батьком сучасної хімії, адже вчений зробив чимало відкриттів у цій галузі. Він, зокрема, відкрив закон збереження маси речовин, з'ясував природу хімічних реакцій тощо.

Отже, ідеї Просвітництва надзвичайно сприяли розвитку наукових знань, що відіграло вагомую роль у суспільному поступі.

Просвітництво, просвітники, раціоналізм; Томас Гоббс, Джон Локк, Вольтер, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Жан Д'аламбер, Ісаак Ньютон, Готфрід Лейбніц, Карл Лінней, Антуан Лавуазьє.

1. Що спричинило появу ідей Просвітництва?
2. Чиї інтереси відстоювали просвітники?

3. Як розуміли просвітники «природне право людини»?

4. Визначте, як оцінювали просвітники роль релігії в суспільстві. Чому? Аргументуйте свою точку зору.

5. Як ви вважаєте, чи вплинула англійська революція на зародження Просвітництва в Англії? Доведіть свою думку.

6. Поміркуйте, які ідеї та прагнення просвітників актуальні й сьогодні.

§ 22. Австрія і Пруссія

1. Яку війну можна назвати першим європейським збройним протистоянням? У чому полягають причини цього конфлікту? Назвіть його наслідки для країн Європи. У якому документі вони були закріплені?

2. Назвіть правлячу династію Німеччини. Чому влада імператора була обмеженою?

3. У чому полягає особливість територіального устрою Німеччини?

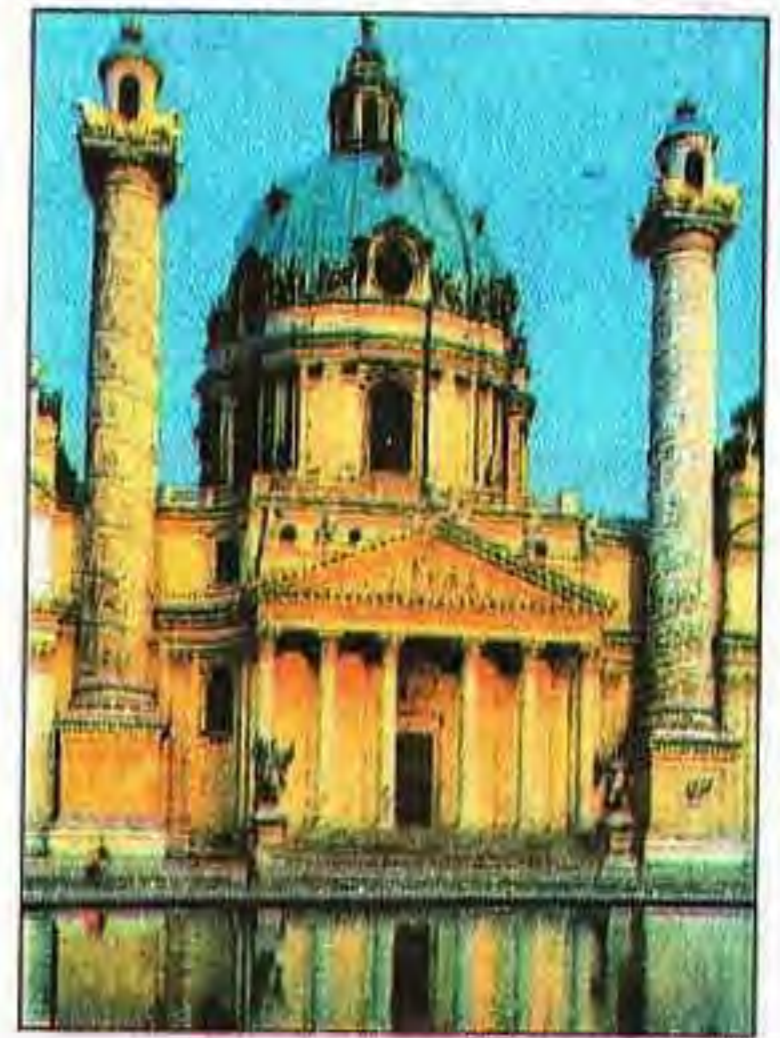
4. У чому полягає особливість церковного життя Німеччини?

5. Який документ засвідчив тезу «чия влада, того й віра»? Які основні положення цього документа?

1. Австрійська імперія Габсбургів

Австрійська імперія Габсбургів виникла в процесі об'єднання чеської та угорської держав і австрійських земель упродовж XVI — першої чверті XVII ст. Після Вестфальського миру австрійські Габсбурги, крім своїх спадкових земель — Австрії, Штирії, Каринтії, Крайни, Тироля, володіли також Чехією, Моравією, Силезією, Словаччиною, північно-західною частиною Угорщини, Хорватією. До того ж, їм належали і невеликі володіння у південно-західній Німеччині.

Після завершення Тридцятилітньої війни увага австрійських Габсбургів була прикута до східних кордонів, звідки знову загрожувала турецька небезпека. Аж до кінця XVII ст. турки мали перевагу, а їхні володіння простягалися до Будапешта й Карпатських хребтів, займаючи більшу частину Угорщини. Кілька разів у небезпеку потрапляла й столиця Австрійської імперії — Відень. У 1683 р. велике турецьке військо взяло місто в облогу і відступило тільки завдяки вчасній допомозі польського короля Яна Собеського. Після цього Габсбурги поступово почали відвойовувати від турків угорські землі. Війна з Туреччиною завершилася в 1699 р. підписанням Карловацького мирного договору. Згідно з його положеннями, до імперії Габсбургів відійшла Хорватія, частина Словенії, а також майже вся Угорщина й Трансільванія. У XVIII ст. Австрійська імперія, деколи в союзі з Росією, продовжувала воювати з турками за нові території.

Відень. Церква Святого Карла Борromeо.
Архітектор І. Б. Фішер фон Ерлах. 1719–1739 рр.

● Охарактеризуйте державний устрій і господарство Австрії на поч. XVIII ст.

Наприкінці XVII ст. Австрійська імперія Габсбургів була чи не найбільшою європейською державою. Її територію заселяли різні народи, об'єднані владою одного монарха: австрійці, німці, угорці, румуни, італійці, кілька слов'янських народностей, серед яких чехи, словаки, хорвати та ін. Народи імперії розмовляли різними мовами, дотримувалися своїх звичаїв, традицій. Однак головні посади в державі займали австрійці. Панівне становище належало католицькій церкві. Протестанти вважалися ледь не державними злочинцями: для ведення торгівлі їм був необхідний особистий дозвіл імператора, а селян-протестантів віддавали в рекрути. Значного поширення протестантське віросповідання набуло в Трансільванії та Угорщині. Віденський двір поводився з Угорщиною як з підкореною провінцією.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Під час австро-турецької війни деякі угорські вельможі намагалися звільнити свою батьківщину з-під влади Габсбургів. До таких належав і молодий угорський граф Імре Текелі, який очолив рух противників Габсбургів — куруців. У 1678 р. загони куруців зробили спробу захопити Мукачівський замок (нині на території Закарпатської області України), але після чотириденної облоги їм довелося відступити: на той час у замку перебувала вдова трансільванського князя Ференца I Ракоці — красуня Ілона Зріні. Виявилося, що Імре Текелі давно кохає цю вродливу й освічену жінку і мріє з нею одружитися. Та їхній шлюб не схвалював австрійський імператорський двір. Граф Текелі, однак, виявився наполегливим, і Габсбургам довелося поступитися. Грандіозне весілля 39-річної Ілони Зріні та 25-літнього Імре Текелі відбулося в червні 1682 р. в Мукачівському замку. Після одруження граф Текелі в союзі з турецьким султаном продовжував боротьбу проти Габсбургів, звільнивши значну частину угорських і словацьких земель. Проте «вічна» дружба з турками не склалася: вони взяли Текелі в полон і з часом переправили до Стамбула. Ілона Зріні упродовж 1685–1688 рр. боронила Мукачівський замок від австрійських військ, ставши символом жіночої вірності та мужності.

А. Ман'єкі. Портрет Ференца II Ракоці. 1705 р.

На початку XVIII ст. австрійські Габсбурги взяли активну участь у війні за «іспанську спадщину» (1701–1714). У результаті, до імперії було приєднано Іспанські Нідерланди, а також італійські землі — Неаполь, Сардинію, Мілан і Ломбардію.

Проте жорстока політика щодо протестантів призвела до визвольної війни угорського народу 1703–1711 рр., яку очолив син Ілони Зріні — Ференц II Ракоці. Головною метою повсталих куруців було повалення в Угорщині влади Габсбургів. Війна завершилася укладенням мирного договору, згідно з яким Угорщина формально зберегла свою самостійність у складі монархії Габсбургів: угорці отримали свободу віросповідання і право обіймати вищі адміністративні посади.

У цілому Австрійська імперія була аграрною країною, 80% населення якої становили селяни. У західних областях (власне в Австрії, Штирії, Крайні) селяни були особисто вільними і сплачували за землю натуральну чи грошову ренту. В інших регіонах поміщицьке господарство ґрунтувалося на праці селян на панщині. Так, у Чехії панщина сягала до 3–4 і більше днів на тиждень.

Основними галузями промисловості залишалися гірнича справа, металургія, а також галузі, які задовольняли потреби армії та імператорського двору. Перша централізована мануфактура була заснована у Відні в 1676 р. Вона виготовляла венеційське скло, шовкові тканини, майоліку. На слов'янських і угорських землях почали селитися численні колоністи, переважно німці. Найбільш економічно розвиненими були Австрія і Чехія.

Відень. Палац Бельведер. Архітектор Хільдебрандт. 1721–1724 рр.

• Пригадайте основні історичні події в імперії Габсбургів у першій половині XVIII ст.

АВСТРІЙСЬКА МОНАРХІЯ ГАБСБУРГІВ І БРАНДЕНБУРЗЬКО-ПРУССЬКА ДЕРЖАВА У XVIII ст.

Незважаючи на прагнення Габсбургів посилити імператорську владу і зміцнити абсолютизм, у провінціях надалі, поряд з губернаторами, зберігалися станово-представницькі зібрання, що склалися з місцевої знаті, духовенства та виборних осіб від найбільших міст.

2. Освічений абсолютизм. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II

За правління імператриці Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосипа II (1780–1790, з 1765 р. правив разом з матір'ю) було проведено ряд реформ. Вони мали на меті перетворити імперію Габсбургів на централізовану державу з добре розвинутою економікою, досконалою системою адміністративного управління, боєздатною армією. Цей період прийнято називати «освіченим абсолютизмом».

Портрет Марії-Терезії.
XVIII ст.

- Пригадайте, яких сфер стосувалися реформи «освіченого абсолютизму» в Австрії.

Портрет Йосипа II
Габсбурга. XVIII ст.

Реформи було проведено в усіх сферах матеріального й духовного життя. Марія-Терезія прислухалася до діячів Просвітництва, відбираючи з їхніх ідей раціональне зерно. Йосип II пішов далі й проводив реформи навіть усупереч волі дворянства й духовенства.

Державні перетворення Марії-Терезії розпочалися з військової реформи. У 1748 р. в країні було запроваджено новий порядок військового набору, що проводився за спеціальними списками у новостворених військових округах. Рекрутська служба ставала пожиттєвою. Судова реформа підпорядкувала всі суди державі, обмеживши в такий спосіб свавілля сеньйорів щодо селян. У 1768 р. було розроблено новий кримінальний, а також цивільний кодекси. Згодом було оголошено про обмеження застосування смертної кари та скасування катувань. Було видано закон про загальний податок, який повинні були сплачувати навіть дворяни і церква. У зв'язку з цим відбувся загальний перепис населення. У 1775 р. практично було ліквідовано внутрішнє торгове мито. Натомість збільшувалося мито на товари, що вивозилися з країни.

У західних власне австрійських землях також відбулися зміни, які сприяли централізації державного управління: запроваджено Державну раду, придворну державну канцелярію, міністерства. Області було поділено на округи, у яких з'явилися урядові чиновники для збору податків.

Вагомі реформи торкнулися сфери освіти. У 1774 р. Марія-Терезія започаткувала систему загальної шкільної освіти. Було засновано народні школи для простих людей, ремісничі й сільськогосподарські училища, реформовано гімназії, відкрито університети, гірничі й торгові академії, мистецькі навчальні заклади. Університети звільнялися від впливу єзуїтів. Замість церковної запроваджувалася державна цензура.

Під час свого правління Йосип II намагався реформувати застарілі феодальні установи імперії Габсбургів, проводив політику протекціонізму, заохочував розвиток мануфактур. Упродовж 1781–1785 рр. він скасував особисту залежність селян. Імператор обмежив самостійність католицької церкви, закрити чимало монастирів, частково секуляризував церковне майно. У 1781 р. він видав едикт про свободу віросповідання.

Намагаючись зміцнити свою владу, Йосип II запровадив єдину централізовану систему управління, а німецьку мову проголосив державною.

Отже, реформи Марії-Терезії та Йосипа II були спрямовані на посилення абсолютистської монархії та пожвавлення економічного життя держави. Щоправда, авторитарно-бюрократичні методи правління Йосипа II призводили до заворушень на національних окраїнах імперії.

3. Українські землі в складі Австрії

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі австрійські Габсбурги приєднали до своїх володінь Східну Галичину. Новоприєднані українські землі було об'єднано з польськими в Королівство Галичини й Лодомерії з центром у Львові. Через два роки, скориставшись послабленням Османської імперії, Габсбурги захопили Буковину. Якийсь час Буковина управлялася австрійською військовою адміністрацією, а в 1787 р. її було приєднано до Галичини. Задовго до 1772 р. частиною Австрійської імперії Габсбургів стало Закарпаття, яке з XI ст. було невід'ємною складовою Угорського королівства.

Більшість населення новоприєданого регіону становили українці, також тут жили поляки, євреї, угорці й румуни. Ще за часів Середньовіччя сюди почали переселятися німці.

Основою економіки українських земель у складі Австрійської імперії було сільське господарство. Розвивалися традиційні галузі ремісничого виробництва — ткацька, шкіряна, деревообробна, соляна. Однак ремісничі вироби не могли конкурувати з товарами, які завозилися з Австрії й Чехії. Загалом, українські землі були відсталим аграрним регіоном, звідки в імперію постачали продукцію сільського господарства й сировину.

Реформи Марії-Терезії та Йосипа II стосувалися й українських земель Австрійської імперії. Завдяки освітній реформі імператриці навчання в початкових школах почали проводити рідною мовою. Йосип II проголосив звільнення селян від особистої залежності, зобов'язавши поміщиків не захоплювати їхні землі. Панщина становила 30 днів на рік. Судочинство над селянами перейшло від поміщиків до державних службовців.

Йосип II намагався боротися з лихварством, яким займалися переважно євреї. Їх заохочували брати землю й вести сільське господарство. Єврейське населення отримало такі ж права, як інші народи: дозволялися відправи в синагогах, було скасовано обов'язок носити спеціальний одяг і сплачувати податок за переміщення територією імперії.

Своїм указом (патентом) Йосип II урівняв у правах католиків, протестантів (лютеран і кальвіністів) і греко-католиків, заборонив уживати принизливу назву «уніат». Церква була підпорядкована державі, священнослужителі стали державними службовцями. Віруючі всіх церков набули рівних прав щодо призначення

на державну службу, студій у вищих навчальних закладах, можливості купувати й продавати землю.

У 1774 р. у Відні при церкві Св. Варвари було засновано греко-католицький навчальний заклад для підготовки духовенства — «Барбареум». Згодом у Львові відкрили греко-католицьку семінарію. У 1783 р. у Львові було закрито єзуїтську академію й поновлено діяльність Львівського університету (при ньому в 1787–1809 рр. працював Руський інститут). У 1808 р. було поновлено Галицьку митрополію.

Отже, реформи Марії-Терезії та Йосипа II створили сприятливі умови для економічного й культурного розвитку західноукраїнських земель, однак наступники престолу фактично знищили ці перетворення.

4. Пруське королівство. Фрідріх II

У ранній Новий час поступово відбувається піднесення окремих земель Священної Римської імперії німецької нації. Серед них особливо виділяється Бранденбург, який з 1415 р. належав династії Гогенцолернів. На початку XVII ст. вони приєднали до своїх володінь Пруссію та території на Нижньому Рейні.

Засновником Прусько-Бранденбурзької держави можна справедливо назвати курфюрста Фрідріха Вільгельма (1640–1688), який створив централізовану систему управління й постійну армію. Його син Фрідріх III отримав згоду імператора на

Палац Шарлоттенбург у Берліні. Архітектор Й. А. Нерінг. 1669 р.

- Символом чого є цей палац?

Герб Пруссії.
1701 р.

перетворення Пруссії в королівство. Він став першим пруським королем і зійшов на трон під іменем Фрідріха I. Обряд коронації відбувся **18 січня 1701 р.** в Кенігсберзі (нині м. Калінінград на території Російської Федерації). Так виникло **Пруське королівство**. Фрідріх I утримував блискучий двір, опікувався наукою й мистецтвом, заснував університет у Галле, Академію мистецтв, а також Академію наук, яку очолив видатний учений Готфрід Лейбніц.

Наступний пруський король Фрідріх Вільгельм I (1713–1740) заклав основи могутності королівства. Саме цьому монархові, який управляв у дусі абсолютизму, належить провідна роль у перетворенні Пруссії в могутню державу із сильною армією і бюрократичним апаратом. Наприкінці правління Фрідріха Вільгельма I пруська армія налічувала майже 90 тис. вояків при населенні 2,5 млн. осіб. По суті, вся держава працювала на армію. Більша частина офіцерських і цивільних посад належала дворянам. У своїх маєтках вони були повновладними господарями над кріпосними селянами.

Основу економіки Пруссії складало сільське господарство, продукція якого, передусім зерно, вивозилася за кордон. Важливу роль відгравала колонізація нових земель. Заохочувався розвиток промисловості, що працювала переважно на армію. Бюргерство було усунуте від участі в політичному житті країни.

Фрідріх Вільгельм I був великим скнарою, ненавидів розкіш, багатство, що розквітали при королівському дворі. Він вважав, що все це приводить до руйнування держави. Король твердив, що справжній німець не мусить бути освіченим, а всі вчені мужі — дурні. Сучасники переповідають, що Фрідріх Вільгельм I навіть погрожував закрити Берлінську Академію наук, а видатного філософа Готфріда Лейбніца вважав абсолютно непотрібною людиною, яка є непридатною навіть для того, щоб стояти на варті. Загалом, король зневажливо ставився до вчених і письменників, за що отримав прізвисько «фельдфебеля на троні». В історію він увійшов як «солдатський король».

Впливовою європейською державою Пруссія стала за правління **Фрідріха II Великого** (1740–1786). Він був зовсім не схожий на свого батька — Фрідріха Вільгельма I. Новий король здобув добру освіту, знав кілька мов, був обізнаний з філософією Просвітництва, захоплювався літературою, грав на флейті.

На початку свого правління Фрідріх II здійснив реформу судової системи і провів значну роботу щодо кодифікації законодавства. Усе це сприяло зміцненню абсолютизму. Однак «освічений абсолютизм» Фрідріха II характеризувався певними особливостями. Король правив одноосібно, без міністрів. Єдиною опорою держави він вважав дворянство й захищав його інтереси. Побоюючись втратити підтримку дворянства, Фрідріх II не поспішав скасовувати кріпосне право, хоча й провів деякі реформи, спрямовані на полегшення становища селянства. Було видано укази, які забороняли поміщикам відбирати у селян землю.

Як і його попередники, Фрідріх II приділяв значну увагу армії. Він створив 200-тисячну найману армію, яка славилася залізною дисципліною і вважалася найсильнішою в Європі. На її утримання витрачалося $\frac{2}{3}$ державного бюджету. Необхідність значних видатків, у свою чергу, стимулювала розвиток виробництва за принципом державних замовлень. Держава сприяла створенню нових мануфактур через надання власникам фінансової допомоги. Тут зобов'язували безоплатно працювати ув'язнених і підлітків із сиротинців. Тільки в Берліні налічувалося 65 ткацьких мануфактур, на яких трудилося 15 тис. робітників.

За правління Фрідріха II було скасовано внутрішні митниці, заохочувався експорт готових виробів та заборонявся вивіз сировини. Натомість суттєво обмежувався імпорт товарів. Отже, Фрідріх II дотримувався політики меркантилізму.

У Пруссії було введено обов'язкову початкову освіту. Учителями здебільшого були колишні військові, не зовсім освічені, але навчені добре карати учня. У релігійних питаннях король відзначався віротерпимістю. Було підтверджено свободу віросповідання й заборонено процеси проти відьом.

Приватне життя монарха протікало у зведеному ним палаці Сан-Сусі. Тут він написав ряд історичних

А. Пене. Портрет Фрідріха II Великого. 1756 р.

та філософських праць і навіть музичних творів. Його двір відвідало чимало провідних письменників і філософів, зокрема Вольтер.

Основним противником Пруссії була імперія Габсбургів, яка намагалася протидіяти Фрідріхові встановити панування над німецькими князівствами. У 1756 р. оформився союз Австрії та Франції, до якого приєдналися Росія, Саксонія, Польща і Швеція. Тоді Фрідріх II вступив у союз з Англією і розв'язав Семилітню війну (1756–1763). Під час бойових дій він проявив себе як талановитий полководець і здобув кілька перемог над австрійськими й французькими військами. Але у битві з російською армією при Кунерсдорфі пруське військо було розгромлене. У 1760 р. російські війська вступили в Берлін. Від остаточного розгрому Пруссію врятувало воцаріння на російському троні Петра III, який припинив війну. Пруссія зберегла захоплену раніше в Австрії багату Силезію. Важливим досягненням Фрідріха II стало приєднання Західної Пруссії внаслідок першого поділу Польщі.

За правління Фрідріха II Пруське королівство перетворилося на велику державу, яка по праву претендувала на провідне місце серед європейських країн.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

З «Політичного заповіту» Фрідріха II

Я жив філософом і хочу бути похованим таким, без пишноти, без розкоші... в Сан-Сусі, на верхній терасі, у гробниці, яку я сам приготував...

Я ніколи не був ні скупим, ні багатим... На державні доходи я дивився як на святиню, торкнутися якої не може жодна нечестива рука... моє правління... не порушувало спокою моєї совісті і я не злякався б дати про нього відкритий публічний звіт...

Мої останні бажання... спрямовані на благоустрій держави... хай буде вона завжди керована справедливо, мудро й несхибно...

1. Як ви вважаєте, чи був Фрідріх II «освіченим монархом»? 2. Як, на вашу думку, оцінив би Вольтер цей заповіт?

1525, 1701, 1740–1786; Марія-Терезія, Йосип II, Фрідріх-Вільгельм I, Фрідріх II.

1. Покажіть на карті західноукраїнські землі, які входили до Австрійської імперії.

2. Назвіть реформи, які були проведені австрійськими Габсбургами.

3. Покажіть на карті територію Пруссії і землі, які вона отримала згідно з першим поділом Польщі. Як це вплинуло на її становище серед країн Європи?

4. Назвіть причини перетворення Пруссії на велику європейську державу.

5. Вольтер писав про Фрідріха II і його батька: «Я вважаю, що важко знайти настільки несхожих між собою монархів, як ці двоє». Порівняйте особисті якості й політику Фрідріха-Вільгельма I і Фрідріха II. Хто, на вашу думку, зробив для Пруссії більше? Обґрунтуйте.

§ 23. Культура другої половини XVII–XVIII ст.

1. Поясніть, що означає термін *епоха Відродження*.
2. Визначте спільні та відмінні риси античного мистецтва і творчості майстрів Відродження.
3. Поміркуйте, чому епоху Відродження називають «епохою титанів».
4. Назвіть твори представників італійського і Північного Відродження.
5. Поясніть, чим Північне Відродження відрізняється від італійського Відродження.
6. Як ви вважаєте, чому митці Відродження приділяли велику увагу проблемам державного устрою? Назвіть твори мислителів Відродження.
7. Що таке *Контрреформація*?
8. У яких країнах переміг протестантизм, а в яких — католицизм?

1. Живопис

Мистецтво XVII ст. розвивалося в тісному зв'язку з ідеями і традиціями епохи Відродження. Художники знову стали звертатися до античних тем, до історії і культури Стародавніх Греції та Риму. Італійське мистецтво вже не було єдиним і беззаперечним авторитетом. У багатьох європейських країнах виникли самобутні мистецькі школи, що не поступалися італійським. У палацах або храмах гармонійно поєднувалися архітектура, живопис, декоративне оздоблення.

У XVII ст. в Європі утвердилися два нові стилі — **бароко** і **класицизм**, які охопили всі види мистецтва: літературу, музику, театр, архітектуру, образотворче мистецтво.

Вершиною голландської барокової школи стала творчість **Харменса ван Рейна Рембрандта** (1606–1669), пройнята глибоким психологізмом. Митець писав в основному портрети та картини на міфологічні й біблійні сюжети, був майстром зображення світла й тіні. Його персонажі ніби вихоплені променем світла з темряви. Загалом Рембрандт писав золотисто-коричневими тонами. Образи художника одухотворені, виразні, емоційно глибокі. Полотна «Даная», «Повернення блудного сина» та «Святе сімейство» є шедеврами світової скарбниці.

У другій половині XVII ст. продовжували творити видатні представники іспанського бароко **Дієго Веласкес** та **Естебан Мурільо**.

Картини Дієго Веласкеса по праву вважаються вершиною іспанського живопису XVII ст. Митець народився в Севільї. У 1623 р. став придворним художником іспанського короля Філіппа IV. Він створив яскраві портрети членів королівської родини та придворних.

КЛАСИЦИЗМ — мистецький стиль наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Зразком були античні твори мистецтва. В архітектурі споруди мали повторювати грецькі й римські будівлі. У літературі — дотримувалися єдності місця, часу і сюжету. У кожному творі мали стверджуватися ідеали громадянськості.

Рембрандт.
Нічна варта. 1642 р.

Д. Веласкес. Меніни. 1656 р.

• Розкажіть про особливості придворного життя в Іспанії.

Н. Пуссен. Автопортрет. 1650 р.

РОКОКО́

(від фр. *rocaille* — мушля) — стиль у західноєвропейському мистецтві 1-ї половини XVIII ст., для якого характерні вигнуті лінії, схожі на обриси мушлі, та сплетіння різьблених і ліпних орнаментів, манірність образів, звернення до міфологічної і пасторальної тематики.

Манера митця вирізнялася глибиною реалістичного відтворення дійсності. Як і більшість майстрів бароко, художник писав полотна на міфологічні сюжети. Знаковими творами Дієго Веласкеса є «Меніни» («Придворні пані»), «Передача Бреди», «Стара кухарка», «Севільський водоніс», «Вакх», «Венера перед дзеркалом».

Творчість Естебана Мурильо, також уродженця Севільї, завершує «золоту добу» іспанського живопису. Значне місце в доробку митця займає релігійна тематика. Улюбленим для Мурильо був образ Богоматері, який зачаровує своєю багатогранністю. Митець писав також образи дітей, які вражають щирою правдою життя («Хлопчик з собакою», «Продавець фруктів»).

На початку XVII ст. у творчості французьких художників, які працювали в Римі, спостерігається зародження нового стилю — класицизму. Він існував разом з бароко як його мистецька протиположність. Представники класицизму опиралися на античне мистецтво, традиції Високого Відродження. Вони намагалися відтворити красу за допомогою законів розуму. Класицизму притаманні чіткість, рівновага, пластичність художніх форм. Визначними представниками класицизму є французькі митці **Ніколя Пуссен** (1594–1665) і **Клод Лоррен** (1600–1682).

У творчості Ніколя Пуссена переважає антична тематика. Зразком досконалості для Пуссена була Стародавня Греція, в історії та міфології якої він намагався побачити велич любові і справедливості. Найвідоміші твори Пуссена на тему античності — «Царство Флори», «Аркадійські пастухи», «Пейзаж з Геркулесом», «Пейзаж з Поліфемом» та ін.

Яскравим представником класицизму є Клод Лоррен. Він вважав себе учнем природи, а тому в основі його творчості був пейзаж («Сільський пейзаж», «Пейзаж з пастухом», «Відпочинок на шляху до Єгипту»). Саме Лоррен вважається основоположником традицій французького пейзажу.

Придворним художником короля Людовіка XIV був **Шарль Лебрэн** (1619–1690). Митець створив галерею портретів короля та придворної аристократії. Завдяки Лебрэну у 1648 р. засновано французьку Королівську академію живопису і скульптури.

На початку XVIII ст. у Франції зародився новий стиль — **рококо́**. У назві розкрито найхарактернішу його рису — потяг до складних, вишуканих форм, химерних ліній, що нагадують силует мушлі. Мистецтво рококо

звернене до людських почуттів, невловимих відтінків настрою. Цей стиль проіснував недовго — приблизно до 40-х років XVIII ст., однак його вплив на європейську культуру був відчутним ще не одне десятиліття.

Одним із основоположників стилю рококо є **Антуан Ватто** (1684–1721). Головним у його творчості, на протилежність правилам класицизму, було відтворення світу людських почуттів, що не контролюються розумом («Товариство в парку», «Непроста пропозиція»). Прихильник театру, Ватто малював також сценічні образи («Жиль»).

Жоден із європейських стилів XVII–XVIII ст. не розвинувся в мистецтві Англії в чистому вигляді: усі вони прийшли сюди набагато пізніше. Англійська національна школа живопису започаткована Вільямом Хогартом (1697–1764). Він вважав, що твори мистецтва можуть виховувати в людині справжні моральні цінності й виправляти вади. Художник створив цикли картин, поєднані спільним сюжетом. Наприклад, шість картин об'єднані в цикл «Модний шлюб».

Видатними англійськими портретистами були **Джозуа Рейнольдс** (1723–1792) і **Томас Гейнсборо** (1727–1788). Митці намагалися відтворити характер своїх персонажів, їхні професійні інтереси та уподобання. Такими, наприклад, є портрети талановитої акторки Сари Сіддонс, виконані обома митцями в різний час. Зображення на обох полотнах засвідчують, що головною для цієї жінки є сцена. Портрет, написаний Джозуа Рейнольдсом, вважається символом акторського мистецтва. До речі, саме Рейнольдс у 1768 р. став першим президентом Королівської академії мистецтв у Лондоні, діяльність якої було відновлено завдяки його зусиллям.

2. Архітектура

В архітектурі XVII ст. й надалі домінував стиль бароко. Найхарактерніші ознаки архітектури бароко були відображені в пам'ятках столиці католицького світу — Рима. Саме тут найяскравіше проявилася головна особливість бароко — прагнення створити ансамбль споруд.

Великий внесок у розвиток барокової архітектури зробив італійський митець **Лоренцо Берніні** (1598–1680). Найвеличнішим його творінням є *площа перед собором Святого Петра* в Римі (1657–1663).

Берніні поділив площу перед собором на дві частини: одній надав форми трапеції, іншій — овалу. Їх прикрашають

А. Ватто. Жиль.
1718–1719 рр.

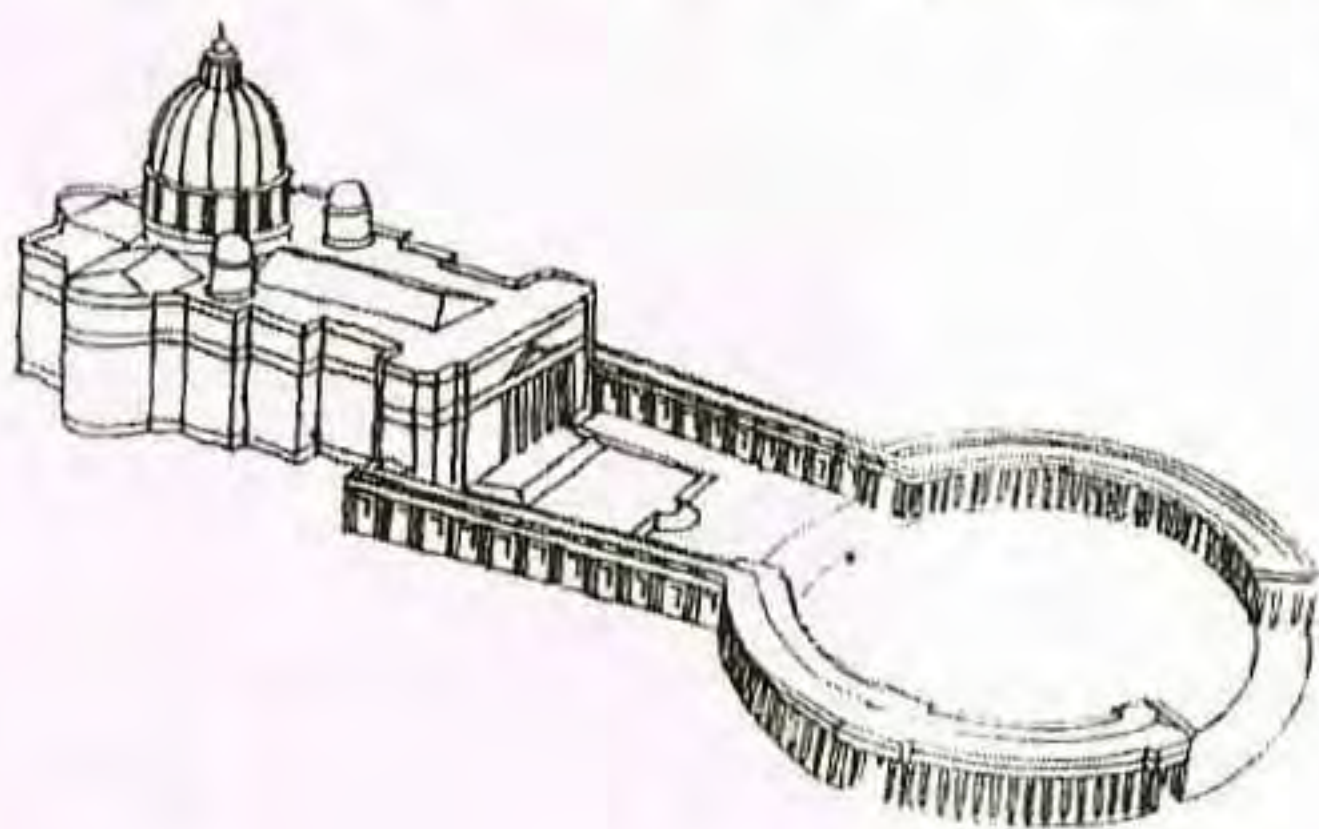

Дж. Рейнольдс.
Портрет Сари Сіддонс.
1783–1784 рр.

Т. Гейнсборо. Портрет
акторки Сари Сіддонс.
1785 р.

галереї, колонади, чудові статуї. У центрі розташовано обеліск. Загальні обриси архітектурного ансамблю нагадують ключ. Це ніби символізує слова Ісуса Христа, звернені до апостола Петра: «І дам тобі ключі від Царства Небесного».

Графічне зображення собору та площі Святого Петра в Римі

Л. Берніні. Площа Святого Петра. Рим. 1657–1663 р.

- Які обриси має площа? Які слова вона нагадує віруючим?

Вершиною архітектури класицизму вважають *Версаль* — величну резиденцію французьких королів неподалік від Парижа. Спочатку там був королівський мисливський замок, який і став основою майбутнього комплексу. Будівництво розгорнулося наприкінці 60-х років XVII ст. в період правління Людовіка XIV. У створенні проекту брали участь видатні архітектори Луї Лево, Франсуа Мансар і Андре Ленотр. Головною частиною Версаля є Великий палац з численними приміщеннями, у яких можуть розміститися 10 тис. осіб.

Невід'ємною складовою палацового ансамблю є парк. Архітектор А. Ленотр свідомо відмовився від штучних водоспадів і каскадів, які символізують непокірливу природну стихію. Натомість збудовані там басейни мають чіткі геометричні контури й пропорції. Тобто тут усе підкорено суворим законам класицизму. Версаль став еталоном витонченого смаку.

За проектом архітектора Франсуа Мансара в класичному стилі збудовано й *Вандомську площу* в Парижі. Вона має чотирикутну форму й оточена адміністративними будівлями. Головна ідея площі — звеличення монарха, мрія про ідеально впорядкований світ, який існує згідно з королівською волею.

Версаль

- Яка головна ідея створення Версаля?

Палац Сан-Сусі. Велика зала

- Поміркуйте, чому Фрідріх II хотів бути похованим у Сан-Сусі.

У 1673 р. за проектом **Клода Перро́** було завершено будівництво східного фасаду королівського палацу *Лувра*.

З-поміж культових споруд заслуговує на увагу церква Будинку інвалідів у Парижі, збудована архітектором **Ф. Мансаром** у класичному стилі.

Для англійської архітектури характерне поєднання різноманітних стилів. Зразком такого поєднання є величезний *собор Св. Павла*, який було споруджено в 1675–1710 рр. за проектом **Крістофера Рена**. Головний фасад собору виконано в стилі бароко.

Найвагомішим внеском Англії в архітектуру XVIII ст. стало створення пейзажного парку, який ще називають англійським. На відміну від суворої геометрії французького парку, в англійському вабить ілюзія недоторканності природного середовища. Найкращі пейзажні парки в Англії створені **Вільямом Кентом**. Він прикрашав їх скульптурами й павільйонами. Особливо вражали штучні руїни, які нагадували відвідувачам про минулі героїчні часи.

Яскравим зразком німецького рококо є палац *Сан-Сусі* (у перекладі з фр. «без клопоту») у передмісті Берліна Потсдамі. Він збудований у 1745–1747 рр. за проектом архітектора **Георга Венцеслауса Кнобельсдорфа** для короля Пруссії **Фрідріха II**. Величезні вікна та двері створюють враження, що стіни палацу майже прозорі. Скульптури, меблі, дзеркала, розписи утворюють цілісний ансамбль, який налаштовує господаря на безтурботне сприйняття світу.

3. Музика

Європейській музиці XVII — першої половини XVIII ст. значною мірою притаманний стиль бароко. Чи не найповніше барокову ідею синтезу мистецтв утілює опера, у якій поєдналися краса й велич. Особливістю епохи стало піднесення італійської опери. Оперне мистецтво розвивалося переважно у великих містах, передусім у Римі. Проте тріумфувала опера у Венеції, де 1637 р. було зведено перший оперний театр. З Італії опера поширилася в інші європейські країни. Дуже популярною опера стала у Відні.

З'являються й інші музичні жанри — сюїта, соната, ораторія, прелюдія, увертюра тощо. Особливо модними стали придворні оркестри.

Музику бароко писали такі композитори, як **Антоніо Вівальді**, **Георг Фрідріх Гендель**, **Йоганн Себастьян Бах** та ін.

Антоніо Вівальді (1678–1741) передав у музиці невичерпне розмаїття життя природи — подих вітру, шум дощу, спів птахів. Його концерт для скрипки «Пори року. Зима. Весна. Літо. Осінь» відтворює мінливість природи, звеличує її красу й досконалість.

Георг Фрідріх Гендель (1685–1759) написав понад 40 опер: «Ринальдо», «Орландо», «Ксеркс», «Юлій Цезар» та ін. Життя Генделя було пов'язане з оперними театрами в Ганновері (Німеччина) та Лондоні. Композитор писав і концерти

К. Рен.
Собор Святого Павла
в Лондоні. 1675–1710 рр.

Е. Хаусман. Й. С. Бах.
1748 р.

- Назвіть жанри творів Баха.

І. Н. делла Кроче.
В. А. Моцарт. XVIII ст.

на флейта», «Весілля Фігаро» «Дон Жуан») нині є окрасою світових оперних театрів. Своєрідним епілогом творчості Моцарта став безсмертний «Реквієм».

4. Література і театр

У XVII–XVIII ст. спостерігається бурхливий розвиток літератури й театрального мистецтва. У всіх європейських країнах театр був популярним, але особливу шану здобув у Франції. У драматургії розрізняли так звані «високі» та «низькі» жанри — трагедію і комедію. Зі сцени звучали монологи героїв трагедій, які закликали до виконання громадянського обов'язку, виховували почуття патріотизму. Драматургія класицизму ґрунтувалася на логіці розуму, а не почуттів. Головним вважалось виконання громадянського обов'язку, а не кохання. Зразком нового стилю в драматургії стали трагедії П'єра Корнеля, Мольєра та Жана Расіна.

Творцем французької класичної трагедії вважається П'єр Корнель (1606–1684). Найвизначнішими творами митця є «Сід» та «Горацій». Справжнім реформатором сценічного мистецтва став французький комедіограф і актор Мольєр (Жан-Батист Поклен) (1622–1673). Його п'єси «Тартюф», «Дон Жуан», «Скупий», «Міщанин-шляхтич», «Удаваний хворий» вражають глибиною й нині перебувають в репертуарі

для оркестру. Особливо відомі концерти «Музика на воді», «Музика для феєрверку» для виконання в літніх театрах.

Йоганн Себастьян Бах (1685–1750) як композитор сформувався під впливом німецької Реформації і написав багато протестантських хоралів. Його творча спадщина складається з майже 1000 творів. Це вокально-драматичні хорали, твори для органа, клавіра, флейти, віоли, лютні. Для оркестру Бах написав 6 «Бранденбурзьких концертів», 4 сюїти, концерти для скрипки з оркестром. Крім того, митець удосконалив будову органа й клавіра.

Творчість Георга Фрідріха Генделя та Йоганна Себастьяна Баха завершує добу бароко в музиці.

Подальший розвиток музики пов'язаний з епохою Просвітництва. Її відкриває музика віденської школи, представлена Францом Йозефом Гайдном і Вольфгангом Амадеєм Моцартом.

Франц Йозеф Гайдн (1732–1809) перший з-поміж корифеїв музики відмовився від традиційної подорожі до Італії, знайшовши свій стиль на батьківщині. Камерна музика, створена у формі струнного квартету, численні симфонії, ораторії («Створення світу», «Пори року») принесли Гайднові світову славу.

Багатою й різноманітною є творча спадщина Вольфганга Амадея Моцарта (1756–1791). Це 16 опер, майже 50 симфоній, концерти для клавесину з оркестром, скрипки з оркестром, для флейти, кларнета, фагота тощо. Перші твори композитор написав у 5 років. Його опери («Чарівна флейта», «Весілля Фігаро» «Дон Жуан») нині є окрасою світових оперних театрів.

провідних театрів світу. Митець гостро висміював людські та суспільні вади. Величні трагедії на класичні сюжети писав **Жан Расін** (1639–1699). Вони відзначаються дивовижною психологічною проникливістю, яка зачаровує й сучасного глядача. Вершиною творчості Расіна є трагедія «Федра».

Продовжувачем традицій Мольєра був **П'єр Огюстен Бомарше** (1732–1799). Усе-світню славу йому принесли дві комедії — «Севільський цирульник» та «Одруження Фігаро». Спритний, здібний, кмітливий вихідець із третього стану, Фігаро є слугою графа Альмавіви. Спочатку Фігаро допомагає графові завоювати серце молодій красуні Розіни, а пізніше й сам одружується. Комедії Бомарше рясніють народним гумором, прислів'ями та приказками.

З інших жанрів художньої літератури особливого розвитку набули сатира та роман. Талановитим байкарем був **Жан де Лафонтен** (1621–1695). У створених ним образах тварин легко впізнати багатьох представників тогочасного суспільства. Лев — цар звірів, який уособлює короля. Лиси, вовки й ведмеді втілюють риси улесливих і хитрих придворних, які постійно інтригують і готові «з'їсти» одне одного. Так, наприклад, хитрий Лис радить хворому королю прикласти до тіла шкуру вбитого Вовка, яка начебто допоможе йому видужати. У байках Лафонтена діють також Пацюки, Кроти, Змії, що втілюють риси нечесних служителів церкви, чиновників і суддів, які живуть за рахунок простолюду. Єдиний, хто у світі Лафонтенових байок заробляє на прожиття чесною працею, — це Людина.

Англійський письменник **Даніель Дефó** (1660–1731) створив роман «Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо», у якому в художній формі викладено ідеї Просвітництва. Про моряка й мандрівника розповів **Джонатан Свіфт** (1667–1745) у романі «Мандри Гуллівера».

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1762 р. Із роману Жан Жака Руссо «Еміль, або Про виховання»

Є книжка, яка містить найкращий трактат про природне виховання. Цю книжку першою прочитає мій Еміль; вона довго буде знаходитися в його бібліотеці й назавжди займе там почесне місце... Що ж це за чудова книжка? Це «Робінзон Крузо»...

1. Як ви вважаєте, які ідеї Просвітництва викладено в романі «Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо»?
2. Які ідеї природного виховання знайшов у цьому романі Ж. Ж. Руссо?

Великі німецькі письменники **Йоганн Вольфганг Гете** (1749–1832) і **Йоганн Фрідріх Шиллер** (1759–1805) пропагували просвітницькі ідеї. У трагедії Й. В. Гете «Фауст» ідеться про вченого, який продав душу Дияволу, щоб знайти відповіді на запитання, у чому сенс життя. Фауст наприкінці життя робить висновок:

Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.

Сенс творчості Й. Ф. Шиллера можна висловити його ж словами: «Нехай ми будемо вільні, як предки, нехай кожен визнає за краще смерть, ніж рабство».

Мистецтво XVII–XVIII ст. характеризується розмаїттям стилів, бурхливим розвитком усіх жанрів. Воно звільнилося від панування церкви і її канонів, набуло світських рис і наповнилося якісно новим змістом.

Бароко, класицизм, рококо.

1. Який стиль називається бароко? У яких країнах він почав утверджуватися? Чому?

2. Назвіть основні ознаки бароко.

3. Які суттєві ознаки класицизму? Як основні ідеї просвітників пов'язані з характерними особливостями класицизму?

4. Як ви вважаєте, чи можна висловом В. Шекспіра «Весь світ — театр, а люди в ньому — актори» охарактеризувати етап суспільного й політичного життя XVII–XVIII ст.? Обґрунтуйте свою думку.

5. Порівняйте тематику творів Відродження й бароко. Що в них з'явилося нового? Як ви вважаєте, з чим це пов'язано?

6. Подискутуйте.

Багато героїв літературних творів XVII–XVIII ст. вирушають у мандри. З якою метою?

§ 24. Росія наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

1. Назвіть перших царів із династії Романових.

2. Якою Росія була наприкінці XVII ст.?

3. Пригадайте, що таке мануфактура. Назвіть характерні риси цього підприємства. Як ви вважаєте, чому в Росії мануфактури з'являються саме в металургійній промисловості?

4. Що перешкоджало розвитку мануфактурного виробництва?

5. Пригадайте, які країни контролювали виходи до Азовського, Чорного та Балтійського морів.

1. Російська держава наприкінці XVII ст.

У 1676 р. помер цар Олексій Михайлович. Московський трон посів Федір III Олексійович (1676–1682), який на той час не мав ще й 15 років. Недосвідченість юнака в державних справах стимулювала боротьбу придворних угруповань за владу та вплив на царя.

На той час Московська Русь значно розширила свою територію за рахунок приєднання українських земель, освоєння Сибіру й Далекого Сходу. Це була одна з найбільших у світі держав з багатонаціональним складом населення, яке мало різні політичні, господарські та культурні традиції. Основну частину становили селяни. На території Росії було зафіксовано майже 250 міст. Основу економіки становило дрібне товарне виробництво. Збільшилася кількість мануфактур, на яких виплавили чавун і залізо, виготовляли зброю, сукно, канати, посуд. Проте країна не мала виходу до Балтійського, Чорного й Азовського морів.

Важливе значення в житті країни мали російські ярмарки. Для торгівлі й укладання угод у Москву приїжджали купці з усієї Росії. Москва була велелюдним містом: там мешкало майже 270 тис. осіб. Зовнішня торгівля велася переважно через Біле море й Архангельськ. Від Балтійського й Чорного морів Росію відокремлювали Швеція й Туреччина. Однак економічний, політичний і культурний розвиток країни потребував доступу до світових торговельних шляхів. Відсутність прямих економічних і політичних зв'язків із Західною Європою стримувала зростання виробництва й сповільнювало процес первісного накопичення капіталу.

Урядові царя Федора довелося вирішувати складні питання зовнішньої політики, пов'язані з українськими справами, відносинами з Польщею, Туреччиною, Кримом. Під опікою молодого царя було проведено ряд реформ у сфері внутрішнього управління. Однак наприкінці квітня 1682 р. цар несподівано помер. Суперечки щодо успадкування трону спричинили стрілецьке повстання, у ході якого царями було проголошено *Івана V* (1682–1696) і *Петра I* (1682–1725). Проте реальна влада опинилася в руках царівни *Софії Олексіївни*, рідної сестри Івана. Це була розумна й освічена жінка, але жорстока й честолюбна. Правління царівни Софії тривало 7 років. Увесь цей час Іван і Петро лише брали участь у прийомах послів і церковних церемоніях.

Невідомий художник.
Портрет
Софії Олексіївни

Час становлення Петра пов'язаний з азовськими походами, у яких російська армія спочатку зазнала кілька поразок. Та згодом ситуація покращилася: у 1696 р. було взято Азов, фортецю в гирлі Дону, що відкрило Росії вихід до Азовського моря. Того ж року помер цар Іван V і Петро I став одноосібним правителем.

У березні 1697 р. в Західну Європу вирушило *Велике посольство* з 250 осіб. Вони мали ознайомитися з політичним життям, військовою і корабельною справою європейських країн, організацією фабрик і заводів, ремесел тощо. У складі посольства був і цар Петро I. Щоправда, він подорожував під іменем капітана Петра Михайлова. Петро I відвідав Голландію, Англію, Австрію, Саксонію і, можливо, Венецію. З усіх країн найбільше враження на нього справила Голландія. У Відні Петро I отримав звістку про стрілецький бунт і був змушений повернутися. Виступ стрільців жорстоко придушили, було страчено майже 1200 з них.

У Петра I давно визрівала ідея «європеїзації» Росії. Реалізовувати задумане він узявся з неабияким завзяттям.

2. Петро I та його реформи

Основними причинами реформаторської діяльності Петра I стало значне відставання країни в економічному, політичному, культурному житті від європейських держав.

Натъе. Портрет Петра I. 1717 р.

Реформи російського суспільства були справою всього життя Петра I. Він вважав, що єдиний спосіб перетворення держави — здійснення нововведень силою. Орієнтиром були країни Західної Європи. Цар був переконаний, що тільки наслідуючи приклад європейських держав, Росія стане могутньою.

Свою реформаторську діяльність Петро I розпочав з армії, у якій вбачав основу держави. До проведення військової реформи він приступив у 1698 р. Її метою було створення боєздатної регулярної армії й сильного військово-морського флоту. Для навчання молодих офіцерів створювали інженерні, артилерійські, навігаційні школи. У 1715 р. в Петербурзі було відкрито Морську академію. Рядовий склад армії та флоту поповнювався шляхом систематичних рекрутських наборів.

За військовим зразком формувалися засади життя росіян. Усі придворні були змушені, як і цар, носити мундири, а сини вельмож мали розпочинати військову службу з найнижчого рангу. Спеціальний указ зобов'язував усіх чоловіків, крім священиків і селян, голитися, а хто бажав залишити бороду — платив податок.

У 1700 р. літочислення в Росії було переведено на європейський лад, тобто Новий рік починався не з 1 вересня, а з 1 січня. Тому 1699 рік став найкоротшим. Цар наказав прикрашати ялинки, святкувати й веселитися.

Новою формою спілкування стали асамблеї. Їх улаштували в будинках вельмож, куди запрошували іноземних купців. Жінки мали приходити на асамблеї

Відрізування бороди. Лубок. XVII ст.

в європейському вбранні. Тут танцювали, вели світські розмови, грали в шахи. Чоловікам дозволялося курити, щоправда в окремому приміщенні. Поширенню етикету сприяло видання книжок на цю тему.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1717 р. Із книжки «Юності чесне зерцало»

Молоді отроки завжди повинні розмовляти між собою іноземними мовами, аби ті опанувати швидше... і щоб можна їх від інших нетямучих дурнів відрізнити...

По-перше, пострижи свої нігті... Вимий руки й сиди благочинно... Не хапай першим страву, не жери, як свиня, не дуй в ушне [суп], аби все розбризкати... не сопи, уникай пиятики... Не витирай губи рукою, а рушником, не облизууй персти... не обгризай кістки, а обріж їх ножем. Над їжею не плямкай, як свиня, і не почісууй голову. Часто чхати, кашляти, шморгати носом негоже. Біля своєї тарілки не будуй огорожу з кісток, шкурок та іншого...

1. Кому адресовані правила етикету? 2. З якою метою давали подібні настанови?

Важливі реформи стосувалися сфери державного управління. У 1708 р. країну було поділено на 8 губерній. Згодом їх кількість зросла до одинадцяти. Кожну з них очолював губернатор. Для управління містами було створено Головний магістрат.

У 1711 р. Петро I видав указ про створення *Сенату*. Це мав бути верховний орган для здійснення судової, адміністративно-управлінської, а іноді й законодавчої влади. Сенат керував усіма установами в країні. Перших 9 сенаторів Петро I призначив особисто. Роботу Сенату контролював генерал-прокурор, який був підзвітний лише царю.

Реформа 1717–1722 рр. ліквідувала більшість старих приказів, замість яких було створено 11 колегій. Головними вважалися колегії іноземних справ, військова й адміралтейська. Відповідні колегії відали судочинством, фінансами, торгівлею, промисловістю тощо. У державі було зроблено перепис населення і введено подушний податок. Згодом проводилися «ревізії» з метою встановлення кількості платників податків.

За Петра I було проведено також церковну реформу. У 1721 р. було скасовано посаду патріарха й створено Святійший Синод — центральний орган управління церковними справами та маєтками. Нагляд за діяльністю Синоду здійснював обер-прокурор, який призначався царем переважно з офіцерів. Церква втратила самостійність у духовному житті суспільства.

У 1722 р. було оприлюднено «Табель про ранги», який розмежував службу на цивільну й військову.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Упродовж 1708–1710 рр. було проведено реформу шрифту й закладено основи цивільної азбуки. У 1719 р. було відкрито Кунсткамеру — перший у Росії музей. Петро I мріяв про створення Академії наук і навіть затвердив її проект. Однак офіційне відкриття Академії відбулося в 1725 р., уже після смерті царя.

Реформаторська діяльність Петра I була зумовлена інтересами держави. Вона привела до формування абсолютної монархії. Каталізатором Петровських реформ стала зовнішньополітична діяльність, насамперед Північна війна.

3. Зовнішня політика Петра I, утворення імперії

Майже все своє правління Петро I вів війни, які й зумовили необхідність здійснення корінних перетворень у державі. Головним суперником Росії за панування над Балтійським морем була Швеція. Російський цар прагнув здобути морський шлях у Західну Європу. Уклавши союз із Саксонією, Польщею і Данією, цар Петро I у 1700 р. розпочав війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Вона отримала назву **Північної війни (1700–1721)**.

Карл XII.
Гравюра. XVIII ст.

Заснування Петербурга.
Літографія П. Іванчи.
1836 р.

- Яким містом мав стати Петербург?

закріпив за Росією значну частину Східної Прибалтики від Вибурга до Риги. Натомість Росія повернула Швеції Фінляндію.

Підписанням *Ніштадтського миру* закінчилася Північна війна. Петро I «прорубав вікно в Європу». Відзначаючи його заслуги, 22 жовтня 1721 р. Сенат попросив Петра I прийняти титул Батька Вітчизни й Імператора Всеросійського. Так Росія офіційно стала імперією, а Петро I — імператором.

Спочатку військові операції союзників розвивалися досить успішно. Однак шведський король **Карл XII (1697–1718)**, блискавично підійшовши до Копенгагена, змусив Данію укласти мир. Потім він пішов у Прибалтику і в листопаді 1700 р. розбив російські війська під *Нарвою*.

Поразка під Нарвою спонукала Петра I розпочати модернізацію армії та розбудову флоту. Для виготовлення артилерійської зброї за наказом царя церковні дзвони знімали й переплавляли на гармати.

Упродовж 1701–1703 рр. російська армія здійснила кілька спустошливих походів на шведські володіння в Прибалтиці. У травні 1703 р. в гирлі Неви було закладено Петропавловську фортецю, яка поклала початок будівництву майбутньої столиці — *Санкт-Петербурга*. Місто будували підневільні люди, серед яких було багато українців.

Згодом Петро I запропонував Карлові XII підписати мирну угоду, однак той відмовився і в грудні 1707 р. вирушив у Росію. Наприкінці квітня 1709 р. Карл XII взяв в облогу Полтаву, де чекав на допомогу гетьмана Івана Мазепи, який сподівався за підтримки шведів визволити Україну від російського панування. Тим часом до Полтави підійшли російські війська на чолі з Петром I. Вирішальна битва відбулася **27 червня 1709 р.** й завершилася розгромом шведів і крахом надій І. Мазепи.

Полтавська битва суттєво вплинула на хід війни. Бойові дії було перенесено в Прибалтику, Данія й Саксонія поновили союз з Росією, а Туреччина оголосила Росії війну. Турки примусили російські війська на чолі з Петром I капітулювати. Укладений 1711 р. мирний договір передбачав повернення Туреччині Азова.

У подальші роки відбулося кілька переможних, у тому числі, морських битв зі шведами. Нарешті 30 серпня 1721 р. у м. Ніштадт (нині — на території Фінляндії) між Швецією та Росією було укладено мирний договір. Він

У 1722 р. Росія розпочала війну з Персією, під час якої захопила міста Дербент і Баку. Згідно з умовами мирного договору з перським шахом, Росія отримала західне й південне узбережжя Каспійського моря.

Унаслідок активної зовнішньої політики Петра I Росія стала могутньою світовою державою.

4. Двірцеві перевороти

Восени 1724 р. Петро I захворів після того, як рятував солдатів під час шторму. Він хворів усю зиму й 28 січня 1725 р. помер. Перед смертю ослаблою рукою Петро I устиг написати лише два слова: «Віддайте все...». Кому хотів заповісти державу Петро I — залишилося загадкою. Адже єдиний його син, царевич Олексій, був звинувачений у державній зраді й 1718 р. страчений.

За допомогою гвардійських полків і соратників Петра I на престол було зведено дружину покійного імператора *Катерину I Олексіївну* (1725–1727). Із цього часу в Росії починається доба *двірцевих переворотів* — зміна влади, що здійснювалася вузьким колом придворних і гвардійцями.

Проте Катерина I була не здатна управляти країною. Влада фактично зосередилася в руках О. Меншикова і створеної ним Верховної таємної ради, яка обмежувала дії імператриці. У травні 1727 р Катерина I померла і трон, згідно з її заповітом, перейшов до 11-річного **Петра II** (1727–1730). Всюдисущий О. Меншиков хотів одружити імператора зі своєю донькою Марією, однак на цей раз його зумів обійти Іван Довгорукий. Князь О. Меншиков потрапив у немилість і був заарештований. Слідство виявило небачені масштаби крадіжок і хабарництва з боку О. Меншикова. Після цього його з родиною було відправлено на заслання в сибірське село Березів.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Після арешту всі багатства О. Меншикова було конфісковано. Колишній всесильний вельможа поїхав до с. Березова німчим та бідним. Коли в дорозі померла його дружина, яму для її поховання Меншиков вигріб голими руками. Через півроку проживання в Березові від віспи померла старша донька Марія, двоє інших дітей Меншикова дивом одужали. Сам він помер у 1729 р. Колишнього генералісімуса й адмірала Меншикова поховали без гарматного салюту й належних почестей біля збудованої ним церкви.

У січні 1730 р. Петро II захворів на віспу й помер. Прямих спадкоємців Петра I по чоловічій лінії не залишилося. Верховна таємна рада вирішила посадити на трон удову небагатого курляндського герцога *Анну Іоанівну*, яка була племінницею Петра I. Члени Верховної таємної ради запропонували їй підписати так звані «кондиції», тобто умови вступу на трон, які передбачали обмеження її влади.

В. Суріков.
Меншиков у Березові. 1883 р.

Підписавши «кондиції», Анна Іоанівна прибула до Москви на коронацію. Дворяни почали вимагати, щоб вона прийняла повноцінну самодержавну владу. Спираючись на прихильників самодержавства та гвардію, Анна Іоанівна зуміла здійснити дворцевий переворот, який завершився публічним знищенням «кондицій» і розпуском Верховної таємної ради.

У роки правління Анни Іоанівни (1730–1740) більшість важливих посад в країні зайняли прибалтійські німці. Деякі з них служили ще Петрові I, а деякі приїхали з імператрицею. Вирішальний вплив на державні справи мав фаворит Анни Іоанівни курляндський німець *Ернст-Йоганн Бірон*.

У жовтні 1740 р. Анна Іоанівна померла, заповівши трон синові своєї племінниці Іванові VI Антоновичу (1740–1741), який на той час ще був немовлям. Регентом (опікуном) при ньому став Е.-Й. Бірон. Та вже в листопаді 1740 р. фельдмаршал Б. К. Мініх здійснив дворцевий переворот — заарештував Бірона та ув'язнив його в Петропавловській фортеці, а владу передав матері Івана VI. Однак у ніч з 24 на 25 листопада 1741 р. відбувся новий дворцевий переворот. За допомогою солдатів гвардійського Преображенського полку трон захопила донька Петра I — **Єлизавета I (1741–1761)**.

Із приходом до влади Єлизавети Петрівни поновила повноваження Сенату як вищого державного органу. У країні зменшилися подушні податки з населення, але підвищилися ціни на сіль та вино, продаж яких був монополією держави. Крім того, Єлизавета призупинила виконання смертних вироків, але надала дворянам більші права щодо залежних селян. В Україні Єлизавета I відновила гетьманство. Цю посаду обійняв К. Розумовський.

Основним напрямком зовнішньої політики Єлизавети I стало протистояння між Росією та Пруссією. У 1756 р. Росія в союзі з Францією та Австрією вступила у війну проти прусського короля Фрідріха II. Унаслідок бойових дій російські війська окупували Східну Пруссію. Повному розгрому військ Фрідріха II завадила смерть Єлизавети I.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1760 р. Французький дипломат Ж.-Л. Фав'є про Єлизавету I

Крізь її доброту й гуманність... нерідко просвічують гордість, пихатість, іноді навіть жорстокість, однак більш за все — схильність до підозр. Винятково ревнива до своєї величі й верховної влади, вона легко лякається всього, що може їй загрожувати зменшенням або поділом цієї влади... Зате імператриця Єлизавета добре володіє мистецтвом прикидатися... Вона в жодному разі не дозволяє керувати собою якійсь одній особі, міністрові чи фаворитові, однак завжди підкреслює, що буцімто ділить з ними свої милості та своє удаване довір'я.

1. У чому проявляється суперечливість характеру Єлизавети I? 2. Чим зумовлена її обережність?

О. Антропов. Єлизавета I.
Середина XVIII ст.

Спадкоємцем Єлизавети став її племінник Петро III (1761–1762). Він був щирим прихильником Фрідріха II й, усупереч стану справ, поспішив укласти з ним мир. Непередбачуваним Петро III виявився також у внутрішній політиці. Так, 1762 р.

маніфестом він звільнив дворян від державної служби. Можливо, готувалися й інші радикальні зміни, але їм не судилося збутися.

Дружина імператора Катерина Олексіївна очолила змову, і 28 червня 1762 р. Петра III було позбавлено престолу. Через тиждень колишнього імператора було вбито. Цей дворцевий переворот приніс Катерині Олексіївні владу. На російський трон вона зійшла під іменем **Катерини II (1762–1796)**. Епоха дворцевих переворотів закінчилася. Настала «золота доба» Катерини II.

Імперія, Сенат, Синод, «дворцеві перевороти», колегії, «Табель про ранги»; 1682–1725, 1703, 1709, 1711, 1700–1721, 1722, 1741–1761 рр; Петро I, царівна Софія, О. Меншиков, Єлизавета Петрівна, Анна Іоанівна.

1. Установіть відповідність між подією та її датою.

1709	заснування Санкт-Петербурга
1703	проголошення Росії імперією
1721	Північна війна
1689	Полтавська битва
1700–1721	епоха дворцевих переворотів
1725–1762	«стрілецький бунт», спроба державного перевороту

2. Покажіть на карті основні події Північної війни й територію, яка ввійшла до складу імперії в 1721 р.

3. Порівняйте реформаторську діяльність Петра I та Фрідріха II. Чи є відмінності в змісті, способах здійснення й результатах реформ? Чим це можна пояснити?

4. Поміркуйте, чи вплинуло перебування жінок при владі на характер монархії в Росії?

5. У 1726 р. експорт з Росії становив 4,3 млн руб., а імпорту — 2,1 млн. Митний тариф 1724 р. вводив 75% митний збір на товари, що ввозилися. Що ви можете сказати про економічну політику Петра I? Як вона називається? Що гальмувало її впровадження в Росії?

6. Попрацюйте в парах.

Висловіть свої аргументи щодо того, чи був Петро I великим реформатором? Проаналізуйте реформи Петра I з точки зору різних верств населення імперії. Як вплинули реформи на їхнє життя?

*Петропавловська фортеця
в Санкт-Петербурзі.
Сучасне фото*

§ 25. Епоха Катерини II

1. Поясніть, що таке *двірцеві перевороти*.
2. Чому XVIII ст. в історії Росії називають «жіночим»?
3. Як стала імператрицею Катерина II? Чи мала вона право на престол?
4. Які верстви населення були зацікавлені в проведенні дворцевих переворотів? Поясніть свою думку.
5. Представники якої династії правили в Росії? Чи належала до неї Катерина II та її нащадки?

1. «Освічене» правління Катерини II

З воцарінням у 1762 р. Катерини II розпочинається нова сторінка російської історії, позначена вагомими досягненнями як у зовнішній, так і у внутрішній політиці.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Повне ім'я імператриці — Софія-Фредеріка-Августа, герцогиня Ангальт-Цербська. Вона народилася 21 квітня 1729 р. в місті Штеттин (нині м. Щецин на півночі Польщі). Її батько був пруським генералом і командував полком, розквартированим у цьому місті. Дитинство Софії-Фредеріки-Августини пройшло переважно в штеттинському замку. Вона росла жвавою, балакучою, в іграх прагнула бути лідером. Свого майбутнього чоловіка вперше побачила в 10-річному віці. На початку 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна запросила дівчину разом з матір'ю в Росію. Єлизавета I мала намір одружити дівчину зі своїм племінником великим князем Петром, спадкоємцем російського трону. Відразу після прибуття до Росії наречена розпочала вивчати російську мову. Уже 28 червня 1744 р. її охрестили за православним звичаєм і нарекли Катериною Олексіївною. Через рік вона стала дружиною великого князя Петра. Однак їхні стосунки були прохолодними. Тільки на 9-му році подружнього життя в них народився син, майбутній імператор Павло I.

В. Еріксен. Портрет імператриці Катерини II. 1772 р.

Основу політичної програми Катерини II склали ідеї французького Просвітництва. Особливий вплив на неї справили праці Ш. Монтеск'є та його вчення про три види правління — республіку, монархію та деспотію. Імператриця була переконана, що для величезної Росії підходить тільки монархічна форма влади, тобто самодержавство. Роль монарха полягала в створенні фундаментальних законів, які б стосувалися всіх найважливіших сфер життя й забезпечували правовий захист населення.

Інша важлива політична мета полягала в підготовці освічених підданих. Кожен підданий сприймався не просто як елемент державної машини, а як повноцінний член суспільства, який має свідомо виконувати свій обов'язок перед державою.

У перші роки правління Катерина II намагалася вдосконалити систему управління й зміцнити фінансове становище країни. У 1763 р. було проведено реформу Сенату, унаслідок якої його поділили на 6 департаментів із чітко визначеними функціями. Катерина II також позбавила володінь православну церкву. Згодом було вирішено скликати Уложену комісію для створення нового законодавства. Для комісії Катерина II написала спеціальний програмний документ — «Наказ».

В И В Ч А Е М О Д Ж Е Р Е Л А

1764–1766 рр. З «Наказу» Катерини II

6. Росія є європейською державою...

9. Правитель є самодержавним; позаяк жодна інша, а тільки поєднана в його особі влада не може діяти на обширах такої великої держави.

11. Будь-яке інше правління не тільки було б для Росії шкідливим, а й цілком спустошливим.

12. Інша причина та, що краще коритися законам одного володаря, ніж догоджати багатьом.

34. Рівність громадян полягає в тому, щоб усі вони підкорялися одним і тим самим законам.

1. Чому Катерина II вважала монархічну форму правління ідеальною для Росії?

2. Які просвітительські ідеї втілено в «Наказі»?

До складу Уложеної комісії 1767 р. було обрано понад 550 депутатів, які представляли різні групи населення. Робота комісії виявила неготовність більшої частини депутатів вирішувати загальнодержавні питання, тому в грудні 1768 р. Катерина II її розпустила. Однак це був перший досвід відкритого обговорення питань державної ваги в Росії.

Усупереч намаганням Катерини II, становище нижчих верств населення погіршувалося. У 1773 р. спалахнуло повстання під проводом Омеляна Пугачова. Він узяв ім'я імператора Петра III, який нібито дивом урятувався. Вирішальну роль у повстанні відігравали донські й уральські козаки, які прагнули набути статусу, що прирівнювався б до дворянського.

Повстання охопило чималу територію в Поволжі та Приураллі. Повсталі хотіли створити «козацьке царство», де козаки стали б першими людьми в державі. У відозвах О. Пугачов обіцяв повернути старі звичаї, традиційний одяг, право на довгі бороди, а також знищити уральські металургійні заводи. Це знайшло підтримку серед селян, робітників, представників неросійської народності (башкирів, калмиків, татарів, чувашів, мордві та ін.). Однак у 1775 р. повстання придушили, а О. Пугачова та кілька десятків його побратимів стратили.

Невдалий досвід Уложеної комісії та повстання О. Пугачова переконали Катерину II в необхідності продовження реформ. У 1775 р. було видано маніфест, згідно з яким проголошувалося право вільного підприємництва для всіх категорій населення, крім кріпаків. Того ж року було проведено нову губернську реформу. За основу поділу країни на

Невідомий художник.
Омельян Пугачов.
XVIII ст.

*В. Боровиковський. Павло I.
1800 р.*

губернії було взято території з населенням 300–400 тис. осіб. Спочатку було 25 губерній, а потім їхня кількість зросла до 50. Губернії поділялися на повіти з населенням 25–30 тис. осіб. Одним із наслідків губернської реформи стало значне зростання кількості чиновників.

Піклуючись про адміністративне зміцнення імперії, Катерина II не забувала й про зовнішню політику, яка була спрямована на збільшення території держави. Унаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. до Росії відійшли Азов і Керч, а Крим оголосили вільним.

Росія також отримала право на вільне проходження своїх суден через протоки Босфор і Дарданелли.

У 1783 р. Катерина II підписала Маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського півострова. Того ж року внаслідок переговорів з картліно-кахетинським царем Іраклієм II було укладено Георгіївський трактат, який установлював протекторат Росії над Східною Грузією.

Приєднання Криму спричинило нову війну з Османською імперією (1787–1791). Російські війська під командуванням Г. Потьомкіна, О. Суворова та Ф. Ушакова здобували перемоги і на суші, і на морі. У грудні 1791 р. було підписано Яський мирний договір, згідно з яким Туреччина визнала приєднання до Російської імперії Криму, а кордон між обома країнами пройшов по річці Дністер.

Західні кордони Росії розширилися за рахунок володінь Речі Посполитої. У 1772 р. Росія, Австрія і Пруссія здійснили перший поділ Польщі. До Росії відійшли частина Лівонії та частина Східної Білорусі. Навесні 1792 р. Катерина II ввела в Польщу війська, які швидко захопили всю територію країни. Невдовзі було здійснено другий поділ Речі Посполитої. До Росії відійшла Східна Білорусь і Правобережна Україна. У жовтні 1795 р. було проведено третій поділ Речі Посполитої, що поклав край польській державності. Росія приєднала Західну Волинь, Західну Білорусь, Литву й Курляндію.

В останні роки правління Катерина II переймалася політичними подіями у Франції, пов'язаними з революцією 1789 р. Російська імператриця розірвала відносини з Францією. Вона закликала ізолювати Францію від інших європейських країн і навіть вирішила направити війська на допомогу антифранцузькій коаліції. Однак здійснити задумане не вдалося. У листопаді 1796 р. Катерина II померла. Настав час імператора **Павла I (1796–1801)**.

2. Посилення кріпацтва. Російське дворянство

Перебуваючи під впливом ідей Просвітництва, Катерина II розглядала кріпосне право як негуманне явище, яке гальмує економічний розвиток країни. Однак вона усвідомлювала, що скасування кріпосного права може викликати серйозні соціальні потрясіння аж до державного перевороту і вважала, що російське селянство не готове до таких змін.

Спочатку самодержавство намагалося протистояти тиску з боку дворян, які вимагали законодавчо затвердити їхні права на селян як на приватну власність. Уряд робив обережні спроби обмежити права дворянства, регулюючи стосунки селян з поміщиками. Розглядалися випадки особливо жорстокого поводження з кріпаками

й винних карали. Однак у другій половині XVIII ст. кріпацьке гноблення посилювалося. Селян продавали без землі, обмінювали чи програвали в карти, розлучали селянські сім'ї тощо.

У квітні 1785 р. Катерина II видала «Грамоту на права, вольності та привілеї шляхетного російського дворянства». Цей документ відомий під назвою «Жалувана грамота дворянству». У ній було визнано заслуги дворянства й названо всі його привілеї. Дворян звільняли від податків, тілесних покарань, за ними закріпили приватну власність на землю та надра. Для дворян було встановлено не обов'язковість державної служби. Їхні справи мав розглядати лише дворянський суд. Зазначалося, що дворянин може володіти кріпаками, купувати й продавати їх, відкривати фабрики й заводи.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

21 квітня 1785 р. Із «Грамоти на права, вольності й привілеї шляхетного російського дворянства»

8. Без суду хай шляхетний не буде позбавлений дворянської гідності.
10. Без суду хай шляхетний не буде позбавлений життя.
11. Нехай шляхетний судиться тільки з рівними собі.
15. Тілесне покарання хай не застосовується до шляхетного.
16. Підтверджуємо на вічні часи спадковим родам російського дворянства волю і свободу.
26. Шляхетним гарантується право купувати села.
28. Шляхетним дозволяється мати в селах фабрики та заводи.
36. Шляхетний особисто звільняється від податків.

1. У чому полягали особисті привілеї дворян? 2. Поміркуйте, чому Катерина II надала дворянам такі привілеї.

3. Українські землі в складі Росії

Після приходу до влади Катерина II повела рішучий наступ на автономію України. Уже в 1764 р. в Україні було остаточно ліквідовано гетьманство. Верховним органом влади стала Друга Малоросійська колегія, у складі якої було 4 російські чиновники й 4 колишні українські старшини. Головою Другої Малоросійської колегії було призначено П. Рум'янцева, який мав налагодити управління в Україні за загальноросійським зразком. Це робилося для того, щоб отримати якомога більший економічний зиск від використання українських земель. Уже наступного року було скасовано полково-сотенний устрій Слобожанщини. Натомість російський уряд створив Слобідсько-Українську губернію.

У 1768 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської шляхти, відоме як «Коліївщина». Російські війська за наказом Катерини II його придушили. Водночас Петербург розгорнув активні дії, спрямовані на обмеження самостійності Запорозької Січі. Початок війни з Туреччиною у 1768 р. призупинив наступ російського уряду на козацькі володіння. Українці, особливо запорозькі козаки, брали активну участь у цій війні. Вони зупинили проникнення вглиб України 100-тисячної турецької армії. Чорноморська флотилія запорозьких козаків розгромила турецькі ескадри на Дніпрі та Чорному морі. Козаки прославилися також у інших військових операціях.

Однак наприкінці війни російський уряд розпочав остаточне знищення Запорозької Січі. Таке рішення було ухвалено 23 квітня 1775 р. на засіданні придворної ради. 4 червня 1775 р. російські війська під командуванням генерала Петра Текелі оточили Січ. Старшинська рада вирішила не проливати крові й капітулювати. Після зачитання указу Катерини II про ліквідацію Січі козацький гарнізон склав зброю. Нападники зруйнували січові укріплення та інші споруди й вивезли цінні речі, архів. Січову старшину заарештували й віддали до суду.

У 1781 р. на території Лівобережної України було ліквідовано адміністративний поділ на полки й сотні. Натомість було створено три намісництва. У 1783 р. вийшов імператорський указ про заборону селянам цієї території змінювати місце проживання, що означало узаконення кріпосного права. Того ж року козацькі полки на Лівобережній Україні було замінено полками регулярної російської армії.

Проте в другій російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. активну участь брали й регулярні козацькі полки. Відчуваючи гостру нестачу військової сили,

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ в другій половині XVIII ст.

Катерина II —
російська
імператриця
в 1762–1796 рр.

Територія Російської імперії в 1762 р.
Територія загарбання Катерини II

Кордони Російської імперії в 1796 р.

Територія, охоплена селянською війною під проводом Омеляна Пугачова (1773–1775 рр.)

головнокомандувач російської армії Г. Потьомкін дозволив сформувати з колишніх запорожців Військо вірних козаків, яке уславилася в боях із турками. Після переможного завершення війни козаки почали селитися на відвойованих землях.

Унаслідок другого й третього поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії було приєднано Правобережну Україну й Західну Волинь. Так наприкінці XVIII ст. під владою Росії опинилася Лівобережна, Південна та Правобережна Україна.

4. Культура

Епоха Катерини II мала велике значення для культурного й духовного розвитку російського суспільства. Важливу роль у цьому поступі відіграла сама імператриця. Вона листувалася з просвітниками, займалася журналістикою, цікавилася науковими досягненнями, збирала колекцію живопису, що дало початок славнозвісному Ермітажу, відкрила в Петербурзі публічну бібліотеку.

У другій половині XVIII ст. було створено кілька закритих навчальних закладів, призначених передусім для дітей дворян. Це, зокрема, Сухопутний шляхетський корпус і Пажеський корпус, який готував дворян для придворної служби. Відкриття Смольного інституту шляхетних панянок сприяло жіночій освіті. З'явилися також професійно-художні училища: Танцювальна школа в Петербурзі, Балетна школа в Москві тощо. Першою державною школою живопису, архітектури й скульптури була Академія мистецтв. Одним із найважливіших центрів освіти став Московський університет, створений 25 січня 1755 р. Згодом при Московському університеті відкрилася Учительська семінарія — перший у Росії педагогічний навчальний заклад.

Упродовж 1782–1786 рр. було проведено шкільну реформу. Вона передбачала створення мережі народних училищ, які були схожі на середню школу. У губернських містах відкривали чотирикласні народні училища, а в повітових — двокласні. У них викладали математику, історію, географію, фізику, архітектуру, російську та іноземні мови. Поява народних училищ була важливим кроком створення в Росії системи шкільної освіти на класно-урочній основі.

Провідним науковим центром була Петербурзька Академія наук. Тут працювало багато європейських учених, серед них — видатний математик *Леонард Ейлер* (1707–1783). Його відкриття в галузі математичного аналізу, фізики, техніки відчутно вплинули на розвиток тогочасної науки.

Фундатором російської національної науки вважають *Михайла Ломоносова* (1711–1765). Він вивчав геологію, фізику, хімію, астрономію та інші науки, цікавився гірничою справою, металургією, виробництвом скла, а також відродив у Росії мистецтво мозаїки. Найважливіші відкриття М. Ломоносова — закон збереження матерії та руху й виявлення ним атмосфери на планеті Венера.

У другій половині XVIII ст. було зроблено важливі технічні винаходи. Так, майстер одного з алтайських заводів Іван Ползунов у 1765 р. збудував парову машину. Механік Іван Кулібін винайшов триколісний самокат (прототип велосипеда), семафорний телеграф, перший прожектор, протези для інвалідів тощо. Однак більшість його винаходів не набула широкого застосування.

Смольний монастир

Провідним напрямом у російській літературі другої половини XVIII ст. був класицизм (М. Ломоносов, Д. Фонвізін, М. Карамзін та ін.). У 1756 р. в Петербурзі було засновано державний театр.

За роки правління Єлизавети Петрівни в архітектурі поширився стиль бароко. Його головним представником був *Франческо Бартоломео Растреллі* (1700–1771). До найвизначніших його споруд належать Великий палац у Петергофі, Єкатерининський палац у Царському Селі, собор Воскресіння Смольного монастиря та Зимовий палац у Петербурзі. За проектами Растреллі в Києві було споруджено Андріївську церкву та Маріїнський палац.

У другій половині XVIII ст. в російському мистецтві утверджується класицизм. В архітектурі його фундаторами стали Василь Баженов та Іван Старов. Найвизначніша споруда В. Баженова — будинок Пашкова в Москві. Найвідомішим творінням І. Старова є Таврійський палац у Петербурзі. З іменем Матвія Казакова пов'язане спорудження в Москві будівель Сенату та університету.

Віяння класицизму виявилися й у доробку скульпторів. Утвердився жанр світської скульптури. Талановитий майстер Федот Шубін створив галерею скульптурних портретів — М. Ломоносова, П. Рум'янцева та ін. Шедевром світової скульптури є пам'ятник Петрові І в Петербурзі, відомий як «Мідний вершник», виконаний французьким митцем Етьєном Фальконе́. В образотворчому мистецтві найпоширенішим був жанр історичного живопису.

Отже, російська культура доби Катерини II розвивалася як в дусі національних, так і загальноєвропейських традицій.

Єкатерининський палац у Царському селі

Зимовий палац у Петербурзі

- Визначте особливості архітектурного стилю палаців.

5. Повсякденне життя

Наслідуючи Катерину II, чимало багатих вельмож прагнули збирати власні колекції творів мистецтва, бібліотеки, створювати домашні театри й оркестри, листуватися з просвітниками, займатися благодійністю й навіть пробувати свої сили в літературній творчості.

Дворяни намагалися якнайшвидше піти у відставку з державної служби й зайнятися облаштуванням своїх помість і підприємницькою діяльністю. Повернувшись у свою провінцію, вони споруджували будинки, створювали парки за зразком закордонних, фруктові сади й оранжереї. Більшість свого часу вони займалися полюванням, різноманітними святкуваннями і прийомами гостей.

Після губернської реформи 1775 р. значно збільшилася кількість чиновників, які були вихідцями переважно із сімей дворян і духовенства, зрідка — городян. Чиновники брали хабарі й запобігали перед начальством, траплялося, що крали й державні кошти. Вони мріяли зібрати гроші, придбати маєток і жити за рахунок селян.

У повсякденному житті й побуті купецтва поєдналися нові й старі звичаї. Купці мали чималі статки, одягали пишні костюми, дотримувалися розкоші в побуті, прагнули наслідувати дворян й бути меценатами. Проте можна було побачити ще й прояв грубого норову, відсутність елементарної етики, старовинні шуби й кафтани. Жінки носили й національне російське вбрання, і західноєвропейське. Кокошники поступово замінювали чепчиками зі стрічками, а традиційний одяг — мантильями й німецькими кофтинами. Модними ставали корсети, хусточки, шалі.

Поєднання старовини з новизною властиве й побуту багатих купців. Скоромну їжу «чергували» із суворим дотриманням постів, закордонні солодоці й вина — з традиційними медами й квасами, прадавні ікони висіли поряд з німецькими дзеркалами, лавиці ставили поруч з модними стільцями. Почали використовувати новий посуд — чашки з блюдцями, кавник. Наприкінці XVIII ст. у вжитку з'явився самовар.

Побут селян майже не змінився. В особливо важких умовах проживали робітники мануфактур. Лише деякі з них мали свої хати, окремі тулилися по закутках, а більшість жила в холодних, брудних і темних приміщеннях мануфактур. Спали там, де й працювали. Щодня їли, так само, як і селяни, квас, хліб, капусту, тетерю (тюрю). Багато робітників харчувалося в трактирах, як правило, у борг господареві. Робочий день тривав 14–15 год. Мануфактури зазвичай були оточені шинками, у яких виснажені робітники залишали останні копійки. У таких умовах молодь не хотіла створювати сім'ї. Люди похилого віку, які вже не могли працювати, жебракували. За найменшу провину робітників били, заковували в кайдани, віддавали в рекрути, засилали до Сибіру.

Освічений абсолютизм, імперія, «двірцеві перевороти», 1762–1796, 1764, 1775, 1773–1775, 1783; Петро I, Катерина II.

1. Які ідеї просвітників узято за основу «освіченого» правління Катерини II?
2. До яких наслідків призвела ліквідація Гетьманщини й руйнація Запорозької Січі?

3. Установіть відповідність між датою й подією.

1783	правління Катерини II
1773–1775	приєднання Криму до Російської імперії
1764	«Жалувана грамота дворянству»
1785	третій поділ Польщі
1775	скасування посади гетьмана
1762–1796	ліквідація Запорозької Січі

4. Визначте напрямки зовнішньої політики Катерини II.

5. Покажіть на карті, які території на заході та півдні увійшли до складу імперії за часів Катерини II.

6. Поміркуйте, у чому полягають особливості «освіченого» правління Катерини II.

7. Які чинники гальмували розвиток мануфактурного виробництва?

§ 26. Сполучені Штати Америки

1. Коли і хто зробив першу спробу колонізації Північної Америки? Чи була ця спроба вдалою?

2. Хто відкрив острів Ньюфаундленд?

3. Які дві країни володарювали в нововідкритих землях?

4. Якому романтичному, однак не зовсім законному промислу сприяла Єлизавета I?

5. Як Реформація могла вплинути на міграційний рух в Англії?

6. Пригадайте з уроків англійської мови, що позначають 13 смуг на американському прапорі.

1. Англійські колонії в Північній Америці

Великі географічні відкриття сприяли тому, що багато людей Старого світу розпочали шукати нові шляхи, землі, золото. Англіїці теж долучилися до цього процесу. Їх стимулювала не тільки романтика мандрів і жадоба до збагачення, а й нестача землі внаслідок обгороджування, релігійні гоніння чи порушення закону.

У 1585 р. фаворит Єлизавети I англійський мореплавець Волтер Релі заснував на о. Роанок (нині Північна Кароліна) колонію і назвав її на честь королеви «Віргінія» (virgin — панна, як називали неодружену королеву). Однак невдовзі Віргінія занепала. І тільки в 1607 р. акціонери лондонської Віргінської компанії заснували тут перше постійне поселення — форт Джеймстаун.

У 1620 р. з англійського порту Плімут вийшов корабель «Мейфлауер» (may flower — травнева квітка), пасажирами якого були 102 «батьки-пілігрими» — пуритани, які втекли з Англії від релігійних переслідувань. Під час плавання вони підписали Мейфлауерську угоду — договір про самоуправління.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1648 р. «З історії Плімутської колонії» губернатора В. Брадфорда

Найсумнішим було те, що... половина людей загинула через люту зиму, відсутність житла, хвороби... зі 100 переселенців залишилося хіба що 50... і ці люди, нехай їм буде добре, незважаючи на власні страждання, удень чи вночі, ризикуючи власним життям, рубали дрова, розпалювали багаття, готували їжу... Власне, робили все, що треба.

У яких умовах опинилися поселенці? Як вони переборювали труднощі?

У грудні 1620 р. «батьки-пілігрими» висадилися біля Кейп-Кода (нині Массачусетс) і вирішили тут залишитися. День їхньої висадки святкується в США щорічно 22 грудня як День батьків-пілігримів. Так було засновано Плімутську колонію, губернатором якої став Вільям Брадфорд. Щоправда, тільки половина переселенців пережила першу зиму.

У жовтні 1621 р. переселенці зібрали перший урожай і вирішили відсвяткувати День Подяки. Починаючи з 1863 р., згідно з рішенням президента Авраама Лінкольна, це свято відзначають щороку в останній четвер листопада.

Із часом на Атлантичному узбережжі було засновано 13 колоній

Північні

Нова Англія
Нью-Гемпшир
Массачусетс
Коннектикут
Род-Айленд

Земля належала переважно фермерам. Рабська праця майже не використовувалася. Існувало багато мануфактур. Розвивалося мореплавання та рибальство. В Англію вивозили тютюн, хутро, деревину, рибу, залізо.

Центральні

Нью-Йорк
Нью-Джерсі
Пенсильванія
Делавар

Вирощували переважно пшеницю. Земля належала як великим землевласникам, так і фермерам. У приморських містах розвивалися ремесло, суднобудування. Рабська праця використовувалася порівняно мало.

Південні

Вірджінія
Північна Кароліна
Південна Кароліна
Джорджія
Меріленд

На плантаціях, які належали великим землевласникам, вирощували тютюн, рис, бавовну, цукрову тростину. Тут існувало плантаційне рабство — негрів-рабів почали завозити ще з 1619 р.

Населення колоній швидко зростало за рахунок переселенців. У середині XVIII ст. в англійських колоніях у Північній Америці вже проживало понад 1 млн осіб. Колоністи по-різному ставилися до корінного населення — індіанців: від дружніх стосунків до каральних експедицій і спроб перетворення їх на рабів. Пуритани навіть установили ціни на скальпи, зняті з убитих. Індіанців зганяли з їхніх земель, розпалювали сутички між племенами, за безцінь скуповували хутро й шкіру, споювали алкогольними напоями — «вогняною водою».

Англія всіляко обмежувала розвиток промисловості та торгівлі в американських колоніях: забороняла відкриття мануфактур, на виробництво та вивіз вовняних виробів, різних інструментів тощо.

Політичне й адміністративне життя також суворо контролювалося англійським урядом. У більшості колоній влада належала губернаторові, який призначався англійським королем. У багатьох із них існували колоніальні асамблеї, частина представників яких призначалася, а решта — обиралася. В англійському парламенті колонії свого представництва не мали.

Зрозуміло, що стрімкий розвиток колоній спонукав населення до певної самостійності. Емігранти, які були вихідцями з різних країн, формували тут нову націю з її мовою та культурою. Її складовими стали також індіанська та негритянська

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ В АМЕРИЦІ 1775–1783 рр. УТВОРЕННЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

культури. Більшість колоністів відзначалися мужністю, наполегливістю, працьовитістю, кмітливістю.

У XVIII ст. в англійських колоніях зросла кількість навчальних закладів. Відкрили коледжі в Гарварді, Принстоні, Філадельфії та інших містах. Заснували бібліотеки. Кількість освічених американців зросла. У середині XVIII ст. в колоніях видавалося 43 газети. Найбільшими культурними центрами стали Бостон і Філадельфія.

В Америці розповсюджувалися ідеї Просвітництва. Особливо популярними були погляди Шарля Монтеск'є, Джона Локка, Джона Мілтона.

Американське Просвітництво нерозривно пов'язане з іменем **Бенджаміна Франкліна (1706–1790)**. Він народився в Бостоні в родині небагатого ремісника. З 10 років працював у батьковій майстерні з виготовлення свічок, а потім у друкарні старшого брата. Провчившись два роки в початковій школі, Б. Франклін продовжував займатися самостійно й здобув ґрунтовні знання. Його було обрано членом кількох академій. Він організував першу в американських колоніях бібліотеку, Пенсильванський університет, Американське філософське товариство. Популярною в Америці була книжка Б. Франкліна «Шлях до багатства», у якій він високо оцінив такі риси, як заощадливість і ділові якості. Учений вважав, що праця негрів-рабів є неефективною, а тому радив вкладати кошти в працю найманого робітника. Улюблене Франклінове прислів'я «Час — це гроші». Йому приписують афоризми «Сонний лис курки не впіймає», «Порожньому лантуху не встояти прямо», «Краще вкладатися на ніч голодним, аніж ситим, але з боргами». Суспільний прогрес Б. Франклін пов'язував із високою моральністю. Він також відомий своїм відкриттям електричної природи блискавки, винайденням громовідводу.

2. Початок боротьби проти метрополії, проголошення незалежності

На початку 60-х років XVIII ст. відносини Англії з колоніями значно загострилися. Метрополія вжила суворих заходів щодо регламентації мануфактурного виробництва й проти контрабандної торгівлі, якою займалися майже всі колоністи. Крім того, колоністам було заборонено переселятися на західні території. Ухвалений англійським парламентом так званий квартирний акт давав змогу посилати в колонії нові війська та розміщувати їх на постій до населення.

Останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння, було прийняття закону про гербовий збір. Він стосувався кожного американця — платити доводилося за комерційні угоди, юридичні документи, оголошення, шлюбні контракти, документи про спадщину тощо. Це призвело до акцій протесту. Демонстранти знищували гербовий папір. Чиновників, які збирали гербовий податок, хапали, роздягали, обмазували смолою та обвалювали в пір'ї. Хоча англійський уряд був змушений скасувати закон про гербовий збір,

Перші поселення в Новій Англії

- Коли утворено першу англійську колонію в Північній Америці?

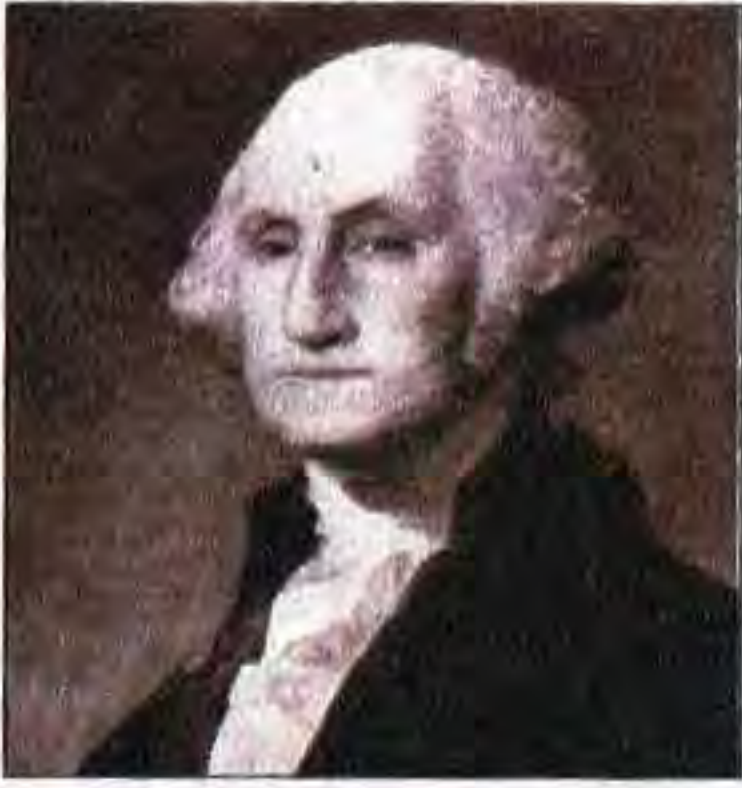

Прапор Сполучених штатів XVIII ст. Тринадцять зірок на прапорі — за кількістю штатів, які ввійшли в союз.

Ж.-С. Дюплессі. Портрет Бенджаміна Франкліна. 1779 р.

- Пригадайте кілька афоризмів Франкліна. Поясніть їх зміст.

Г. Стюарт. Джордж Вашингтон. XVIII ст.

Дж. Трамбелл. Підписання Декларації незалежності США. У центрі Т. Джефферсон із текстом Декларації. 1786–1794 рр.

У травні 1775 р. відкрився II Континентальний конгрес, який невдовзі прийняв закон про створення революційної армії. Її очолив багатий плантатор із Вірджинії **Джордж Вашингтон (1732–1799)**. 4 липня 1776 р. на II Континентальному конгресі було прийнято «Декларацію незалежності». Її основою став проект, запропонований Томасом Джефферсоном (1743–1826).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Томас Джефферсон народився 13 квітня 1743 р. в родині багатого фермера. Хлопчик розпочав навчання в 5 років і вчився наполегливо, дотримуючись власного розкладу. Він займався по 15 годин на добу й результат не забарився: у 20 років Т. Джефферсон став адвокатом. У першій промові на суді він уразив усіх словами: «За законами природи ми всі народжені вільними». Під час війни був губернатором Вірджинії. У 1789 р. став міністром закордонних справ і членом комісії з розробки Конституції та Білля про права. У 58 років Т. Джефферсон став третім (після Джорджа Вашингтона та Джона Адамса) президентом США й перебував на цій посаді два строки. Помер Т. Джефферсон у 83 роки.

У Декларації були звинувачення англійського короля в тиранії та порушенні прав людини. Вона проголошувала відокремлення 13 північноамериканських колоній від Англії і створення самостійної держави Сполучені Штати Америки. У ній

стверджувалося, що в новій державі носієм влади є народ. Саме народ має право усунути владу, яка порушує його права. Однак положення Декларації не розповсюджувалися на корінне населення Америки і на жінок. Спочатку Декларацію незалежності підписало 56 осіб, чий імена спочатку тримали в таємниці, побоюючись репресій з боку англійців у разі поразки американців.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1776 р. Із «Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки»

...Усі люди створені рівними й усі вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей створюються уряди, які наділені владою за згодою тих, ким ці уряди управляють. ...Народ має право змінити або знищити ту владу, яка стає згубною для народу...

Ми, представники Сполучених Штатів Америки... від імені народу проголошуємо, що звільняємося від підданства британській короні...

Штати мають право оголошувати війну, укладати мир, уступати в союзи, вести торгівлю й здійснювати все те, на що має право незалежна держава...

1. Які принципи проголошує декларація? 2. Як автори обґрунтовують право колоній на незалежність?

3. Хід війни

Проголошення незалежності США ще не означало їхню остаточну перемогу. Доля молоді держави вирішувалася не в конгресі, а на полях битв. А там ситуація складалася невтішно для американців. За час війни Англія відправила в Америку близько 90 тис. солдатів. Англійський флот панував на морі. В армії Дж. Вашингтона не вистачало зброї, боєприпасів, одягу. Часто на трьох солдатів був один мушкет. Переплавили на кулі статую короля. Недосвідченим американським воїнам, а це були фермери, наймані робітники, купці, власники мануфактур, довелося воювати з професійною англійською армією.

Упродовж 1775–1778 рр. воєнні дії розгорталися переважно на півночі країни. У відповідь на захоплення в 1776 р. американськими військами Бостона, англійці підійшли до Нью-Йорка, розгромили армію колоністів і зайняли місто. У вересні 1777 р. англійці завоювали Філадельфію (тогочасну столицю США). Однак **17 жовтня 1777 р.** американці розгромили англійців у битві під **Саратогою**. Саме ця подія визначила подальший хід війни й переконала Францію оголосити Англії війну та направити війська в Америку. Військовий договір із Францією підписав Б. Франклін.

П. Морган. Бій під Саратогою.
Фотолітографія. 1911 р.

● Яке значення мала битва під Саратогою? **227**

Табір Веллі-Фордж біля Філадельфії

- Пригадайте, коли англійці завоювали Філадельфію.

1781 р. французький флот біля Йорктауна блокував головні сили англійців з моря. Натомість армія Дж. Вашингтона оточила їх на суші, змусивши супротивника 19 жовтня капітулювати. Наступного року англійці вирішили припинити війну й розпочати переговори, які завершилися підписанням мирного договору 3 вересня 1783 р. у Версалі. Згідно з його положеннями, Англія визнала незалежність США. До Сполучених Штатів увійшла територія від Аллеганських гір до р. Міссісіпі. Іспанія повернула Флориду, а Франція зберегла Сенегал і деякі острови Вест-Індії.

Отже, війна англійських колоній у Північній Америці за свою незалежність завершилася їхньою перемогою.

4. Конституція США

Перші кроки на шляху створення Конституції колишні колонії зробили ще в 1781 р. Саме тоді було схвалено «Статті Конфедерації», яким відводилася роль основного закону нової держави. Оскільки на той час американці мали певні сумніви щодо створення єдиної держави, то для свого об'єднання вони обрали форму конфедерації — союзу окремих держав (штатів), які зберігали значну самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Спільно вирішували проблеми, пов'язані з веденням війни та зовнішньополітичною діяльністю.

Однак невдовзі постало питання про перегляд «Статей Конфедерації» і вироблення нової, дієвішої Конституції. Тому в травні 1787 р. у Філадельфії зібрався Конституційний конвент. У його роботі брало участь 55 осіб, які відомі як «батьки-засновники». Під час бурхливих дебатів делегати конвенту вирішили, що найкращою формою союзу штатів буде федерація. У вересні 1787 р. Конституційний конвент закінчив роботу, запропонувавши нову Конституцію США.

Згідно з Конституцією 1787 р., створювалася союзна, або федеративна, держава. Щоправда, штати зберігали широке самоврядування й мали свої конституції, проте відмовлялися від права вести зовнішню торгівлю, змінювати свої кордони й видавати закони, які б суперечили федеральній Конституції. Влада кожного штату відала школами, поліцією, наглядом за експлуатацією мостів, шляхів і каналів, несла відповідальність за дотримання прав і свобод особи тощо.

Державна влада США охоплювала законодавчу, виконавчу й судову сфери.

228 Вища законодавча влада належала Конгресу з двох палат: верхньої — сенату та

нижньої — палати представників. Кожен штат делегував до сенату по дві особи. Делегація кожного штату в палаті представників формувалася пропорційно до кількості населення. Лише Конгрес мав право оголошувати війну.

Вищу виконавчу владу здійснював президент, якого обирала колегія виборців на 4 роки. Президент затверджував рішення Конгресу, укладав договори з іншими державами, призначав дипломатів і суддів Верховного суду, був верховним головнокомандувачем армії. Органом вищої судової влади був Верховний суд. Він мав повноваження скасовувати закони, які суперечать Конституції. Суддів Верховного суду призначали пожиттєво.

Для того щоб Конституція вступила в дію, її мали затвердити хоча б 9 із 13 штатів. Вона мала багато прихильників, яких називали федералістами, і противників — антифедералістів. Лідери федералістів розгорнули по всій країні широку кампанію на підтримку конституції. Однак для нейтралізації антифедералістів їм довелося піти на поступку: у 1789 р. текст Конституції було доповнено 10 поправками, які отримали назву «Біль про права». Тут містилися гарантії основних громадянських свобод: совісті, друку, союзів, зборів, права носити зброю тощо.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1789 р. З «Біль про права»

Стаття I. Конгрес не має права видавати закони, які нав'язують якусь релігію або забороняють її вільне сповідування, обмежують свободу слова чи друку або право народу мирно збиратись і звертатися до уряду з петиціями про припинення зловживань.

Стаття IV. Право народу на недоторканність особистості, житла, майна й паперів не може порушуватися необґрунтованими обшуками чи арештами...

Стаття V. Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи обвинуваченням, винесеним присяжними...

Стаття VIII. Не можна стягати непомірні застави, надмірні штрафи, накладати жорстокі й нетипові покарання.

Стаття IX. Зазначені в Конституції певні права не потрібно трактувати як заперечення чи применшення інших прав, які дотримуються народом.

1. Про що свідчать поправки до Конституції США? 2. Чи гарантував «Біль» захист особистих прав громадянина?

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Після закінчення бойових дій Дж. Вашингтон розпустив армію і склав повноваження в присутності Конгресу. Він відмовився від винагород і прийняв лише земельну ділянку від громадян Вірджинії, прибутки з якої перераховував на розвиток місцевої школи. Саме Дж. Вашингтон запровадив такий символічний обряд, як клятва американського президента на Біблії. Пробувши на посаді президента два терміни (1789–1797), він відмовився стати ним утретє. Це правило діє й тепер. Конгрес США дав таку оцінку Дж. Вашингтонові: «Перший у війні, перший у мирі і перший у серці своїх земляків». На честь Дж. Вашингтона названо столицю країни, штат на західному узбережжі США, багато вулиць тощо.

Після прийняття «Білля про права» Конституцію було затверджено всіма штатами. І нині Конституція США є чинним законодавчим актом. Вона стала першою Конституцією в усесвітній історії. У 1789 р. на основі Конституції пройшли перші вибори американського президента. Ним став Джордж Вашингтон.

Отже, у Північній Америці утворилася перша буржуазна держава, яка розвивалася разом з новим суспільством. Перед США стояли непрості завдання. Від їхнього успішного розв'язання залежало, яку роль відіграватиме молода держава у світі.

Колонія, метрополія, «Бостонське чаювання», Декларація, Конституція, республіка, республіка президентська, федерація; 1607, 4.07.1776, 1775–1783, 1777, 1781, 1783, 1787, 1789, ; Джордж Вашингтон, Томас Джефферсон, Бенджамін Франклін.

1. Установіть відповідність між датою й подією.

1607	підписання Паризького договору
1787	прийняття «Декларації незалежності США»
1776	заснування форту Джеймстаун
1783	прийняття Конституції США
1789	прийняття «Білля про права»

2. Знайдіть на карті північні, південні, центральні колонії; перші колонії; місця основних подій війни за незалежність; кордони США за договором 1783 р.

3. У проекті Декларації було запропоновано скасування рабства, але Конгрес його відхилив. Як ви думаєте, чому?

4. Чому більшість європейських держав підтримали США у війні проти Англії?

5. Як ви вважаєте, чи вплинули ідеї Просвітництва на положення Декларації та Конституції США?

6. Попрацюйте в парах.

Визначте національні риси американців. Поясніть свій вибір.

7. Порівняйте революцію в Нідерландах і війну за незалежність у США, знайдіть спільне й відмінне. Як ви вважаєте, чи можна порівнювати ці події? Обґрунтуйте свою думку.

*Будинок Конгресу
в м. Вашингтоні.
Сучасне фото*

СХІДНИЙ СВІТ

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В XVI–XVIII СТ.

§ 27. Османська імперія. Персія

1. Як географічні умови Аравійського півострова впливали на заняття населення?
2. Що таке *іслам*? Хто вважається його засновником?
3. Назвіть основні положення ісламу.
4. Поясніть поняття *ісламський (арабський) світ*.
5. Коли було створено Османську імперію?
6. Яка подія відбулася 1453 р.?
7. Коли Кримське ханство визнало себе васалом Османської імперії?
8. Чому Чорне море перетворилося на «внутрішнє море» імперії?
9. Покажіть на карті, які території належали туркам-османам.

1. Османська імперія

Після здобуття Константинополя військами султана Мегмеда II Завойовника (1453), Османська імперія поступово перетворюється на світову державу. Мегмед II перейменував Константинополь на Стамбул і переніс сюди свою резиденцію.

Завойовницьку політику Мегмеда II продовжили його спадкоємці. У 1514 р. султан Селім I Грізний (1512–1520) розгромив військо іранського шаха Ісмаїла, й османи здобули Курдистан і Північну Месопотамію. У 1516–1517 рр. Селім I підкорив

Єгипет, Сирію, Палестину, Ліван, а також Хіджаз (Західна Аравія) зі священними містами мусульман Меккою і Мединою. Згідно з ісламською традицією, той, хто володіє Меккою і Мединою, має право на релігійну владу в мусульманському світі. Це надало підстави Селімові I та його наступникам називати себе халіфами. Так відбулося об'єднання світської (султанат) і релігійної (халіфат) влади.

Особа султана вважалася священною і недоторканою. Східна традиція називала його «оплотом ісламу», «тінню Бога на землі». Султан був головним власником землі, головнокомандувачем усіх мусульманських військ і вищим духовним вождем усіх мусульман.

Султан управляв державою через найвищу раду — *Диван*. Роботою Дивану керував великий *візир*, який вважався другою особою в державі. Він відав військовими, цивільними, фінансовими, іноземними справами, а також питаннями господарського життя. Духовним життям імперії опікувався *шейх-уль-іслам*. Він стежив за дотриманням ісламського права, йому підпорядковувалися мулли та мусульманські судді. Турецький уряд і палац, де він розташовувався, називався *Висока порта*. Тому й за Османською імперією згодом закріпилася назва *Блискуча*, або *Висока порта*. Посадові особи одержували від держави платню чи жили за рахунок збирання податків у провінціях. Збройні сили імперії склалися з кінноти, піхоти і флоту.

Основну масу населення Османської імперії становили селяни. Вони володіли земельними ділянками, які могли передавати в спадок. Селяни мали сплачувати феодалу в державну скарбницю земельний податок, який становив десятину частину їхніх прибутків. Немусульманське населення сплачувало спеціальний податок — *джизью*.

У містах традиційно займалися ремеслами — виготовленням зброї, килимів, шовкових тканин, посуду із золота й срібла. Ремісники об'єднувалися в цехи. Майстри працювали в майстернях. Влада встановлювала ціни на продукти харчування й вироби ремісників, усіляко заохочувала розвиток торгівлі.

Найвищої могутності Османська імперія досягла в роки правління султана Сулеймана I Законодавця (1520–1566), якого в Західній Європі називали Пишним. У цей час усі закони імперії було систематизовано й об'єднано в єдиний збір — *канон*. Смертну кару в багатьох випадках було замінено штрафом. Сам Сулейман I часто розглядав судові справи, намагаючись винести

А. Дюрер. Турецький вершник. 1509 р.

Сулейман I. Мініатюра. XVI ст.

Невідомий художник. Роксолана

- Пригадайте і назвіть художні твори, у яких зображено історію життя Роксолани.

справедливий вирок. Закони Сулеймана I були настільки досконалыми, що його наступники видавали лише так звані «укази справедливості».

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Офіційною дружиною Сулеймана I була українка Анастасія Лісовська, донька православного священика з Рогатина (нині Івано-Франківської обл.). П'ятнадцятилітню дівчину купив на невільницькому ринку багатий вельможа Ібрагім-паша. Згодом з'ясувалося, що дівчина досить освічена, знає грецьку й латинську мови. Тому Ібрагім-паша вирішив подарувати її султанові. Так Анастасія потрапила в гарем, де її почали називати Роксоланою. Метким розумом і чарівністю Роксолана завоювала прихильність Сулеймана I, прийняла іслам, а згодом султан узяв з нею законний шлюб. Життя змусило Роксолану вдаватися до інтриг, і вона зробила все можливе, щоб султан стратив свого старшого сина Мустафу, матір'ю якого була черкешенка. Так спадкоємцем Сулеймана I став улюблений син Роксолани — Селім. Він зійшов на трон під іменем Селіма II (1566–1574). За пристрасть до вина його прозвали «П'яниця». Роксолана померла раніше за свого чоловіка. Її поховали на території мечеті Сулеймана в Стамбулі.

2. Зовнішня політика Османської імперії, турецько-українські відносини

Метою правління Сулеймана I стало зміцнення імперії. У 1521 р. він здобув Белград, що відкрило османам шлях на Угорщину й у Центральну Європу. Наступного року війська султана захопили о. Родос. Улітку 1526 р. у битві під Могачем армія Сулеймана I розгромила військо угорського й чеського короля Лайоша II, який теж загинув. Не зустрічаючи опору, Сулейман I дійшов до Буди й спустошив угорські землі. У 1529 р. османи взяли в облогу Відень, але не змогли заволодіти австрійською столицею. Однак війни з Габсбургами на цьому не припинилися.

Турецький уряд використовував не лише військові, а й дипломатичні методи боротьби зі своїми противниками, головним серед яких у Європі була імперія Габсбургів. У цій боротьбі склався військовий союз Османської імперії з Францією, спрямований проти Габсбургів.

На східному напрямку Сулейман захопив Ірак, західні райони Грузії та Вірменії. Унаслідок цих завоювань Османська імперія значно збільшилася. У середині XVI ст. турецький султан володів територією майже 8 млн км², яку населяло 25–35 млн осіб, з яких 75% були мусульманами. У цей час Османська імперія мала 21 провінцію і 250 повітів.

При Сулейманові I усталився звичай прийому іноземних посольств. Сам султан майже не бував на прийомах, а якщо приходив, то сидів на троні в напівтемряві на відстані. Він рідко вступав у переговори й доручав проводити їх візірам. Нерідко османська дипломатія вдавалася до різних засобів тиску на іноземних послів (підкупу, улесливості, залякування).

Під час правління Селіма II імперії було завдано сильного удару. У 1571 р. в битві при Лепанто іспанський флот за підтримки ескадр італійських міст повністю знищив турецькі військово-морські сили. Це призвело до втрати Туреччиною контролю

над частиною Середземномор'я. Не зміг утримати Селім II і Туніс.

Наприкінці XVI ст. Османська імперія гостро відчувала наслідки «революції цін» у Європі, яку зумовило надходження американського срібла. Упав курс основної грошової одиниці імперії — акче. У країні накривала фінансова криза. Водночас імперію охопила хвиля повстань — селянських, яничарських, національно-визвольних. Усе це сильно підірвало військову могутність Туреччини.

Серйозною небезпекою для османів стали спустошливі набіги українських козаків-запорожців, які руйнували фортеці, захоплювали невільничі ринки та звільняли своїх співвітчизників. Оскільки Запорозька Січ офіційно була на території Речі Посполитої, то турки вирішили напасти на поляків. У 1620 р. вони розгромили польське військо під Цецорою (Молдова). Однак наприкінці серпня 1621 р. в битві під Хотином об'єднана польсько-козацька армія під проводом гетьманів К. Ходкевича й П. Сагайдачного розбила майже 250-тисячне турецьке військо, яким командував султан Осман II (1618–1621). Невдоволені поразкою, яничари скинули Османа II з трону й стратили його.

У 1648 р. український гетьман Богдан Хмельницький, готуючись до війни проти Речі Посполитої, розпочав переговори з Туреччиною і Кримським ханством про допомогу. Кримський хан Іслам-Гірей III став союзником Б. Хмельницького. Проте позиція Кримського ханства не була послідовною.

У другій половині XVII ст. ситуація на Правобережній Україні ускладнилася. Гетьман Петро Дорошенко намагався передати Україну під протекторат Туреччини. Наприкінці травня 1672 р. турецька армія, очолювана султаном Мегмедом IV (1648–1687), напала на Брацлавщину. Річ Посполита була змушена укласти Бучацький мирний договір, згідно з яким віддавала Туреччині Подільське воєводство з м. Кам'янцем. Окрім того, Туреччина запанувала над Брацлавщиною й Південною Київщиною.

Під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. Туреччина намагалася захопити Правобережну Україну, використовуючи для цього Юрія Хмельницького. Чигирин було взято в облогу. Щоб колишня гетьманська столиця не дісталася османам, її вирішили спалити. Самого ж Ю. Хмельницького турки згодом стратили в Кам'янці.

На початку 1681 р. Московське царство, Туреччина та Кримське ханство уклали *Бахчисарайський мирний договір*, за яким Порта отримала Брацлавщину, Поділля й Північну Київщину.

У 1683 р. турецька армія під проводом великого візира вторглася на територію Австрії й узяла в облогу Відень. Проте польський король Ян Собеський зумів непомітно підійти до австрійської столиці зі своїм військом, у якому було багато українських козаків, і завдати туркам нищівного удару. Турки навіть втратили прапор пророка Мухаммеда. Ця принизлива поразка припинила османську експансію в Європі. Колись сильну турецьку армію європейські країни вже не вважали непереможною.

Європейські послы перед Сулейманом Пишим. Мініатюра. XVI ст.

Турецький яничар

3. Ослаблення Османської імперії

Поразки у війнах ослабили Османську імперію. Це призвело до занепаду військової дисципліни й постійного втручання яничар у державні справи.

У XVIII ст. деякі державні діячі усвідомили необхідність проведення реформ, особливо в армії та флоті. Під час правління султана Ахмада III (1703–1730) Османська імперія частково зміцнила свої міжнародні позиції. Після розгрому під Полтавою Карл XII утік до турецького султана і той 1710 р. оголосив війну Росії, для якої вона закінчилася невдало. Турки знову повернули Азов. Проте дедалі частіше завойовницька політика османів не приносить бажаних результатів. Яскравим прикладом є російсько-турецька війна 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія отримала право на торгове судноплавство в Чорному морі. Крим було оголошено незалежним від Туреччини, а до Росії знову відійшов Азов.

Наприкінці XVIII ст. армія та флот Османської імперії занепали. Зовнішня політика Туреччини проходила під впливом англійської дипломатії, яка фактично підштовхнула Туреччину до нової війни з Росією. Турецькі війська зазнали нищівної поразки. Згідно з Яським миром 1792 р., Туреччина мала віддати землі між Бугом і Дністром. Цей договір закріпив за Росією північне узбережжя Чорного моря від Дністра до Кубані, зокрема й Крим.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XVIII ст. Дипломат та історик Ігнатій Мураджа д'Осон про становище в провінціях Османської імперії

Відсутність безпеки перешкоджає розвитку промисловості й прирікає на безпліддя землі, такі багаті на природні дари, ще більшою мірою, ніж важкі повинності й свавілля урядових чиновників... Ніхто не наважується демонструвати своє багатство, побоюючись привернути увагу урядовців. Люди не знають, як скористатися зі своїх капіталів. Хіба вони захочуть вкласти їх в якусь вигідну справу, якщо за межами столиці всі подібні дії спричинять чималу небезпеку, що йде від відсутності поліції і несправедливості суддів? У мирний час вони зазнають нападів розбійників, під час війни вояки ставляться до власності своїх земляків так, як до майна ворогів...

Результати деспотизму яскраво можна побачити в убогості провінцій. Міста переповнені зграями жебраків. Більшість волоцюг завжди готові стати під будь-який бунтарський прапор. Мирні жителі змушені покидати місця, де вони народилися: християни — у надії знайти притулок за межами імперії, мусульмани — для того, щоб поселитися в столиці, де тиранія менш відчутна...

1. Що спонукало людей приховувати своє багатство? 2. Чому жителі провінцій покидали батьківщину?

4. Культура

Культура Османської імперії розвивалася під значним впливом ісламу. Проте на її розвиток вплинули й християнські народи, які привнесли свої національні традиції.

Шкільна освіта передусім мала виховати дитину в дусі мусульманської релігії. У школах (медресе) вивчали Коран, мусульманське право, арабську й перську (фарсі) мови. Пізніше в школах ввели математику, астрономію, географію. При медресе та мечетях були бібліотеки. Після 1683 р. з'явилися публічні бібліотеки на кошти меценатів. У 1726 р. в Стамбулі було відкрито першу турецьку друкарню з арабським шрифтом.

Період XVI–XVII ст. вважають золотою добою турецької поезії. Основними жанрами були ліричні (газели) та урочисті (касиди) вірші. Був популярним такий

жанр, як латифа́ — невеликі дотепні гумористичні розповіді, наприклад цикл розповідей про винахідливого та кмітливого Ходжу Насреддина.

Самостійним жанром мистецтва стала мініатюра, зокрема книжкова. Свого розквіту вона досягла в другій половині XVI ст. Її характерною рисою стало правдиве відтворення світу. Талановитими авторами мініатюр були Насух, Осман, Нігярі, Левні та ін.

У XVI ст. створено визначні архітектурні пам'ятки — мечеті Шах-заде, Сулейманіє в Стамбулі, Селіміє в Едирні та ін.

*Турецьке блюдо з Ізніка.
XVI ст.*

5. Перське царство. Культура

У XIV ст. в Ірані сформувалися релігійні громади, які очолювали шейхи. Вважалося, що шейх знав таємниці ісламу, тому йому поклонялися як святому. Однією з найвідоміших була громада Сефевідів. Її заснував Сефі ад-Дін. Прихильники Сефевідів одягали на голову чалму з 12 пурпуровими смужками і тому називалися кизилбаші — червоноголові. Очоловані шейхом Ісмаїлом I Сефевідом вони розпочали війну за панування в регіоні. Підкоривши Азербайджан, у 1502 р. шейх Ісмаїл I Сефевід проголосив себе шахіншахом («царем царів») і став засновником держави Сефевідів. І хоча пізніше Ісмаїл I захопив Вірменію, Ірак, Іран і Курдистан, центром держави залишався Азербайджан, а столицею — Тебриз. Європейці називали державу Сефевідів, яка проіснувала до 1736 р., Перським царством.

На території Персії проживали різні народи, зокрема, перси, курди, афшари, азербайджанці. Населення традиційно займалося землеробством і кочовим скотарством. Землями володіла знать, якій селяни платили натуральний податок з урожаю і худоби. Країна славилася виробництвом килимів, зброї та обладунків, мідного посуду тощо.

Перська держава процвітала в роки правління шаха Аббаса I (1587–1629). Він переніс столицю в перське місто Ісфаган, замінивши в найближчому оточенні свавільних азербайджанців на освічених персів. Державною мовою стала перська.

За часів Аббаса I в Персії встановилася абсолютна монархія. В Європі перського шаха називали найбагатшим володарем Сходу. Він запровадив єдину грошову систему, збирав податки з товарів підвищеного попиту, будував дороги й караван-сараї. Аббас I сприяв розвитку культури, зокрема науки. Видатним іранським математиком, богословом, правником і астрономом був Амілі Бах ад-дін. Правління Аббаса I описав історик Іскандер-бек Мунші. Розвивалися також архітектура, живопис і література. В Ісфагані, де проживало 600 тис. осіб, почалося масштабне будівництво — зводилися палаци, мечеті, медресе.

Наступники Аббаса мало цікавилися державними справами. Непомірне підвищення податків і свавілля чиновників призводили до численних повстань. На початку XVIII ст. серйозну небезпеку для Перської держави становили вторгнення афганських (пуштунських) племен, які 1722 р. захопили Ісфаган. Із заходу почали наступати турецькі, а з півночі — російські війська. Захистити країну вдалося енергійному полководцеві Надір-хану. У 1736 р. Надір-хан був проголошений новим шахін-шахом Ірану. Перська держава Сефевідів припинила своє існування.

Ісламський світ, яничари, шейх, султан; 1526, 1683, 1736–1747; Сулейман I Законодавець, Роксолана, шах Аббас I.

1. Покажіть на карті території Османської імперії за Сулеймана I, Перської держави. Яку територію втратила Османська імперія в XVII ст.?

2. Яка роль в успіхах Османської імперії належала ісламу?
3. Назвіть особливості «ісламського світу». Визначте його позитивні та негативні риси порівняно з державами Європи.

4. Охарактеризуйте причини занепаду Османської імперії.
5. Подискутуйте.
Як вплинули на розвиток Османської імперії її відносини з Україною — позитивно чи негативно? Аргументуйте свою думку.

6. Визначте особливості стилю архітектури східних держав. Назвіть найвидатніші пам'ятки. Чим вони відрізняються від споруд європейської архітектури.

§ 28. Китай. Індія

1. Назвіть особливості господарського, суспільного й релігійного розвитку Китаю в Середні віки.
2. Охарактеризуйте конфуціанство як релігійно-філософську систему.
3. Що таке *даосизм*? Назвіть його основні положення.
4. Які держави існували на півострові Індостан в епоху Середньовіччя?
5. Які релігії сповідувало населення Індії? Які релігії характерні для сучасної Індії?
6. Назвіть відмінності каст і варн. Яку роль відігравала в економічному житті Індії сільська община?
7. Чим займалися Ост-Індські компанії, що були створені в Нідерландах, Англії, Франції?

1. Держава й суспільство

На початку XVI ст. Китай був централізованою державою з монархічною формою правління. На чолі країни з другої половини XIV ст. була династія Мін.

Провідну роль в економіці Китаю відігравало сільське господарство. Крім рису, селяни вирощували бавовну. У Китаї існувало два види земельної власності — державна й приватна. Однак селяни дедалі частіше втрачали свої землі, які переходили до великих землевласників, лихварів і чиновників. Значна частина земель стала власністю імператорського двору. Податки збирали грошима й продуктами двічі на рік.

КРАЇНИ АЗІЇ в XVI–XVIII ст.

У містах жила незначна частина населення, яке займалося переважно ремеслом і торгівлею. Ремісники використовували техніку, наприклад ткачі мали хороші верстати. Китайські кораблебудівники вміли будувати великі й міцні судна.

На початку XVI ст. в Китаї діяло понад 30 великих ярмарок, працювало кілька торгових портів, серед яких славився Нанкін. Було багато купецьких компаній. Китайці продавали в інші країни ремісничі вироби, золото й срібло, а завозили прянощі, ліки, слоновою кістку та інші товари.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла організація, члени якої виступали за реформування всіх сторін життя мінського Китаю. Вони вимагали реформи державного апарату, посилення ролі імператора в управлінні країною. Упродовж 1620–1624 рр. реформатори прийшли до влади й спробували втілити свою програму в життя. Однак придворна знать зуміла усунути їх від влади і жорстоко розправитися з ними. Після цього в країні набуло розмаху казнокрадство. Ситуацію ускладнювали стихійні лиха.

Підвладні маньчжурські племена перестали платити данину мінському імператорові. На початку XVII ст. маньчжури створили свою державу Цзінь (Золота), яку згодом її правитель хан Абахай (1626–1643) перейменував у Цин (Чиста). Добре організована маньчжурська армія розпочала завоювання територій імперії Мін.

Політична криза, масове розорення селян і голод призвели до селянської війни 1628–1644 рр., яка охопила Північний і частину Центрального Китаю. Одним з керівників повсталих був Лі Цзичен. У квітні 1644 р. повстанці майже безперешкодно увійшли в Пекін і проголосили Лі Цзичена імператором. Однак серйозну небезпеку для повсталих становила регулярна мінська армія, яка на той час воювала проти маньчжурів. Її командувач відкрив ворота у Великому Китайському мурі для вступу на територію країни маньчжурів і визнав себе їх васалом. Об'єднане військо маньчжурів та мінського воєначальника розгромило армію Лі Цзичена і в червні 1644 р. зайняло Пекін. Після цього маньчжури проголосили малолітнього сина Абахая китайським імператором. Регентом став його дядько принц Доргунь. Так з 1644 р. в Китаї встановилася влада іноземної маньчжурської династії **Цин**, яка правила країною до 1911 р.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

1646 р. З книжки Ці Лю-ці про початок правління династії Цин

...Принц-регент Маньчжурської династії Доргунь розташувався в палаці Уіндянь... Він видав указ для поширення в столиці, у якому чиновникам і народу наказувалося скинути скорботне вбрання й поголити голови. Святковий одяг віднині повинен був суворо відповідати маньчжурському зразку. З цих пір у столиці та поза її межами всі поголили голови...

Чому Доргунь змусив китайців голити голови й носити маньчжурський одяг?

Спочатку китайці намагалися чинити опір. Однак їхні виступи жорстоко придушували. Маньчжури вважали принизливими заняття ремеслом і торгівлею і в основному перебували на державній й військовій службі. Оскільки маньчжурів було набагато менше, ніж китайців, то змішані шлюби заборонялися. Символом маньчжурського ярма для чоловіків стала зачіска, згідно з якою волосся біля лоба голили, а на потилиці заплітати в косу. Порушників страчували, відрубану голову виставляли в центрі села чи міста. Селянам забороняли залишати села, без дозволу різати свійську птицю чи худобу.

І С Т О Р И Ч Н А Ц І К А В И Н К А

Згідно з китайськими традиціями, цинський володар мав титул «Син Неба». Девіз правління кожного імператора позначався спеціальними ієрогліфами. Саме за цим девізом, а не за власним іменем він входив в історію. Так, перший імператор Фу-мінь величався Шуньчжі, що означало «Благодатне правління», його наступник Сюань-е величався Кансі, тобто «Квітуче та Осяйне» тощо. Власне ім'я імператора вимовляти суворо заборонялося, а бачити обличчя дозволялося тільки приближеним особам. Тому пересічні китайці щільно зачиняли вікна й двері будинків, коли рухався кортеж імператора. Під час представлення піддані повинні були виконати відповідний церемоніал: тричі впасти перед імператором на коліна й щоразу тричі торкнутися чолом підлоги. Імператорський указ оголошували з вежі палацу, після чого його вкладали в дзьоб декоративному феніксу. Птаха на мотузках спускали з вежі, чиновники забирали указ. З цього моменту вважалося, що указ набув чинності.

Маньчжури фактично зберегли традиційну систему управління країною та підготовки чиновників. Державною ідеологією й надалі залишилося конфуціанство. Завойовники почали переймати звичаї і традиції китайців, вивчати їхню мову.

Найдовшим в історії цинського Китаю було правління імператора **Кансі** (1662–1723). Китай за цей час став могутньою імперією. Збільшився обсяг ремісничого виробництва, виникли перші мануфактури. Імператор заохочував розвиток сільського господарства, дбав про розширенням посівних площ.

2. Релігійне та культурне життя

У період правління монгольської династії Юань, яка прийшла до влади в XIII ст., у Китаї утвердилася синкретична релігія. У ній поєдналися різні філософські та релігійні вчення, передусім буддизм, конфуціанство й даосизм. Однак особлива роль належала конфуціанству. В епоху династії Мін саме конфуціанство було ідейною основою для багатьох китайських мислителів XVI ст.

Після завоювання Китаю маньчжурами релігійне життя й надалі існувало на засадах конфуціанства. Імператор Кансі опублікував «Священний едикт» («Шен Юй»), який визнавав конфуціанство за офіційну державну ідеологію. Адже конфуціанство підтримувало культ імператорської влади й правителя.

У добу династії Мін китайська культура переживала період піднесення. Особливого розквіту досягла література. Письменник У Чень-ень, використовуючи давні легенди та перекази, створив фантастичний роман «Подорож на Захід». Автор описав паломництво в Індію до священних буддистських книг. У творі зображено багато химерних тварин, серед яких особливо дивує золота мавпа. На основі ритуальних музики й танців сформувався китайський театр. У XVI–XVII ст. закладено основи пекінської опери. За династії Мін відбувалася реконструкція столиці країни Пекіна. Тут продовжувалося спорудження імператорського палацу, так званого «Забороненого міста». У 1530 р. в Пекіні завершили будівництво «Храму Неба». Це був величний комплекс, присвячений Небу як головному божественному символу китайців і молитвам за врожай.

У науці активно розвивалися ті галузі, які мали практичне значення. Було створено енциклопедичні твори із сільського господарства, природничих і технічних наук. Лі Шичжень (XVI ст.) у «Трактаті про дерева і рослини» описав лікувальні властивості трав, дерев і мінералів.

У XVII ст. за панування маньчжурів почали писати історію династії Мін. Учені доводили неминучість падіння цієї династії та її заміни на Цин. Незгідних з таким трактуванням ув'язнювали й відправляли на заслання чи страчували. Заборонені книги знищували.

Імператор Кансі сприяв створенню словників і енциклопедій, виданню літературних пам'яток попередніх епох. В останні десятиліття XVIII ст. було зібрано всі книги, що видавалися раніше в Китаї. 170 тис. томів укомплектували й поділили на 4 розділи. Цю бібліотеку назвали «Повне зібрання книг чотирьох сховищ».

Імператор Кансі.
Гравюра. XVIII ст.

Архітектурі епохи династії Цин притаманний стиль китайського бароко. Монументальні споруди того часу були вишукано декоративні. Художники творили в декоративному («квітів і птахів»), пейзажному («гір і води») та портретному жанрах. Славилися також майстри порцелянових виробів.

3. Китай і світ

В епоху Великих географічних відкриттів у Китай почали приїжджати європейці. Першими в 1516 р. прислали сюди свої кораблі португальці. Однак після ряду сутичок їм довелося покинути країну. У 1557 р. Португалія все-таки заснувала в Китаї колонію Макао, а її місіонери-езуїти отримали можливість проповідувати в країні.

У 20-ті роки XVII ст. біля берегів Китаю з'явилися голландські кораблі. Голландці захопили частину о. Тайвань і протрималися тут майже 40 років. Китаєм цікавилася і Велика Британія. Англійці проникли в район Гуанчжоу й домоглися від китайського уряду дозволу на ведення транзитної торгівлі. З Китаю європейці вивозили передусім шовк і порцеляну, а завозили тютюн і вогнепальну зброю.

Китайський уряд забороняв іноземцям в'їзд до країни. Виняток становили лише католицькі місіонери португальського, німецького та італійського походження.

За правління імператора Кансі робилися спроби встановити відносини з Китаєм з боку Росії. Однак зробити це виявилось непросто. Китайський імператор намагався витіснити росіян з басейну річки Амур. У 1689 р. Китай змусив Росію підписати не вигідний для неї Нерчинський договір, який установлював офіційний кордон між двома державами. У 1715 р. в Пекіні було відкрито Російську духовну місію. Її члени вивчали китайську мову, культуру, виконували дипломатичні функції.

Намагання західноєвропейських держав відкрити в цей період у Китаї свої місії не мали успіху. Більше того, 1757 р. китайський уряд заборонив вести торгівлю на своїй території іноземцям, за винятком порту Кантон.

Наприкінці XVIII ст. найбільшу активність щодо Китаю проявляла Велика Британія. У 1793 р. до Китаю прибуло англійське посольство. Його метою було встановлення дипломатичних зв'язків, прагнення розширити торгівлю. Однак китайський імператор відкинув пропозиції англійців.

Із приходом до влади династії Цин у васальну залежність від Китаю потрапили Корея, Монголія, В'єтнам, Східний Туркестан. Великим зовнішньополітичним успіхом цинського Китаю стало включення до його складу Тибету. Попри це, упродовж XVII–XVIII ст. Китай свідомо уникав контактів з більшістю провідних країн того часу.

4. Держава Великих Моголів

На початку XVI ст. Індія перебувала в стані глибокої роздробленості. Делійський султанат, утворений ще в 1206 р., формально продовжував існувати, але його правителі володіли лише рештками могутньої держави. На іншій території півострова Індостан виникло багато великих і малих держав. Населення розмовляло майже на 40 діалектах мови гінді. У Північній Індії проживало майже 20 великих і 1000 малих народів.

Делійський султан Ібрахім Лоді (1517–1526) виявився нездатним підкорити колишніх васалів. Серед його придворних виникла ідея запросити в Індію **Бабур**, який на той час правив у Кабулі. У 1526 р. Бабур вторгся в Індію, розбив військо

Ібрахіма Лоді, зайняв Делі й проголосив себе падишахом («великим царем»). Делійський султанат упав, а на його руїнах виникла мусульманська держава — **імперія Великих Моголів** (1526–1754), засновником якої був Бабур. Столицею держави стало місто Агра.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Талановитий воєначальник і поет Захір ад-дін Мухаммед Бабур (1482–1530) вважав себе нащадком Тамерлана й Чингісхана. В 11-літньому віці він став правителем Фергани, однак у боротьбі з узбецькими ханами втратив свої володіння і втік в Афганістан, де захопив владу в Кабулі. Його метою було завоювання Індії. Ця мрія здійснилася, однак країною Бабур правив тільки 5 років. Він написав мемуари «Бабур-наме».

Частина афганських воїнів Бабура з багатою здобиччю повернулася додому. Ті, які залишилися, не руйнували індійські традиції. Земля на завойованих територіях належала падишахові. Його воїни отримували землю в користування, якщо були на військовій службі. Частину земельних володінь зберегли місцеві раджі, які мали сплачувати падишахові щорічну данину й брати участь у війнах. Селяни-общинники вносили як податок частину врожаю. Крім того, вони повинні були виконувати різноманітні обтяжливі повинності щодо будівництва каналів, доріг і фортець. Формально селянин був особисто вільним, але якщо покидав свою общину, то всюди сприймався як чужинець і втрачав будь-які права.

Бабур. Мініатюра з «Бабур-наме». XVI ст.

Акбар.
Мініатюра. XVII ст.

Падишах Бабур залишив нащадкам невелику, але міцну імперію, яку суттєво збільшив його внук Желал ад-дін Акбар (1556–1605). Він зумів об'єднати майже всю Північну Індію й більшу частину Афганістану й увійшов у історію під іменем Акбар («Великий»).

Правління Акбара стало «золотою добою» в історії імперії Великих Моголів. Це був мудрий, сміливий, надзвичайно хитрий політик і дипломат. Хоча, незважаючи на зусилля своїх вихователів, не навчився ні читати, ні писати. Він брав на службу розумних і відданих йому людей, як мусульман, так і індусів, намагався не допустити між ними протистояння.

Акбар провів ряд реформ: поділив імперію на провінції, замінив поземельний податок грошовим, запровадив єдину систему міри й ваги, а також календар, створений згідно з останніми досягненнями астрономії. Було введено систему рангів для феодалів, які перебували на державній службі. Почали карбувати золоту монету (*мохур*). Вона важила 11 г і залишалася грошовою одиницею Індії до кінця XIX ст.

Та найбільшу славу принесла Акбарові релігійна реформа, у межах якої він скасував принизливий подушний податок з немусульман — джизью. Падишах проголосив свободу віросповідання, дозволив індусам відкрито читати молитви, відзначати свята, заборонив їсти і свинину, і яловичину. Згодом він свідомо почав вивчати індуїзм, джайнізм, християнство. На його прохання в Індію прибули 3 місії єзуїтів. Наслідком цих дій стало запровадження нової релігії — «божественної віри» (дін-і-ілахі), у якій поєдналися традиційні релігії Індії.

Правління Акбара стало добою економічного розквіту держави. Найбільше розвивалося ткацтво. Одяг падишаха було виготовлено зі 100 видів тканин. Крім того, в Індії видобували залізо й кольорові метали, сіль, селітру, виготовляли папір, олію, солодоці, ювелірні прикраси. Зростали обсяги торгівлі. Будувалися міста.

Після смерті Акбара падишахом став його син *Селім*, який прийняв ім'я Джахангір, тобто *Завойовник світу* (1605–1627). Він продовжив загарбницьку політику батька, однак нехтував державними справами, довіривши владу улюбленій дружині Нур-Джахан та її родині. Це призвело до заколотів, у яких брав участь син падишаха *Шах-Джахан*, тобто *Володар світу*. Після смерті Джахангіра він зійшов на трон і, щоб запобігти заколотам, наказав убити всіх братів і близьких родичів. За його правління імперія досягла найвищої могутності. Він підкорив майже всю Індію. Однак ще за життя Шах-Джахана почали проявлятися ознаки кризи й розпаду. Тому його син *Аурангзеб*, тобто *Краса престолу* (1658–1707), який прийшов до влади внаслідок дворцевого перевороту й дворічної війни зі своїми трьома братами, отримав непросту спадщину.

Падишах Аурангзеб був здібним воєначальником, який прославився підступністю й жорстокістю. Із 16 років він допомагав батькові вести державні справи, тому мав досвід в управлінні країною. Знав кілька мов, вільно спілкувався арабською, вивчав науку, літературу.

Шах-Джахан понад усе кохав свою дружину Мумтаз-і-Махал. Він наказав побудувати для неї в Агрі прекрасний мавзолей з білого мармуру, інкрустованого коштовним камінням — Тадж-Махал. Шах-Джахан планував спорудити такий же і собі, тільки з чорного мармуру, проте не встиг. Коли Аурангзеб, ув'язнивши батька, спитав про його бажання, той відповів, що хоче бодай з малесенького віконечка бачити Тадж-Махал. Це було єдине, що поєднувало падишаха з минулим щасливим життям.

Тадж-Махал. Сучасне фото

Аурангзеб здійснив багато завойовницьких походів. Він убачав порятунок імперії в насадженні ісламу і з цією метою знову запровадив джизью, підвищив податки для індусів, заборонив їм відзначати свої свята, наказав руйнувати їхні храми.

Така політика підірвала основи імперії. Господарське життя руйнувалося. Люди голодували. На початку XVIII ст. тільки в Південній Індії від голоду померло майже 2 млн осіб. Почалися масові повстання. Незадовго до смерті 89-літній Аурангзеб у листі до синів, які вже почали боротьбу за владу, з осудом зауважив: «Життя, таке цінне, минуло даремно...» Цей вислів згодом викарбували на його могильній плиті. У часи правління наступників Аурангзеба держава ще дужче занепала, чим скористалися англійці.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

1679 р. Про запровадження Аурангзебом джизьї

Для приборкання язичників і внесення відмінностей в становище мусульман і язичників було видано указ падишаха про те, щоб з індусів у всіх регіонах стягати джизью...

Якось, коли падишах прямував до мечеті для здійснення намазу, величезна кількість індусів зібралася на шляху до мечеті з наміром молитися про спасіння, так що потік людей перегородив [йому] дорогу... Натовп щохвилини зростав, поки кортеж не зупинився. Нарешті було наказано привести слонів... і направити їх на натовп. Чимало індусів було затоптано слонами й кіньми. Упродовж кількох днів індуси продовжували збиратися в подібний спосіб і молитися [про скасування джизьї], аж поки не змирилися.

1. Як поставилися індуси до запровадження джизьї? 2. Як падишах розправився з непокірними?

5. Проникнення європейців у Індію, встановлення англійського володарювання

У 1498 р. португальці відкрили морський шлях у Індію. Унаслідок кількох військових експедицій вони захопили територію Гоа на західному узбережжі Індії. Завойовники скуповували за безцінь прянощі й тканини, які потім продавали в Європі. У своїх індійських володіннях португальці жорстоко експлуатували населення, **245**

насилено запроваджуючи християнство. Однак з часом вони втратили свій вплив у Індії, їх поступово замінили англійці та французи.

У 1600 р. було засновано англійську Ост-Індську компанію. У 1657 р. вона отримала спеціальну хартію Кромвеля, а згодом ще кілька хартій. Вони надавали їй дозвіл на оголошення війни, укладання миру, утримання власного війська, карбування монети. Центрами англійських володінь у Індії стали міста Бомбей, Калькутта і Мадрас. Подібно до англійців, Ост-Індську компанію згодом заснували й французи. Свою діяльність у Індії розгорнули також голландці та данці. Європейські торгові компанії скуповували тут тканини, прянощі, бавовну, пряжу, барвники, цукор, рис тощо.

Англійська Ост-Індська компанія активно протидіяла голландській та французькій Ост-Індським компаніям і стала основним знаряддям колоніального загарбання країни. У 50-60-і роки XVIII ст. між Англією та Францією посилювалося суперництво за вплив у Індії. Розгромивши 1757 р. французькі війська, Англія захопила Бенгалію. За умовами мирного договору 1763 р., Франція віддавала Англії свої володіння в Індії, залишаючи собі 5 прибережних міст. Подальші війни й завоювання, які англійці здійснювали під прапором Ост-Індської компанії, призвели до встановлення їхнього панування над усією Індією.

6. Релігійне та культурне життя

Релігія завжди відігравала важливу роль у житті індійців. Крім широкого впровадження ісламу, що пов'язувалося з мусульманською експансією, панівне становище зберігав традиційний індуїзм. Однак з'явилися й інші релігійні течії. Так, на початку XVI ст. розповсюдилося релігійне вчення *бхакті*, що означає «любов до Бога». У його основі ідея про те, що посередництвом бхакті можна змінити свою долю. Послідовники бхакті заперечували також кастову нерівність.

У XVI–XVIII ст. в Індії виникла нова релігія — сикхізм. Від індуїзму та численних общин бхакті сикхізм відрізнявся вірою в одного бога. Сикхізм проголошував рівність усіх людей перед богом, засуджував аскетизм і проповідував беззастережну покірність духовному наставникові — гурі. Ідеали сикхів виражає триєдина формула: «молитися, трудитися, ділитися».

Серед наукових досягнень слід відзначити розвиток математичних знань та астрономії. У XVI–XVII ст. було написано багато трактатів з різних галузей практичної хімії. Серед природничих наук особливо славилася медицина. Індійські лікарі вміли лікувати багато небезпечних хвороб, правильно розуміли процеси життєдіяльності організму, наприклад, травлення, систему кровообігу.

Коштовна скринька.
Індія. XVII ст.

Значного розвитку набула також механіка та інженерна справа. Видатним індійським інженером вважається Фатхула Ширазі, придворний падишаха Акбара. Під його керівництвом було створено потужну систему водопідйомних споруд в Агрі та Фатехпурі-Сікрі.

Загалом, у період правління Акбара в Індії спостерігається значне культурне піднесення. При дворі Акбара було створено спеціальну палату перекладів, де найкращі вчені та поети перекладали перською (мовою фарсі) священні книги, літературні пам'ятки індуїзму, наукові

трактати. Це робилося для того, щоб вони стали доступними для освічених мусульман, які володіли перською мовою.

З цією ж метою писали праці про історію Індії від найдавніших часів («Книга Акбара» та ін.).

Письменники творили перською й мовою гінді. Видатними перськомовними поетами другої половини XVI — початку XVIII ст. були Файзі, Саїб Тебрізі та Абул Кадир Беділь. Однак перськомовну поезію та прозу могли читати лише представники знаті та освічених кіл. Серед простолюду популярними були твори на місцевих мовах, зокрема поеми Тулісдаса і Сурдаса, написані мовою гінді.

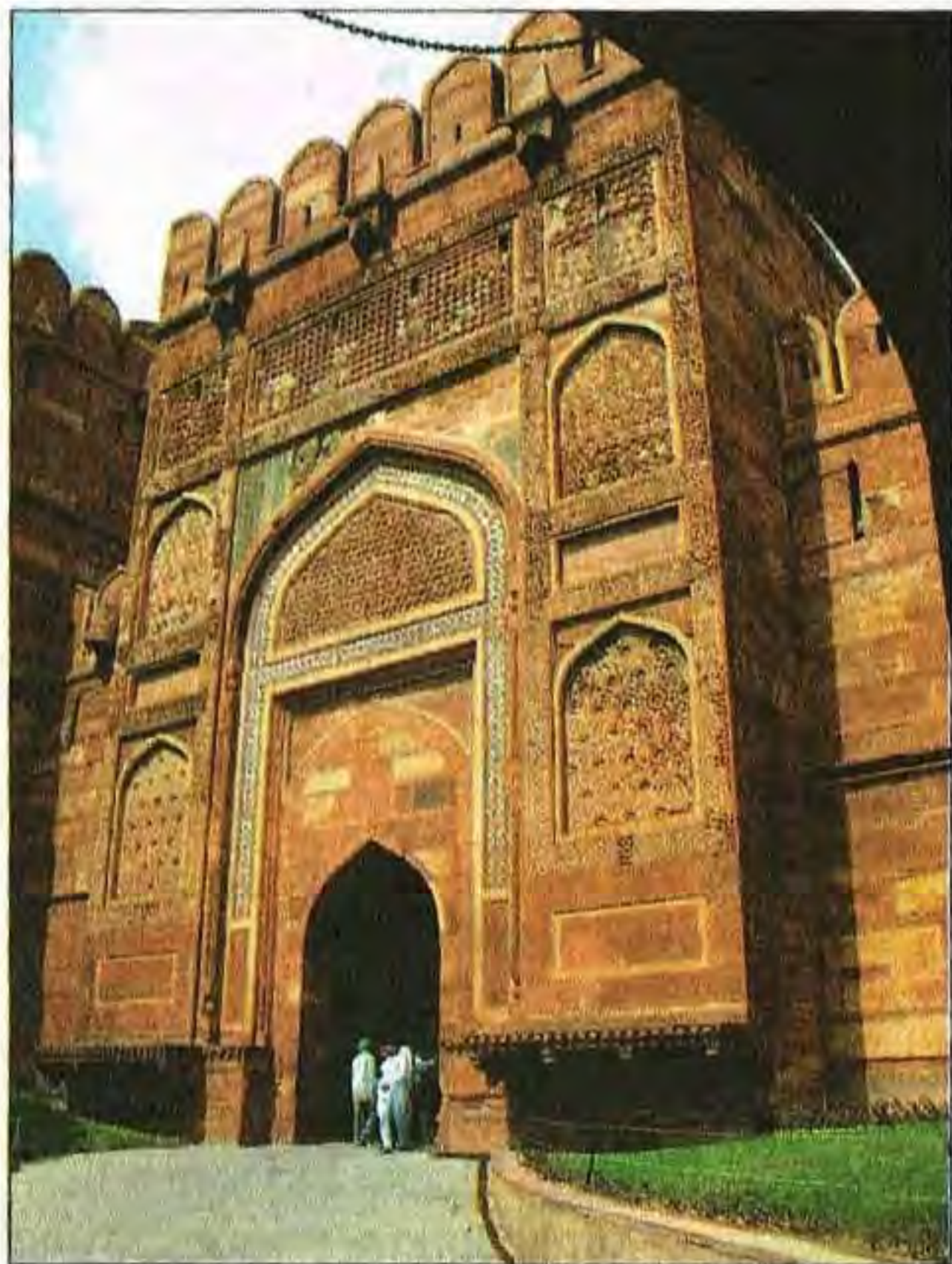
Ліричні пісні на вірші поетеси Міри Баї донині популярні серед індійців. Вона відмовилася від самоспалення на поховальному вогнищі свого чоловіка-князя, як того вимагав звичай, утекла з палацу й почала мандрувати. Це надихнуло її на створення пісень про віру, надію і любов.

Архітектура й мистецтво епохи Моголів — це поєднання традицій ісламу та індуїзму. Чимало будівельних проектів, здійснених у часи правління Акбара, наче втілювали в камені його релігійну політику. Яскравим прикладом є місто Фатехпур Сікрі, яке споруджували як нову столицю імперії. У головній частині міста побудували розкішні палаци імператора та його придворних. І хоча інженер Фатхула Ширазі розробив складну систему постачання води, її постійно бракувало. Це призвело до того, що після смерті Акбара місто Фатехпур Сікрі занепало.

Свого розквіту архітектура доби панування Моголів досягла в роки правління Шах-Джахана. Він повернув столицю в Делі й на березі р. Джамни спорудив величній Червоний форт. За його могутніми бастіонами розташовувалися біломармурові палаци й павільйони, стіни яких було прикрашено різьбою та коштовним камінням. На території форту буяли сади й квітники, дзюрчали фонтани. Світовим шедевром вважається мавзолей Тадж-Махал.

Визначні архітектурні споруди побудували не лише в столиці імперії Великих Моголів. Відомі палаци й фортеці в інших індійських містах, особливо в Джайпурі, заснованому на початку XVIII ст. Тут зачаровує Палац Вітрів, фасад якого прикрашають випуклі балкончики. Вони забезпечують наскрізну вентиляцію, створюючи ілюзію вітру.

В образотворчому мистецтві розвивається мініатюра. Спочатку вона була суто книжковою ілюстрацією, а згодом стала самостійним жанром. На мініатюрах зображали битви й походи, придворне життя, природу. З часом популярними стають **247**

Вхід у Червоний форт

- Розгляньте ілюстрацію і визначте елементи оздоблення Червоного форту.

портрети членів родини падишаха і релігійних діячів. Однак чималий попит був і на твори європейських художників.

Справжній злет у добу Великих Моголів пережили в Індії музика й танцювальне мистецтво. Розвивалися народні пісні, духовна музика, у будинках городян влаштовувалися музичні вечори, а в палацах вельмож і правителів — театралізовані дійства та концерти. У виставах переважали сюжети з індуїстської міфології.

Отже, культура Індії XVI–XVIII ст. не тільки зберегла давні традиції, а й примножила цю багату спадщину новими досягненнями в різних сферах мистецтва.

Селянська війна, конфуціанство, «Син Неба», індуїзм, імперія Великих Моголів, падишах, колонія, імперія; 1526, 1526–1754, 1628–1644, 1660, 1757; Лі Цзичен, Бабур, Акбар.

1. Покажіть на карті:

- територію Китаю часів династій Мін і Цин;
- території, які було приєднано до Китаю;
- міста, де було дозволено торгівлю з іноземцями;
- шлях Васко да Гама в Індію;
- територію держави Великих Моголів, основні міста;
- центри англійського володарювання на території Індії.

2. Хто «відкрив» Індію — моголи чи європейці? Обґрунтуйте свою думку.

3. Визначте рівень розвитку індійської та китайської культури. Обґрунтуйте свою думку.

4. Які морально-етичні принципи становлять основу конфуціанства?

5. Поясніть, чому європейські держави активно боролися за володарювання в Індії? Чому Європа практично погодилася із «закриттям» Китаю?

6. Орну землю за Акбара обміряли не мотузками, а бамбуковими палицями. Поміркуйте, чому.

7. Попрацюйте в групах.

Визначте, що могло приваблювати людину в релігіях, які існували в Індії.

8. Подискутуймо.

8.1. Як ви вважаєте, чи могла Індія зберегти незалежність? Чи була така сила, яка могла б об'єднати населення країни в боротьбі проти європейських поневолювачів?

8.2. Чому Індія потрапила під англійське володарювання, а Китай зберіг свою незалежність?

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМ
«КРИЗА СТАРОГО ПОРЯДКУ. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ»,
«ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА»,
«СХІДНИЙ СВІТ»**

Чому Англія на початку XVIII ст. стала наймогутнішою морською і колоніальною державою світу з високорозвиненою економікою?

Це спричинили англійська буржуазна та промислова революції.

Наслідки англійської буржуазної революції:

- було знищено феодальні відносини й абсолютну монархію;
- встановлено конституційну монархію, причому «Славна революція» була безкровним переворотом, на відміну від революції середини XVII ст.;
- «нове дворянство» і буржуазія отримали змогу визначати основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики через парламент;
- економічні процеси визначили початок промислової революції і сприяли становленню Англії як великої промислової держави.

Передумови промислової революції:

- аграрна революція створила ринок робочої сили;
- збільшилася кількість міст і міського населення, що вплинуло на формування ринку збуту товарів;
- процеси обгороджування і пограбування колоній привели до накопичення в підприємців, «нового дворянства», купців великих капіталів;
- технічні вдосконалення та винаходи спричинили перехід від мануфактури до фабрик і заводів.

Результат:

- бурхливо розвивалися капіталістичні підприємства;
- зріс обсяг внутрішньої та зовнішньої торгівлі;
- Англія стала великою колоніальною імперією.

Якими були основні пріоритети політичного й громадського життя країн Європи в другій половині XVII – XVIII ст.?

Франція

- За правління Людовіка XIV остаточно сформувалася абсолютна монархія. Основною ідеологією стали висловлювання короля «Працюючи для держави — працюєш для себе» і «У підданих немає прав, є лише обов'язки».
- Активний розвиток промисловості й торгівлі був спрямований на підтримку вітчизняної промисловості, обмеження експорту сировини, збільшення вивозу готової продукції і встановлення високих митних тарифів на імпортні товари для

захисту внутрішнього ринку. Держава вкладала кошти у створення великих мануфактур («королівські мануфактури»), встановлювала численні пільги та привілеї. Особливо заохочувалося виробництво предметів розкоші й військового спорядження — зброї, гармат, пороху, ядер тощо.

- Провідником економічної політики був контролер фінансів Жан Батист Кольбер, тому вона отримала назву кольбертизм.
- Активне втручання в міжнародні відносини в Європі, розподіл колоніальних володінь у світі.

Австрія

Імператриця Марія-Терезія (1740–1780) та її син Йосип II (1780–1790) провели реформи з метою перетворення імперії Габсбургів на централізовану державу з добре розвиненою економікою, досконалою системою адміністративного управління, боєздатною армією. Цей час прийнято називати періодом «освіченого абсолютизму».

Реформи було проведено в усіх сферах матеріального й духовного життя: в економіці (сільському господарстві й промисловості, торгівлі), адміністративному управлінні, освіті та релігії.

За їхніх наступників проведення реформ призупинилося, а деякі нововведення в дусі Просвітництва було скасовано.

Пруссія

Досягла найвищої могутності за часи правління Фрідріха II Великого.

Особливості «освіченого абсолютизму» Фрідріха II:

- Фрідріх II правив одноосібно без міністрів;
- монархія спиралася на порівняно слабку буржуазію;
- кріпосне право не було скасовано, покращили становище лише державні селяни;
- економічна політика слугувала зміцненню воєнізованої держави.

Здобутки та реформи під час правління Фрідріха II:

- уведено обов'язкову початкову освіту;
- внутрішні мита скасовано, держава сприяла створенню нових мануфактур;
- сприяння експорту готових виробів і заборона експорту сировини, обмежено імпорт готової продукції;

- реформовано фінанси та судочинство; підтверджено свободу віросповідання;
- видано укази, які забороняли поміщикам забирати в селян землі.

За Фрідріха II Пруссія стала великою європейською державою.

Російська імперія (проголошена Петром I у 1721 р.)

• Стала повноправним членом міжнародного співтовариства, здобувши за результатами Північної війни (1700–1721) вихід до Балтійського моря. Північна війна стала каталізатором Петровських реформ.

- Епоха Петра I стала переломним моментом в історії Російської держави.

250 Утвердилася абсолютна монархія, було значно прискорено економічний розвиток

держави, проводилася політика меркантилізму в промисловості й торгівлі, здійснювалися реформи в державному управлінні, фінансовій, податковій системі, освіті, культурі, які докорінно змінили державний устрій і повсякденне життя населення. Абсолютизм Петра I характеризувався централізацією управління, створенням розгалуженого бюрократичного апарату, наявністю армії та поліції. Роль станово-представницьких органів фактично було зведено нанівець.

Епоху Катерини II називають «золотою добою» історії Росії.

- Основне завдання внутрішньої політики імператриці — зміцнення особистої самодержавної влади, а також покращення становища дворян у країні. Реформаторська діяльність Катерини II спиралася на ідеї просвітників, зокрема Франсуа Вольтера та Дені Дідро. Було проведено низку реформ адміністративного управління.

- Тенденція щодо модернізації й прискорення економічного розвитку гальмувалася кріпацтвом. Поширилися мануфактури в паперовій, цементній, цукровій промисловості. Однак зростання мануфактурного виробництва потребувало вільних робочих рук.

- Катерина II провела остоточне закріпачення селян: поміщики набули права купувати, продавати, обмінювати їх, програвати в карти, тобто розпоряджатися їхнім життям і долею.

- Зовнішня політика Катерини II була спрямована на розв'язання питань південних територій. У 1783 р. до складу імперії було включено Крим.

- Петро I розпочав, а Катерина II завершила довготривалий процес нищення залишків української автономії, Україна стала колонією імперії. У 1764 р. було скасовано посаду гетьмана, 1775 р. — ліквідовано Запорозьку Січ.

У чому полягає значення доби Просвітництва в історії людства?

- У добу Просвітництва розум, освіта й наука стали основними пріоритетами в житті суспільства.

- Ідеалом доби Просвітництва стала Людина, яка сама шукає й знаходить шляхи до щастя та достатку, розраховуючи лише на власні сили, розум, досвід. Просвітники розвивали ідею гуманістів про людину — творця власної долі.

- Просвітникам була притаманна віра в сили та можливості людини й розуміння необхідності набуття ґрунтовної освіти представниками всіх верств населення.

- Ідеї просвітників утілилися в системах державного устрою та реформаторській діяльності монархів Європи, у науці, освіті, політиці, мистецтві, літературі, громадському житті.

- Під впливом ідей просвітників відбулися важливі наукові відкриття, які створили нову, науково обґрунтовану картину світу; наука й освіта звільнилися від впливу релігії. У повсякденному житті суспільства відбулися значні зміни.

До яких політичних і економічних наслідків привела війна за незалежність?

- У XVII ст. почалася колонізація англійцями території Північної Америки (1607).

- Період від заснування перших колоній до проголошення незалежності в 1776 р. прийнято називати колоніальним періодом в історії США.

- Рівень життя населення на території північноамериканських колоній був вищий за європейський, що спричинило активну еміграцію європейців на територію колоній.
- Англія перш за все бачила в колоніях джерело дешевої сировини й ринок збуту своїх товарів, тоді як там невпинно розвивалися сільське господарства та промисловість на основі нових економічних відносин.
- Конфлікт Англії та її колоній був неминучий, «бостонське чаювання» означало оголошення війни між Англією та її північноамериканськими колоніями.
- Створення американської армії відбувалося вкрай важко, проте Дж. Вашингтон зумів здобути декілька важливих перемог.
- 4 липня 1776 р. конгрес прийняв «Декларацію незалежності». Саме із цього моменту починається історія нової держави — США.
- 1787 р. було прийнято Конституцію — першу серед Конституцій держав світу. Її автори створили положення, які й нині, з внесеними поправками, становлять основу життя багатомільйонних Сполучених Штатів Америки.
- Конституція створила нову систему органів державної влади.

- Конституція і «Білль про права» гарантували громадянам особисті права — свободу слова, віросповідання, недоторканності житла тощо.
- Феодальні відносини в північних колоніях було скасовано.
- У південних штатах було збережено плантаційне господарство.
- Рабство не було скасовано.
- У США бурхливо розвивалася промисловість, формувався внутрішній ринок.

Чому Індія стала частиною англійської колоніальної імперії, а Китай до другої половини ХІХ ст. залишався «закритою для Європи країною»?

Індія

На території Північної Індії 1526 р. утворилася нова держава — імперія Великих Моголів. Населення імперії перебувало на різних етапах розвитку, розмовляло різними мовами, сповідувало різні релігії, було поділено на варни та касты. Об'єднання імперії за Моголів було нетривалим, феодали боролися за престол, армія була слабкою. На півдні країни існували незалежні від Моголів держави.

Релігії Індії не змогли об'єднати населення в боротьбі проти колонізаторів. Головні положення індуїзму та буддизму заперечували можливість збройної боротьби проти поневолювачів.

Європейські країни тривалий час боролися за монополію в Індії. Спочатку англійці в союзі з голландцями витіснили португальців, англо-голландські війни й англо-французькі суперечки встановили першість Англії. Наприкінці ХVІІІ ст. Англія посіла першість серед європейських держав у Індії. Улітку 1858 р. парламент прийняв закон, згідно з яким державна влада перейшла до віце-короля. Саме із цього часу Індія стала найбільшою колонією Англії.

Колоніальне панування призвело до руйнації традиційного укладу життя та економіки.

Китай

За правління династії Мін (з 1664 р.) зміцнилася влада імператора; розвинулося землеробство; значного поширення набуло бавовноткацтво; розвинулися ремесла, визначилася виробнича спеціалізація окремих міст, районів і областей; удосконалювалися верстати для виготовлення шовку; розвивалися імператорські та приватні майстерні з виготовлення фарфору.

У 1757 р. уряд Китаю прийняв рішення про закриття для зовнішньої торгівлі всіх портів, крім Кантону. До середини ХІХ ст. Китай залишався «закритою» для світу країною.

Основні дати із всесвітньої історії
Новий час (XV–XVIII ст.)

1492	відкриття Америки Христофором Колумбом
1498	відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії
1517	виступ Мартіна Лютера — початок Реформації в Німеччині
1519–1521	експедиція Е. Кортеса, завоювання іспанцями Мексики
1519–1522	перша навколосвітня подорож Фернандо Магеллана
1524–1526	селянська війна в Німеччині
1526	завоювання Індії Бабуром і утворення імперії Великих Моголів
1526	поразка угорців у битві проти турків при Могачі
1534	початок Реформації в Англії (Генріх VIII)
1540	офіційне затвердження Римським Папою ордена єзуїтів
1545–1563	Тридентський собор — реформування католицької церкви
1547–1584	правління Івана IV Грозного в Росії
1550	«Судебник» Івана IV Грозного
1558–1583	Лівонська війна
1558–1603	правління Єлизавети I Тюдор у Англії
1566	іконоборське повстання і початок національно-визвольного руху в Нідерландах
1566–1609	національно-визвольний рух у Нідерландах
1569	підписання Люблінської унії — створення Речі Посполитої
1572	Варфоломійська ніч у Франції
1577–1580	друга навколосвітня подорож Френсіса Дрейка
1579	Утрехтська унія та об'єднання північних провінцій у Нідерландах
1588	розгром «Непереможної армади»
1562–1598	релігійні війни у Франції
1596	Берестейська унія
1598	Нантський едикт
1600	заснування англійської Ост-Індської компанії
1607	заснування першої англійської колонії в Північній Америці
1609	визнання Іспанією незалежності Об'єднаних провінцій Нідерландів
1613	початок правління династії Романових у Росії
1618–1648	Тридцятилітня війна

Основні дати із всесвітньої історії
Новий час (XV–XVIII ст.)

1620	заснування в Північній Америці Плімутської колонії «батьками-пілігрімами»
1624–1642	правління кардинала Ришельє у Франції
1628–1644	селянська війна в Китаї
1629	«Едикт милості» кардинала Ришельє
1640	скликання Довгого парламенту, початок революції в Англії
1644	початок правління маньчжурської династії Цинь у Китаї
1648	Вестфальський мирний договір
1649	страта Карла I й проголошення республіки в Англії
1653–1659	протекторат Олівера Кромвеля
1660–1688	реставрація монархії Стюартів у Англії
1682–1725	царювання Петра I в Росії
1683	розгром турецької армії під Віднем
1688–1689	«Славна революція» і встановлення парламентської монархії в Англії
1700–1721	Північна війна
1703	заснування Санкт-Петербурга
1709	Полтавська битва
1721	проголошення Російської імперії
1725–1762	доба дворцевих переворотів у Російській імперії
1757–1763	Семилітня війна
1757	рішення китайського уряду про «закриття» для зовнішньої торгівлі своїх портів
1762–1796	правління Катерини II в Росії
1764	скасування гетьманської посади в Україні, ліквідація Гетьманщини
1765	винайдення механічної прядки «Дженні»
1772, 1793, 1795	поділи Речі Посполитої
1773	«Бостонське чаювання»
1775–1783	війна за незалежність північноамериканських колоній
1775	руйнація Запорозької (Нової) Січі
1776	Декларація незалежності США
1785	«Жалувана грамота дворянству» Катерини II
1787	прийняття Конституції США
1789	«Білль про права» США

А

Абсолютізм (абсолютна монархія) — форма правління, за якої монарху належить необмежена влада, а органи станового представництва втрачають своє значення.

Аграрний переворот — заміна в сільському господарстві феодальних відносин капіталістичними.

Б

Бароко — (*итал.* *barocco* — дивний, примхливий) — культурно-історична доба, стиль європейського мистецтва, літературний напрям кінця XVI — середини XVIII ст., для якого характерні підкреслена урочистість, пишна декоративність, динамічність композиції.

Біржа — ринок оптової торгівлі товарами за запропонованими зразками (товарна біржа) або цінними паперами (фондова біржа).

Буржуазія — у капіталістичному суспільстві клас, який володіє засобами виробництва й живе на прибутки від праці найманих робітників.

Буржуазна революція — переломний переворот у державному й економічному житті суспільства, внаслідок якого до влади приходить буржуазія і створюються умови для капіталістичного розвитку.

В

Велікі географічні відкриття — найважливіші географічні відкриття європейців кінця XV — середини XVII ст.

Віги — угруповання противників королівської влади в Англії у другій половині XVII ст., згодом — політична партія, яка відображала інтереси великої торгівельної та фінансової буржуазії і дворянства.

Відродження (*фр.* *Renaissance* від латин. *re* — знову і *nasci* — народжуватися) — епоха розвитку європейської культури, для якої характерним є відродження інтересу до людини, повернення до ідеалів античності, гуманізму.

Візір — титул міністрів і вищих сановників у багатьох мусульманських країнах.

Війна за незалежність — війна, основною метою якої є звільнення з-під влади іншої держави, звільнення території від загарбників і встановлення (або поновлення) незалежності.

Г

Гези (*фр.* *gueux* — жебраки) — прізвисько дворян у Нідерландах, які виступали проти іспанського володарювання під час Нідерландської революції; згодом — назва всіх учасників національно-визвольної боротьби проти Іспанії.

Громадянська війна — збройна боротьба між ворогуючими угрупованнями — громадянами однієї держави.

Гугеноти (*фр.* *huguenots*, від нім. *Eidgenossen* — союзники) — французькі протестанти-кальвіністи XVI–XVII ст., які переслідувалися католицькою церквою й урядом.

Д

Декларація — (*латин.* *declaratio* — проголошення, заява) — офіційна заява з приводу чогось, урочисте проголошення урядом, партією, з'їздом тощо яких-небудь принципів, положень, а також документ, у якому вони викладені.

Джентрі — середнє і дрібне дворянство в Англії у другій половині XV–XVII ст., складова частина так зв. «нового дворянства». Особи, які належали до джен-

трі, називалися джентльменами, а найбагатші й найвпливовіші — сквайрами.

Діггери (від англ. diggers — копачі) — представники радикального лівого крила пуритан в Англійській революції.

Диктатура — (латин. dictatura — необмежена влада) — необмежена влада в державі, зосереджена в руках однієї особи чи групи осіб.

Династичні війни — війни, які ведуть країни за спадщину й право правити в країні, де за певних обставин династія або припинила управління або вона не в змозі управляти країною.

Дипломатія — діяльність держави щодо здійснення зовнішньої політики.

Е

Енциклопедисти — французькі науковці-просвітники, які видавали багатотомну «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» 1751–1780 рр. за редакцією Д. Дідро та Ж.-Л. д'Аламбера.

Є

Єзуїти (від латин. Jesus — Ісус) — члени католицького ордену «Товариство Ісуса», створеного 1534 р. І. Лойолою для зміцнення папської влади й боротьби проти Реформації.

І

Індуїзм — одна зі світових релігій. В основі лежить вчення про переселення душ померлих в інші тіла (сансара), яке відбувається згідно із законами карми — сукупності всіх вчинків людини, що визначає її долю в майбутньому.

Індепенденти (від англ. independents — незалежні) — представники лівого крила пуритан (кінець XVI–XVII ст.), які засуджували Англіканську церкву. Діяли наприкінці XVI — у XVII ст. і висували вимоги цілковитої незалежності для кожної общини пуритан.

Імперія — (латин. imperium — влада) — 1) Назва монархічної, здебільшого великої держави, очолюваної імператором. 2) Назва великих держав, які мали колонії.

Індустріальне суспільство — суспільство, яке пов'язане із застосуванням у виробництві машинної техніки та її постійним удосконаленням.

Іслам — одна зі світових релігій, виникла у VII ст., засновник — Мухаммед. Ґрунтується на вірі в єдиного бога — Аллаха й Мухаммеда — його пророка.

К

Кальвінізм — протестантська релігійна течія, засновником якої був Ж. Кальвін.

Капіталізм — тип суспільства, що заснований на приватній власності й ринковій економіці, відносинах вільного найму між капіталістами та робітниками.

Класицизм — мистецький стиль кінця XVII — початку XVIII ст., зразком для якого було античне (давньогрецьке та давньоримське) мистецтво. В архітектурі споруди мали повторювати грецькі і римські споруди.

Колонізація — організація поселень за межами своєї країни; може відбуватися мирним шляхом, а може супроводжуватися пограбуваннями та фізичним винищенням місцевого населення.

Колонія — в епоху капіталізму територія чи країна, яка перебуває під владою іноземної держави, позбавлена політичної та економічної незалежності.

Конкіста (исп. conquista — завоювання) — іспанське й португальське завоювання країн Центральної та Південної Америки в XV–XVI ст.

Конкістадори (исп. conquistador — завойовник) — іспанські й португальські завойовники країн Центральної та Південної Америки в XV–XVI ст.

Конституція (латин. *constitutio* — устрій) — основний закон держави.

Конституційна монархія — див. парламентська монархія.

Контрреформація (латин. *contra* — проти) — система заходів, яку католицька церква здійснювала для боротьби проти Реформації.

Конфедерація — союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних.

Конфуціанство — філософсько-релігійне вчення Конфуція. В основу покладено дотримання правил етикету, самовдосконалення, поваги до старших, культ предків.

Л

Лендлорд (англ. *landlord* — поміщик) — великий землевласник в Англії.

Луддизм — рух руйнівників машин в Англії часів промислового перевороту. Назва походить від імені легендарного засновника Н. Лудда, який зруйнував свій в'язальний верстат на знак протесту проти сваволі хазяїна.

Луддити — руйнівники машин, учасники руху проти запровадження в промисловості машин, які витісняли ручну працю й збільшували кількість безробітних (Англія, 2-га пол. XVIII — поч. XIX ст.).

Лютеранство — один із напрямів протестантизму, засновником якого був Мартін Лютер.

М

Мануфактура (латин. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — велике підприємство, де працюють наймані робітники. Характеризується поділом праці між робітниками на основі ручного виробництва.

Меркантилізм (від італ. *mercante* — торговець, купець) — економічна школа,

яка теоретично обґрунтовувала політику ряду держав XV–XVIII ст., спрямовану на накопичення в країні золота й срібла шляхом обмеження їх вивозу й збільшення вивозу товарів.

Метрополія (грец. *metro* — мати й *polis* — місто) — держава, яка захопила певні території і перетворила їх на колонії.

Модернізація (фр. *modernisation* — оновлення) — оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, переробка згідно із сучасними вимогами.

Монополія (грец. *monopolia*, від *monos* — один і *poleo* — продаю) — виключне право на виробництво чи продаж товарів і послуг на користування чимось.

Н

Наймані робітники — особисто вільні працівники, які не мали власної землі та господарства, тому наймалися до власників землі або підприємств й отримували заробітну плату.

Натурфілософія (від латин. *natura* — природа) — система уявлень про природу, яка прагнула дати всеохоплюючу картину світу, але не маючи для цього відповідних наукових даних, замінювала невідомі їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками. Виникла ще в античності, але особливого розвитку досягла в XVII–XVIII ст.

Національно-визвольна війна — війна, основною метою якої є звільнення з-під влади іноземної держави, звільнення території від іноземних загарбників і встановлення (або поновлення) національної незалежності.

Нові дворяни (див. Джентрі).

О

Опозиція (латин. *oppositio* — протиставлення) — партія чи політичне угруповання, яке виступає проти владних партій або політичних угруповань.

Опри́чнина — система внутрішньо-політичних заходів Івана Грозного в 1565–1572 рр. для розгрому боярсько-князівської опозиції та зміцнення Московської централізованої держави; землі, підпорядковані безпосередньо Іванові IV Грозному, з власним державним апаратом і військом (опричниками).

П

Парла́ментська мона́рхія (конституційна) — форма правління держави, коли влада монарха обмежена наявністю Конституції і представницького органу влади.

Полі́тична па́ртія (латин. *partio* — ділю, поділяю) — група людей, організація, яка виражає і захищає інтереси певних верств і груп населення, бере активну участь у політичному житті суспільства, працює в представницькому органі влади.

Пресвіте́ріани — послідовники однієї з течій кальвінізму, що виникла в Англії в XVI ст. Прагнули повернутися до системи управління церквою та проведення богослужінь за зразком перших християн. Пресвітеріанство в Шотландії було державною релігією.

Промисло́вий перево́рот — заміна ручної праці машинною, унаслідок чого відбувається перехід від мануфактури до фабрики. Розпочався в Англії в 60-х роках XVIII ст. з винайденням перших машин.

Просві́тництво — ідейний рух XVIII ст., який заснований на переконанні у вирішальній ролі розуму та науки в пізнанні світу й суспільства.

Просві́тники — ідеологи та діячі Просвітництва.

Проте́кторат — форма правління держави, коли влада належить лорду-протектору.

Проте́ктор (латин. *protector* — захисник) — захисник, заступник.

Протестанти́зм (латин. *protestantis* — той, який доводить привселюдно) — один із головних напрямів християнства, який виник у XVI ст. внаслідок Реформації.

Р

Раціоналі́зм (латин. *ratio* — розум) — філософська течія, яка визнає розум основою пізнання і поведінки людей.

Револу́ція — корінний, переломний переворот в державному, економічному і суспільно-політичному житті держави.

Релі́гійні війни — війни між прихильниками Реформації (протестантами-кальвіністами) і католиками у Франції. Завершилися підписанням Нантського едикту.

Респу́бліка (латин. *respublica* — спільна справа) — форма правління держави, коли вища державна влада належить представницькому органу, який обирається народом.

Рестава́ція (латин. *restauratio* — відновлення) — відновлення поваленого революцією політичного ладу.

Реформа́ція (реформа — зміна, перетворення) — суспільно-політичний та ідеологічний рух у країнах Європи в XVI ст. за перебудову католицької церкви.

Рококо́ (від фр. *rocaille* — мушля) — стиль у західноєвропейському мистецтві першої половини XVIII ст., для якого характерні вигнуті лінії, схожі на обриси мушлі, та сплетіння різьблених і ліпних орнаментів, манірність образів, звернення до міфологічної і пасторальної тематики.

С

Самодержа́вство — монархічна форма правління в Росії.

Соне́т (итал. *sonetto* — тверда форма) — вірш, який складається з 14 рядків.

Суніти — діячі сунізму — одного з напрямів мусульманства. Визнають не лише **259**

Коран, а ще й Суну — мусульманську священну історію про діяння Мухаммеда.

Т

Технічний прогрес — процес винайдення нових машин і механізмів.

Торі (*англ.* togy) — угруповання прихильників королівської влади в Англії у другій половині XVII ст., яке відстоювало інтереси земельної аристократії, згодом — політична партія.

Тріптих — композиція з трьох картин, барельєфів, малюнків та ін., об'єднаних спільною темою, ідеєю; складна ікона, що має три стулки.

У

Унія (*латин.* unio — єднання) — союз, об'єднання двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії; об'єднання православної церкви з католицькою під владою Папи Римського.

Утопія (*грец.* u — немає і topos — місце; або eu — благо і topos — благословенний) — ідеальне, фантастичне, нереальне суспільство. Походить від назви праці Томаса Мора «Утопія».

Ф

Фабрика (*латин.* fabrica — майстерня) — велике промислове підприємство, де

основні виробничі операції здійснюються машинами.

Федерація (*латин.* foederatio — об'єднання) — форма адміністративного устрою держави, коли адміністративні територіальні одиниці, які входять до складу держави, мають власні органи державної влади, конституції, закони.

Фермер — заможний селянин — власник або орендар землі, який веде господарство переважно з використанням найманої праці.

Фільварок — у феодальній Польщі, Литві, Білорусі й Україні — комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство.

Ш

Шейх (*араб.* — старий) — голова мусульманської громади, общини.

Шиїти (*араб.* шиа — партія) — прихильники шиїзму — одного з напрямів мусульманства, що визнає Коран, але заперечує суну та сунітських халіфів.

Шляхта — дрібне дворянство феодальної Польщі; польське дворянство взагалі.

Я

Церковний розкол — відокремлення від російської православної церкви частини віруючих (старообрядців), які не прийняли реформи патріарха Никона (1653–1655).

1. *Азархін В., Горський В.* Коперник. Бруно. Галілей. — К.: Наукова думка, 1974. — 200 с.
2. *Брант С.* Корабель дурнів. Вибрані сатири / Пер. з нім. *Ф. Скляра.* — К.: Дніпро, 1980. — 151 с.
3. *Бречак І.* Каравели рушають у незнане. — К.: Дніпро, 1987.
4. *Дефо Д.* Життя і дивовижні пригоди Робінзона Крузо (будь-яке видання).
5. *Дюма О.* Три мушкетери: Роман. — Х.: Веста: Ранок, 2007. — 640 с.
6. *Загребельний П.* Роксолана: Роман (будь-яке видання).
7. *Костер Ш.* Легенда про героїчні, веселі і славетні пригоди Уленшпігеля і Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах / Пер. з фр. *С. Скидан; Іл. С. Якутовича.* — К.: Дніпро, 1991. — 364 с.
8. *Купер Ф.* Слідопит, або суходільне море / Пер. з англ. *Ілько Корунець.* — К.: Веселка, 1972. — 789 с.
9. *Манн Г.* Літа зрілості короля Генріха IV: Роман / Пер. з нім. *Ю. Лісняк.* — К.: Дніпро, 1985. — 748 с.
10. *Манн Г.* Молоді літа короля Генріха IV: Роман / Пер. з нім. *Ю. Лісняк.* — К.: Дніпро, 1980. — 568 с.
11. *Меріме П.* Хроніка з часів Карла IX: Роман / Пер. з фр. *С. Буди // Меріме П.* Богдан Хмельницький: Роман, іст. нарис, новели. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 19–194.
12. *Назарук О.* Роксоляна жінка халіфа й падишаха Сулеймана великого завойовника і законодавця: Історична повість. — Львів, 1990 (Репринтне відтворення видання 1930 р.). — 302 с.
13. *Рабле Ф.* Гаргантюа і Пантагрюель (будь-яке видання).
14. *Роттердамський Еразм.* Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Пер. з латини *В. Литвинова, Й. Кобіва.* — К.: Основи, 1993. — 319 с.
15. *Сабатіні Р.* Одісея капітана Блада; Хроніка капітана Блада: Романи / Пер. з англ. — К.: Молодь, 1981. — 528 с.
16. *Сервантес М. де.* Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі: Роман / Пер. з ісп. *М. Лукаша.* — К.: Дніпро, 1995. — 703 с.
17. *Твен М.* Принц і злидар (будь-яке видання).
18. *Толстой О. М.* Петро I (будь-яке видання).
19. *Цвейг С.* Магеллан: Людина та її діяння // *Цвейг С.* Марія Ангуанетта: Портрет пересічності; Магеллан: Людина та її діяння / Пер. з нім. *П. Трачук та І. Сойко.* — К.: Дніпро, 1991. — 590 с.
20. *Шекспір В.* Генріх VIII / Пер. з англ. *М. Габлевич // Шекспір В.* Твори: В 6-ти томах. — К.: Дніпро, 1986. — Т. 6. — С. 438–538.